Milorad Belančić

KOLATERALNA ŠTETA

Grafička oprema: Dina Belančić

Milorad Belančić

Kolateralna šteta

Sadržaj

Predgovor

Kolateralna šteta

Dopune:
Umirujuća katastrofa
Kula od karata
Okupacija Volstrita
Poslednja tendencija u istoriji

Predgovor

Kolateralna šteta je knjiga dnevničkih zapisa koje sam od sredine marta 1999. do početka juna 1999. slao e-mailom Radi Iveković, u Pariz. Ovi zapisi su kroz prijateljsku, pa i dijalošku razmenu iskustva sa Radom bili pokušaj da se posvedoči o neočekivanim ratnim sukobima na kraju milenijuma, između SR Jugoslavije i Nato alijanse. Zašto mi je trebalo petnaest godina da se odlučim da ove zapise ili ovaj dnevnički dokument učinim dostupnim javnosti? Odgovor na to pitanje nije jednostavan. Problem je u tome što *Kolateralna šteta* nije samo dokument jednog vremena, pa i razornih tragova ispisanih u tom vremenu, već je i pokušaj *razumevanja* onoga što se događalo, dakle, žive, drhtave, pogibeljne istorije na brdovitom Balkanu. Naravno, ako sam s dokumentarnim aspektom »priče« koliko-toliko mogao biti zadovoljan, dotle sam problem razumevanja osećao kao nedovoljno razjašnjen i nesiguran.

Ali, šta uopšte i znači *razumeti* živu, drhtavu, ostrašćenu istoriju? Mislio sam, naprosto, da je neophodno da prođe neko vreme, da se uspostavi »istorijska distanca« kako bi ovaj aspekt razumevanja istorije bio, ponajpre onome ko svedoči, primereno rasvetljen. Naprosto, ja nisam mogao odmah znati da li je u mom razumevanju prisutno previše subjektivnih i pristrasnih sudova. Zato sam čitavu stvar ostavio glodarskoj kritici vremena. Pri tom, veliko je pitanje da li je vreme ikad bilo u stanju da ponudi »čiste«, »nepristrasne«, potpuno »objektivne« sudove o tome šta se u jednom suludom istorijskom trenutku uopšte i dogodilo. Naime, suviše dobro znamo: razložnost nije uvek razložna.

Zato, bar u ovom trenutku, nemam iluziju da je moje dnevničko svedočenje o tom tegobnom vremenu nešto više od jednog subjektivnog i pristrasnog viđenja. Ipak, ova subjektivnost i pristrasnost svedoče o dve stvari: o istoriji i o meni. Odnosno o interakciji ili interferenciji između ta dva »momenta«. Mnogi *ne-ja* su ove događaje od pre petnaest godina videli drugačije. Da li ih i moje sadašnje *ja* vidi drukčije? Ono što sad mogu da

posvedočim je činjenica da se moje razumevanje ove prošlosti nije previše udaljilo od duha koji provejava i samim dnevničkim zapisima... Ključni razlog tome nije sadržan u činjenici da sam ja i danas pacifista, kao što sam to oduvek bio, dakle, i za vreme i pre Nato bombardovanja. Postoji i jedan mnogo objektivniji, lako utvrdiv razlog. Naime, mnoge Nato intervencije posle »milosrdne« operacije na Balkanu osvedočile su se manje-više svuda po svetu kao podjednako besmilene kao što su to bile i u našem slučaju. Pri tom, izlišno je pitanje koji imperijalni ratovi su ikad imali smisla!

Sama istorija je na očigledan način pokazala da emancipacija sveta ili postajanja sveta svetom (tzv. *mondijalizacija*) ne može da se na valjan način obavi nasilničkim sredstvima, pa ni sa stanovišta civilizacijske »izuzetnosti«. Takvo nasilje je nelegitimno i onda kada se, u najmoćnijom »civilizacijskoj« instanci, obavlja sredstvima *rata protiv rata*. Takvim ratom (ili: meta-ratom) se, po pravilu, nigde ništa nije rešilo, već se samo postojeće stanje pogoršalo. Na mnogim mestima takve intervencije su ostavile iza sebe krvavu farsu koja, međutim, često i danas traje. A kad je reč o našem slučaju, pokazalo se da ono što nije mogla da učini neverovatna količina pametnih i glupih bombi Nato alijanse – a to je bila smena režima Slobodana Miloševića – učinila je godinu dana kasnije opozicija na izborima za čiji rezultat se izborila na civilizovan način, bez kolateralnih žrtvi, odnosno »grešaka« ili »štete«.

Kad sam nedavno iznova pročitao ove dnevničke zapise s kraja XX veka stekao sam utisak da se u tom dramatičnom iskustvu, ipak, i pored svih mojih nedoumica, lagano profilisalo jedno shvatanje istorije čije konture sam prepoznao i u svojim kasnije napisanim tekstovima. Zato sam u obliku izvesne *Dopune* posle dnevničkih zapisa, odnosno posle *Kolaterarne štete* uneo (u knjigu) nekoliko tekstova čiji nazivi su: *Umirujuća katastrofa*, *Kula od karata*, *Okupacija Volstrita* i *Poslednja tendencija u istoriji*. Ti tekstovi ne zaključuju upitnost koja se razvila u *Kolaterarnoj šteti*, već je, pre bi se reklo, produbljuju i čine još kompleksnijom.

M. Belančić
U Beogradu,
22. 11. 2014.

Kolateralna šteta

Draga Rado,

nisam preterano lud za pisanjem dugačkih pisama... U stvari, ja ništa drugo i ne radim već stalno nešto pišem, pa mi nadugačko i naširoko pisanje liči, pomalo, na posao. Ali, naravno, ne bi bilo "lepo" da na tvoje "prelepo" – upotrebljavam Svetlaninu terminologiju – i vrlo dugačko (iz više delova sklopljeno) pismo odgovorim nekim patrljkom... Mnogo ti hvala na tekstu i pošiljci. Strašno me je obradovao "Dijalog". Odmah sam pročitao Ugin tekst. Vrlo je duhovit. Ali pošto sada imam dovoljno prostora i vremena, počeću ovu pričicu od koječega! Bili smo, maločas, u šetnji. U poslednje vreme, svako veće Svetlana i ja šetamo od Kalenićeve pijace (u čijoj bilizini stanujemo) do Kalemegdana i nazad! Neki put se preznojim k'o životinja, a Svetlana ništa. (Ovaj detalj je literarni dug Radenku Kuzmanoviću!) Danas mi je u šetnji rekla da nikada nije bila srećnija nego sada. Jer ono ranije je bilo sve neko "cimanje", a sada je "prelepo"... I onda mi je pokazala dve matore spodobe da bi rekla: "Pogledaj kako su lepi, tako ćemo i mi, zar ne..." Ja sam stavio prst u otvorena usta (moja ćera to često čini – poslaću ti njenu fotku) kao da ću da se izbljujem, pa sam onda rekao: "A ne, ne tako, ja ću da umrem mlad", ne misleći, pri tom, "sutra" nego kao "sveži matorac". A ona je rekla: "Živećeš ti 99. godina." Još smo pričali o Konstantinoviću. Ja je povremeno obaveštavam o tome dokle sam stigao u pisanju knjige *povodom* Konstantinovićeve "Filosofije palanke". Pokušavam da sebi i njoj rekonstruišem (ili: dekonstruišem) psihološki portret "gospodina Konstantinovića" (tako ga ona zove). Danas sam joj pričao o njegovom sporu sa Markom Ristićem iz 1961. godine, kada je napisao (u *Danasu*) tekst "Neko treba da nosi đubre". Tekst počinje rečenicom "Antigona više nije ono što je bila". Nekako, oduvek je bio – mislim na Konstantinovića –

nesklon mitovima i utopijama *ukoliko su* u stanju da nas *zajašu*. Moja knjiga sada ima oko 350. strana (tekst koji sam ti poslao zaista je samo jedan tekstić iz te gomile!), a ima tendenciju da i dalje raste! Ne znam šta ću s time konačno uraditi. Možda ću, posle, morati da ga skraćujem. Sada ću da prekinem pisanje. Sutra sledi nastavak. Hoću da odigram još jednu partiju šaha sa Fricom 5. (to je, za sada, najjači kompjuterski-šahovski program koji je u opticaju u svetu). Pre nego što sam počeo ovo pisanje "odr'o" sam ga jednu partiju (pre toga sam gomile pogubio!). I sad mi se osladilo... Ćao do sutra.

U Beogradu
19. 3. 1999 god.

Opet sam tu. Sad je već prekosutra. Juče sam neoprezno počeo da razmišljam o avionima i raketama, pa sam izgubio volju za sve sem za video kasete. (Imam ih puno.) Doskora nam je video bio pokvaren, to je trajalo oko godinu i po dana, a onda je (pre nekoliko meseca) postalo NESNOSNO, pa smo popravili video i sada je sve u redu! Naravno, ne gledam televiziju, ne čitam novine, a ipak, na kraju sve doznam! Ozna sve dozna, imao je pravo Oskar, s tim što smo "mi" sada svi naša sopstvena Ozna koja, u mom slučaju, upravo štrajkuje: moram da se spasavam od preteranih i preterano kontaminiranih informacija. Ko kaže da nema crnjeg i od najcrnjeg, bar ovde, na Balkanu! Stavila si mi primedbu da lakomisleno upotrebljavam reč *Balkan*, iako je, očigledno, reč o *stereotipu* itd. Pa tačno, zaista, to je stereotip! Ali mi, danas, živimo i umiremo unutar tog stereotipa! Balkan kao stereotip (od *stereos*: ukočen, tvrd, čvrst i *typos*: lik, znak) otrcan, banalan, ukalupljen, uvek-isti lik/znak... Balkan, kako ga ja shvatam, jeste, upravo, na prvom (= svom) mestu stereo-tip, tvrdi znak, a to znači da ga nisu drugi, takvim, izmislili/izlizali/uglačali, već da je on u samome sebi jedan ukočeni, stvrdnuti, blindirani (semantički) identitet, jedna žudnja za zatvaranjem i odnos prema sebi u kome "nigdar ne bu bil kaj ne bu bil" (itd. – ne znam da li sam to dobro citirao), dakle, jedna samoreferentna floskula (flosculus: cvetić), recimo, "balkanska krčma", koja zaista predstavlja cveće u odnosu na ono što nam se, na kraju milenijuma, na Balkanu dogodilo! Mislim da je Buden o tome lepo pisao. Daleko smo mi od krčme! I kamo sreće da smo *samo* krčma. Balkan je, svakako, i *toponim* (ali kao takav je ponajmanje

zanimljiv) koji označava mesto na kome svi mi, i "dobri" i "zli" (više *zli* nego *dobri*) zajedno živimo, u košmarnom preplitanju. Kao takav, on je haos. Haos mogućeg i nemogućeg. Nisu svi na Balkanu Balkan. Pri tom, nemam ništa protiv haosa, ako u njemu ne teče, ujedno, reka s leševima, ako ne tumaraju starci koji, pristojno, iako malo otrcano, građanski obučeni, preturaju po kantama za đubre, ako ne skapavaju bolesnici lišeni elementarnih lekova, ako nema momaka koji se tamane pištoljima i heklerima i, konačno, ljudi koji, kličući, trče za Vođom, put ponora... Neki dan sam sreo vrlo dragog prijatelj, aforističara Jova (evo jednog njegovog aforizma: Ha, ha... Hag!), koji mi se požalio da mu je tast, izbelica iz Krajine, ubeđeni titoista, u kući, pre par dana, prosvirao sebi metak kroz usta, stavivši, prethodno, belu krpu na glavu, da ne bi ostavio za sobom preveliki nered. Dok smo o tome pričali, kraj nas je – bili smo u Knez Mihaijovoj – ležao na zemlji, na kartonu, neki mališan zgrčen ispred ćasice u koju su novokomponovani hrišćani, u napadu milosrđa, bacali petoparce... Da li je Balkan samo tu gde jeste, da li je moguća, recimo, i iznenadna balkanizacija Evrope i sveta? Ne bih znao na to pitanje da odgovorim. Nisam ni vidovit ni prorok. I, sem toga, ne znam da li se metaforički potencijal Balkana može tako daleko da razvuče... Vidim, samo, ono što se danas ovde događa i tu nema nikakve sumnje: Balkan je sada *ovde*. Odoh sada da spavam.

Ponedeljak je, 22 mart, *fin de siècle*, kraj milenijuma... A mi u glibu. Mi-balkanski-užas. Znam da ne voliš pominjanje *Balkana* (bez navodnika). Ovde, međutim, nemamo prevelikog izbora. U stvari, imam rđavu savest; kao da ti nisam dovoljno dobro odgovorio u vezi sa mojom upotrebom reči *Balkan*. Kada sam ti poslao "Balkansku rapsodiju" u stvari nisam uopšte razmišljao o tome kako bi, taj tekst, mogao da se čita očima jednog Evropejca, Parižanina. Moram da budem s tobom iskren. Meni baš i nije stalo do bilo kakve saradnje sa Transeuropeennes i madame Ghislaine – ako izuzmem sujetu, nisam mogao da nađem ni jedan uverljiv razlog zašto bih sarađivao u tom ili bilo kom stranom časopisu – ali, kada si insistirala na ovoj saradnji, otkinuo sam i poslao jedno parče iz *Genealogije palanke* (tako će se, kako sada stoje stvari, zvati moja knjiga) u nadi da će, tim gestom,

moja Rada biti zadovoljna. Pri tom sam zaboravio da je "Balkanska rapsodija" pisana za uši lokalnih barbaro-genijalaca i njihovih adepta, da je njima namenjena – kao prst u oko. Slično je s mojom upotrebom reči *postmoderno,* naravno u *Evropi na balkanu*. Taj teorijski pluralizam i relativizam ide savršeno na živce ovdašnjem naci-patriotskom jednoumlju, a upravo to je morao biti moj cilj. Naravno da taj termin ima svoje manjkavosti (kao, uostalom, i reč *Balkan*), o kojima sam u nekim tekstovima pisao, ali on ovde re-prezentuje nešto evopsko, civilizacijsko... S druge strane, ja zaista ne vidim (možda nisam dobro obavešten, što nije isključeno) šta je to što je na francuskoj i svetskoj intelektualnoj sceni potisnulo *u drugi plan* Deridu, Deleza, Liotara, Bodrijara i Fukoa.

Utorak. Maločas sam slušao jedno istorijsko Ne. Naša Antigona je rekla svoje Ne i sada je samo još pitanje koga će sa sobom ili, pre, umesto sebe da odvede u grob... Da li je Balkan stereotip? Opsesivno se vraćam na ovu mučnu temu. Naravno, sada smo mi Balkan. Mi i, ne bih rekao: *niko drugi* (na Balkanu i zvan njega), već mi *pre* drugih. Sutra će, možda, neko drugi da preuzme štafetu. Ne znam ko. Evo, sada, još jednog "Bolje rat nego pakt". Ovo ponavljanje se događa, ipak, s malom, ali značajnom razlikom: onomad je odbijanje pakta rezultiralo svrstavanjem na pobedničku stranu istorije. A sada? Postoje u istoriji stvari koje *propadaju*. Pa šta onda! Da li ima izlaza? Ja verujem da ima. U tom pogledu nisam pesimista! Izlaz je u urušavanju stereotipa u samome sebi. Nama je sada "suđeno" da prođemo ono što su prošle zemlje realnog socijalizma, a što smo mi srećno izbegli. A kad to prođemo eto ga, onda, izlaz! Naravno, više bih voleo da *odmah* postanemo tolerantna, liberalno-demokratska zajednica – da ne budemo "gori od drugih" – ali ne vidim nikakvu šansu za takav brzi politički preobražaj. Ne mislim, pri tom, da se ne treba angažovati. Pa zar nije i opis užasa već izvestan angažman, ako znamo da su taj užas proizveli oni koji ga nisu videli i koji ga i dalje ne vide?! Inače, u mom filozofskom registru ime, supstantiv ne označava, bar ne nužno, nikakvu supstancu. Kažeš da je Balkan *zapadni* stereotip. Slažem se i, pri tom, verujem da je i sam Zapad o kome govoriš (i ne stavljaš ga pod znake navoda, uostalom, s pravom) takođe – stereotip. Imamo, dakle, stereotipni govor jednog stereotipa o drugom stereotipu. Stereotip je, naime, i taj diskurs nadmoći, to

falogocentričko nadignuće (pisao sam nešto slično u *Evropi na Balkanu*, naročito u odeljku *Evropa i mi*) koje jedino tuđom bedom može da prehrani svoja umišljeno institucionalno (imperijaleno?) prvenstvo. To je, nadam se, stara, potrošena i možda desna (mada se bojim tih tvrdih znakova: desno/levo), u svakom slučaju stigmatična, naborana Evropa. Ja, ipak, verujem (naravno, ne previše) u jednu *drugu* Evropu i *drugi* Pariz (svakako ne ovaj Žaka Širaka), koji se neće svoditi na ukočen i nadignut znak.

Sreda. Otišao sam u podne u redakciju i čuo vest da su u jedanaest časova po našem vremenu krenuli bombarderi iz Britanije ka sredozemlju... Sada je, dok pišem ovo, tačno 7h i 20 min. Negde su se zaustavili. Ovede se poneke šaljivčine pozdravljaju sa "bombardan". Na ulici sam čuo jednu gospođu kako kaže: "Pa neće valjda biti tako strašno". Sinoć smo šetali "u kraju" i videli nekolko grupica sa prtljagom kako hvataju taksi... Mnogi pokušavaju da negde "zbrišu". Otvaraju se buđava skloništa. Zvrje telefoni. Moj prijatelj, Piter (to mu je nadimak) (bavi se pomalo istočnom filozofijom – možda ga znaš, preziva se Vujičin), na pitanje: "Gde ćeš da se povučeš kad počnu da padaju bombe?" – odgovorio je: "Povući ću se u samoga sebe!" Mida se, međutim, nigde ne povlači! Ostajem neustrašivo na braniku svog pisaćeg stola. Samo ne znam da li će biti struje. Moj radni sto bez kompjutera nije ni četvrtina radnog stola... U redakciji sam gledao (satelitski prenos) animaciju bombardovanja, plan letova itd. Šešelj je još pre mesec dana obećao da će sve izdajnike iz ne-vladinih organizacija da obesi na Terazijama "pa nek onda gađaju". Bojim se onoga šta nas, još, čeka. Bes iz nemoći je možda najgori. Inače, ja, zapravo, nisam uopšte pesimista ili depresivac. Neki dan sam rekao Svetlani da se neću mnogo sekirati čak i kada budemo živeli kao psi (u materijalnom pogledu) (verujem da će nas ovo idiotsko bombardovanje sunovratiti u 1945. godinu). Ne idem nikuda odavde, meni je ovde, za mojim pisaćim stolom, lepo! Samo mi je nepodnošljiva ideja da neko moju utrobu ili utrobu mojih prijatelja razvlači po Terazijama. Ne znam kada ću ti ovo pismo poslati i kako. Kažu da su telefonske i druge veze otežane. Ništa. Ovde će biti više pisama u jednom, pa će, jednog dana, sve to zajedno stići do moje Rade...

Još uvek je sreda. Napravio sam kratku pauzu. Osećam malu nervozu. U stvari, maločas je bila prva uzbuna. Sirena je pištala kao da mi je neko zvučnik stavio u uši. Otvorili smo prozore i pogasili svetla. Rekli su da nema probnih uzbuna. Da "polako, smireno" idemo u sklonište. Nešto takvo nam, naravno, nije ni u bunilu padalo na pamet... Ipak, ova uzbuna je, rekao bih, bila "ko bojagi". Kažu da će glavni udar biti, možda, oko ponoći. Čuo sam i nekog tipa, na radiju, koji predviđa da će napadi nastupiti – "standardno" – za vreme vikenda, kako bi Amerikanci mogli da se zabavljaju, uz zakusku, prenosom rata uživo. Sad upravo sam čuo da preko Bosne stižu bombarderi ovamo... Cilj je, očigledno, Beograd, odnosno Batajnica, Rakovica itd. Uskoro će opet biti uzbune. Meni je Svetlana spremila večeru (devet je sati), punjene paprike od juče. Moram da žurim, da se "ne o'lade".

Maločas je televizija zvanično objavila da su napadi počeli u 20h. Upravo sam čuo da je bombardovana i periferija Podgorice. Ranije se govorilo o bombama u Prištini. Telefoni ne rade. Ali, na televiziji se i dalje emituje "Ljovisna", jedna apsolutno idiotska latinoamerička serija. Dobro, mi smo stereotip-Balkan, tvrdi znak, "krčma" ili nešto još gore... Ali, šta je *ovo* što nam stiže iz vazduha? Da li i sve što dođe na Balkan postaje, po nekom ukletom modusu, i samo – Balkan?! Može li, štogod, da nam dođe i u nekom drugom obliku? Sećam se da sam u Parizu video jedan strip (verovatno u "Čarli ebdu") u kome inspektor juri ljude koji su kupili neke konzerve pasulja koje su bile zatrovane. Da bi ih osujetio da konzumiraju tu "zabranjenu hranu" on ih gađa pištoljem u glavu... Ovo mi liči na nešto slično. Cilj je da se spreči "humanitarna katastrofa", a za ostale, još gore katastrofe – nije bitno. Iritira i to kršenje prava (principa Ujedinjenih nacija) u ime nekog višeg, suštinskog "prava" (= prava jačeg). Pa nama se ta stvar neprestano događa! Pravo jačeg je, ovde, oduvek bilo, ne jedino, ali *glavno*, pravo. Prošlog četvrtka imao sam razgovor u Domu omladine, sedmi-osmi po redu (reč je o ciklusu čija tema je *Evropa na balkanu*, ja sam voditelj: animiram dijalog), moj gost je, ovog puta, bio Vladeta Jerotić (psihoanalitičar i teolog, jedan od najtolerantnijih). Šema je da gost izloži svoje shvatanje teme, da bi, zatim, mogao da usledi razgovor. Jerotić me "podboo" da pričam o Americi i njenoj agresivnosti. Evo skraćene verzije onoga što sam rekao. Posle pada bipolarnog svetskog poretka ostala je

"rupa" u sistemu. Naime, ogromni vojno-industrijski i institucionalno-politički pogon Amerike bio je, zacelo, modelovan na temelju ove bipolarne kon-frontacije, naravno, komunizma i kapitalizma. Padom te strukture, Amerikanci su, na frontu, ostali – sami. Da bi sistem i dalje dobro funkcionisao potrebno je bilo da se nađu valjani kandidati koji će da ispune prazno mesto neprijatelja, onoga s druge strane *fronta*. Prvi se na to mesto uvalio Sadam Husein. Svaka mu čast. Ali, i "mi" smo se, vrlo revnosno, nutkali, poslednjih desetak godina. Zato bih ja – rekao sam Jerotiću – stvar "okrenuo", ne bih se pitao o američkoj agresivnosti, već o našoj nesposobnosti, koja zacelo ima i diplomatski aspekt, da se izmaknemo iz ove sulude konfrontacije. Otkud ta uporna i nepokolebljiva potreba da se stavimo guzicu na ovo prazno mesto američkog neprijatelja i da, na taj kretenski način, stabilizujemo stari/novi svetski poredak? Jerotić je dosta dobro reagovao, kao čovek kompromisa, a ne konfrontacije... Ne znam da li ću sutra (četvrtak) imati priliku da razgovram, ovog puta sa Đorđem Vukadinovićem (jedan vrlo O. K. tip – habermsovac). Stigli su kompletniji izveštaji. Bombardovano, odnosno raketirano je puno toga. Javio mi se Daka. Čuo je neku eksploziju. To je bilo, verovatno, Pančevo. Ovde se, začudo, ništa nije čulo. Rakovica je iza brda... Nije bilo novih sirena. Sada je 10 i trideset. Videćemo još. Idem da gledam televiziju. Možda ću se još javiti. Ostaviću kompjuter uključen.

Isključio sam kompjuter jer je ponovo bila uzbuna. Sada je červrtak 10. i trideset. "Predivan" dan. Prvi-drugi dan proleća. Sunce sija, nebo je vedro, oko 20 stepeni. Sve je sjajno, sem što se maločas čula sirena. Odlučio sam da se više ne odazivam na sirenski zov sirene i evo me, protivno propisima, za kompjuterom. U stvari, to i nije sasvim protiv propisa. Jer, naš vrhovni komandant je, sinoć, izjavio da svi treba mirno i spokojno da radimo svoje poslove, i oni u fabrikama, bolnicama, i oni u kulturi... Ja sam, još uvek, u kulturi i moj posao je za Wordom, direktorijum *My documents*, file Draga Rado.2 ... Ipak, sada moramu u redakciju. treba da opremim jednu emisiju za večeras! Novica Milić: "Etika stvaranja" (naslov je redakcijski). Vrlo lep tekst, (implicitno) uperen protiv svih naših destrukcija. Još važi uzbuna, ali je tiho i nestvarno.

Evo me opet. Oko 15 časova je. Negde u ulici Majke Jevrosime, pre nego što sam stigao u redakciju, zapištala je sirena: znak za kraj opasnosti. U redkaciji su bili svi. Radenko (Kuzmanović) mi je ukratko prepričao vesti koje su se mogle čuti na satelitskim programima, uključujući i Podgoricu. (Neka žena iz Podg. je izjavila, u okviru ulične ankete, da Miloševića treba ubiti.) U Žarkovu je pogođena zgrada koja je, ranije, bila vojna institucija, ali sada su u njoj boravile izbeglice iz Hrvatske i Bosne. Poginulo je nekoliko žena i dece. U zvaničnim vestima se takve stvati ne mogu čuti, postoji samo herojski otpor zverskoj agresiji itd. Tvrdi se da su oborena dva aviona. Radio B 92. je još juče ili prekjuče, ne znam više tačno kada, ukinut. Veran Matić je uhapšen, pa pušten. (Mislim da je to dobar znak.) Studio B (Draškovićeva televizija) se drži naglašeno patriotski, ali, ipak, najmanje idiotski. Svetlana i Dina su bili na pijaci i tamo su već redovi, za krompir itd. Nema seljaka. Ljudi su nekako solidarni, predusretljivi, hoće da pomognu – tako je rekla Dina, i to joj je izgledalo dirljivo... Radnje su opustošene. Mi nismo ništa uzeli. Beda će stići kasnije, kad se rezerve iscrpe. Kod nas je došla tašta, boji se da bude sama. Idemo Svetlana i ja u samuslugu, da vidimo šta ćemo da kupimo za ručak. Moj predlog je kesu supe: nešto toplo, jer pitanje je da li će, uskoro, biti struje. Raketaši su vrlo sistematični, zna se kad šta stupa na red. Čuo sam da je Klinton rekao, otprilike: "Ako Milošević hoće rat, imaće ga". Mislio sam da je rigidnost i tvrdoglavost privilegovano balkanska osobina. Naša tvrdoglavost je, međutim, suicidna. Mada, ljudi još uvek likuju. TV. ankete pokazuju, u isti mah, ogorčenost i gordost: pokazaćemo mi njima... U stvari, to je logika tipa: ne mogu oni toliko da nas ubijaju koliko mi možemo da ginemo za pravednu Stvar. Kosovo: to je srpska duša, rekao je, u Americi, Divac (sada košarkaš Sakrameno Kingsa). U tome je nevolja. Tu dušu su odavno nastanili drugi koji takođe imaju dušu. Nama ostaje da kukamo šta smo bogu zgrešili da je našu dušu dohvatio da "brani" Ološ. Nedavno sam pročitao (Čotrićev) aforizam: "Najveći Srbin dvadesetog veka vratio je Srbiju u devetnaesti vek". Idem malo da odremam. Previše je bilo uzbuđenja.

Prošetao sam do grada i nazad, peške. Vratio sam se kući u 19h i 25. Na desetak metara od Vardarske 6., gde stanujem, počela je sirena da zavija.

Ubrzo su javili da velika grupa bombardera ide u pravcu Beograda. Jedno vreme sam gledao vesti i, zatim, seo za kompjuter. Ovo pisanje, sada, doživljavam kao malu terapiju! Ne verujem da bih mogao bilo šta drugo da radim. A sem toga, kad ne pišem ne osećam se baš sjajno! Ovako mi je, ipak, najmanje loše! Čak ni taštino prisustvo ne smeta mnogo. Dina je maločas rekla: "Baba je gora od bombardovanja". Inače, baba Mica se proslavila kada je, pre izvesnog vremena, izjavila: "Ne, ja neću da glasam za te koji mi ne daju penziju, ja ću da glasam za Jul" (onu sa cvetom u kosi i, naravno, njenog supruga). Ipak, volim što smo svi zajedno. Svetlana strašno *bolno* podnosi, u ovim trenucima, svako razdvajanje. (...) Upravo sam izašao na prozor, jer se čula u daljini grmljavina. Neko reče da je, verovatno, u pitanju Pančevački most. Sada, izgleda, gađaju mostove. Setio sam se Kuzmanovićeve knjige "Anje, anje", gde se, mislim već u prvoj pripoveci, ja-narator pita hoće li uspeti bezbedno da pređe preko Savskog mosta (iako svakog dana to radi). Jutros je imao priliku da se to isto upita, samo u jednom nimalo knjiškom kontekstu. A sutra se, već, možda neće pitati, jer mosta neće biti. Noć je. Preko puta mog prozora je dvorište u kome ima puno malih kućica i straćara. Pozorište-dvorište. Svi tu stoje ispred svojih vrata, gledaju u nebo i komentarišu razna svetlucanja na horizontu... Deluje sablasno, jer niko ne pali svetlo. Najglasniji je komšija, radikal, koji se "htabro" borio u Slavoniji za više nacionalne interese sve dok nije napunio neki automobil robom i vratio se kući da bi, zatim, otvorio štand na buvljaku. Sada je, naravno, aktivista svoje stranke. Jednog dana me je, sav oduševljen, zaustavio da mi ispriča kako je Šešelj počeo da progoni cigane u Zemunu (kad je postao gradonačelnik). Dok sam ga slušao zabolela me je glava, pa sam odmahnuo i otišao. Ali, tek kasnije mi je došlo do svesti: pa on je oženjen cigankom i njegova deca su polu-cigančići! Njegov *previd* je ekvivalentan previdu baba Mice, a baba Micin je ekvivalentan... Neki put imam utisak da je suština egzistencije ljudi koji me okružuju: *previd*. Zahvaljujuću ovom suštom previdu, toj opštoj ekonomiji previda, i najprotivurečnije stvari prestaju da budu protivurečne. Sve i, zapravo, sve najluđe postaje politički moguće. Nemoguć ostaje samo razum, čak i onaj najobičniji *zdravi* ljudski *razum*. – Sada je, otprilike, ponoć. Sirena je oglasila prestanak opasnosti – Naš jedini problem je u tome što performativnu stvarnost koju proizvodimo svet neće i ne želi da proguta. Kada je šef poslao u Rambuje onu ekipu "egipćana" i ostalih, kojoj je samo

mečka falila pa da bude pravi cirkus, bio sam ubeđen da ćemo veoma loše da prođemo. Pa to, i ostale gluposti, folklor umesto diplomatije, bahato ponašanje itd., to će »domaćini«, naravno, da shvate kao ponižavanje. Kako možeš takve ljude da uteraš u svoj idiotski performativno-ideološki kod?! Ili, prostački rečeno: nećeš, brale, tako lako da se sa njima zezaš kao što se zezaš sa domaćom opozicijom. Ali, baba Olbrajtovin i Širakov gnev, kao i ove bombe koje stižu, samo dodatno učvršćuju ekonomiju našeg previđanja. Put ka ponoru je, sada, posut moralnim lovorikama. Postajemo mučenici koji, na televiziji, još nisu imali priliku da vide snimak makar jednog jedinog porušenog objekta! Jer, sve je, ipak, u najboljem redu. Ostatak je defetizam. Vidim da se mnoge zemlje protive intervenciji. To se revnosno prenosi. Makedonci su najžešće protestovali. Olbrajtova tvrdi da je to maslo Beograda. Ona se povremeno (Rambuje, Pariz) ponaša kao Šešelj kod nas. Kažu da je u mladosti jedno vreme boravila u Nišu. Ne znam da li je to tačno. Zapadno javno mnjenje je, sudeći po anketama, u prvi mah blanko podržalo intervenciju. To je njihov performativ koji će, nadajmo se, pre ili kasnije da se suoči sa posledicama. Da li je moguć preokret? Videćemo. Stvarnost, svakako, ne može da se mesi k'o pita. Kako kome padne na pamet. Pri tom, pod stvarnošću podrazumevam simboličku mrežu (recimo, svetski *pravni* poredak) koja je uz svoje niti već prikačila, vezala izvesnu energiju, tako da nije moguće da se ona preko noći razveže i splete na neki *potpuno* drugačiji način. Onaj ko se ogreši o tu infrastrukturnu mrežu, time već nužno zapada u probleme. Ali, šta je danas ta mreža u svetu (taj "dubinski" poredak sveta?)? Da li se, ovim prilično ishitrenim bombardovanjem, mreža *uopšte* ili *dovoljno* ogrešila o sopstvenu logiku tkanja i uobičajenu raspodelu energije? U svakom slučaju, dok svoje zarđalo oružje ne istresu na nas, malo je verovatno da će se smiriti. Kalik mi je rekao da Nato ionako mora te rakete/bombe da demontira, po nekom ugovoru sa Rusima, a to je dosta skupo; ovo je, zacelo, mnogo jeftinije! Jedan odeljak moje Genealogije palanke imaće naziv "Palanka i globalno selo". Još nije završen.

Sada je devet sati. Petak, 26 mart. Obično ustajem kasnije. Nedovoljno sam spavao. A nisam mogao više. Stalno sam se budio i konačno potpuno rasanio. Sad čitam, ponovo, tvoje drago, prijateljsko

pismo! Dašu Drndić nisam poznavao. Žao mi je što ne mogu da nabavim njene knjige. Uopšte, vrlo malo toga dopre do mene iz Zagreba. A i ja nisam neki maher za komunikaciju. Zavučem se u kući i meditiram. Usamljenost mi nikada nije teško padala. Preneo sam Kuzmanoviću i Konstantinoviću tvoje ocene i poruke. I ja volim Boru Ćosića. Nameravam, jednog dana, da nešto napišem o njegovoj prozi. Pokušaći da pošaljem (faksom) danas ovo pismo, ako je to pismo.

Uživaj u pariskom proleću...
Vole te Mida, Svetlana i Dina

p. s. Evo 12. je, a još nema uzbune. Kažu da je u Italiji nevreme.

p. s. br. 2. – Popodne je ipak bilo kraće uzbune. Izgleda da su nešto bombardovali na Voždovcu i u Topčideru. Video sam sliku na TV-u. Pala je neka raketa ili bomba u topčidersku šumu i ostavila za sobom krater. Kamera je pretraživala krater i okolinu: jadno drveće koje je na 150 metara u krug uništeno... Glavni junak te scene je, ipak, bio *promašaj*. Inače, nisam mnogo gledao/slušao izveštaje. Strašno puno ima ideologije. Polako se formira jezik propagande. *Nato agresija* je najbenigniji izraz; *banditi*, *gangsteri*, *lupeži* itd., reči su koje se najčešće čuju. Sada je osam sati. Ponovo se oglasila sirena. Naša (koja je očigledno tu, iza nekog ćoška) se ili pokvarila ili je onaj koji je trebalo da je "odvrne" negde zalegao mrtav pijan. Ipak, druge su se dovoljno dobro čule. Napolju je, sada, mrkli mrak. Hteo sam da odem do grada, ali nije estetski. Uostalom, Dika i Svetlana mi ne bi dale. Posebno je Svetlana, u takvim situacijama, veoma uznemirena. Pokušao sam da ti "ovo" pošaljem faksom, ali nije bilo moguće. Pokušaću internetom, sutra. Ćao. Evo najzad prestala je opasnost. Osam i trideset je. Naša sirena još uvek ne radi. Zabrinut sam. Šta ću bez svoje sirene?!

p. s. br. 3. – Maločas (23h) sam gledao bombardovanje uživo. Negde na Banjici, u pravcu Vojno Medicinske Akademije (VMA), čule su se detonacije, jedna za drugom. Svetlost je odavala meni nerazumljive, ali zlokobne "signale". Dina i ja smo se pridružili grupi iz pozorišta-dvorišta (odatle se bolje videlo). Grupa je događanje komentarisala sa psovkama. Na televiziji su javili da se iz Sremčice (selo kraj Beograda) širi neki štetni (da

ne kažem otrovni) gas... Ispituju, sada, u kom pravcu duva vetar i tako to. Komšija iz bakalnice mi je, juče, rekao da je u Sremčici stradalo nekoliko kuća, jer je "nešto odozgo palo". Izgleda da su pogodili "Galeniku" ili "Grmeč". Morao sam da progutam Bromazepam od 3 miligrama (za umirenje). Lipovačka šuma gori... Radnici iz kragujevačke Zastave odlučili su da, sa porodicama, naprave *živi zid* oko fabrike i da tako, na smenu, dežutaju 24h dnevno. Njima život zavisi od te fabrike. Počele su da se pojavljuju slike razaranja: neke škole, privatne kuće itd. Maločas je prikazan i jedan zbor na kome je, posle pominjanja imena Slobodana Miloševića, usledio frenetičan aplauz.

Noćas je bila uzbuna. Probudila me je dok sam sanjao neki ružan san. Pokušao sam da ga zapamtim, ali nisam uspeo. Ne pamtim snove. U stvari, java mi je odagnala san. Žalim za svojim ružnim snom. Politika je kurva, kaže naš narod, a to zapravo znači da je "realnost" koju ona proizvodi u stanju da iz dana u dan, *taktički*, menja svoju kožu, odnosno legitimnost. Taj "kurvarluk" je samo sinonim za performativni relativizam. Pitam se da li danas, u svetu, postoji *strateška* legitimnost za bilo koju vrstu političke prisile/nasilja s one strane pravnog načela. Postoje Ujedinjene nacije i Savet bezbednost, ali *ovo* se događa mimo tih institucija. Sila mimo Zakona? Da li je to najava nekog novog zakona: zakona Sile? Pa to je uvek bilo *pogubno*, to iskakanje iz pravnog načela. Od kako postoji, svet je uvek imao jedan ključni problem: kako da *zaustavi* različite oblike nasilja u sebi. Kakvo takvo i, zapravo, jedino rešenje za taj problem oduvek je bilo: ustanovljenje izvesnog *pravnog* poretka, načela ograničene, distribuirane moći. Eskalaciju nasilja moguće je obuzdati samo *silom zakona* (ili, primitivnije rečeno: obredima žrtvovanja; treba čitati R. Girard-a: *La violence et le sacr*é). Samo, čemu danas služi Savet bezbednosti? Ako pravni poredak Sveta nije dobar onda on zaslužuje redefinisanje, a ne iskorak koji vodi u golu političku samovolju. Cilj koji se navodi kao opravdanje ovog iskoraka i koji samovolju treba da predstavi kao gest uma jeste: sprečavanje "humanitarne katastrofe". Bio sam u Prizu kada je vijetnamski rat bio na vrhuncu. Francuzi su preveli jednu knjigu Noama Čomskog (ne sećam se više naslova) u kome je autor naveo da je američka intervencija najčešće ideološki opravdavana potrebom da se speči *krvoproliće* (čini mi se: *blood bath*). Nedavno smo,

ipak, doznali da Vijetnamci, u stvari, nisu ni napali onaj američki brod, zbog čijeg "potapanja" je pokrenuta akcija... Ne kažem da na Kosovu nije bilo užasnih stvari. Ali, uveren sam da je to *mačiji kašal* u odnosu na sve ovo što se sada dešava i što će se, ne daj bože, još desiti. Pred tom činjenicom se osećam prilično beznadežno OČAJAN. Utoliko pre što sam stekao utisak da bi naši naci-patrioti pristali na stvarnu autonomiju Kosova, ali da to ne mogu prebrzo da učine, pošto operacija mora (iz unutrašnjih političkih razloga) da izgleda tako kao da su na to naterani... Oni ovu operaciji, naime, nisu znali da izvedu, a da, pri tom, ne iziritiraju Zapadnjake. Ali kakav je to cilj koji opravdava stredstvo koje je tri puta gore od samog cilja?! Čuo sam da britanske ankete pokazuju da je oko 70. posto anketiranih protiv intervencije. Šta je sa Blerom? Kad je dolazio na vlast delovao mi je krajnje simpatično. Širak? – Ne verujem da bi se De Gol upuštao u ovo blesavilo. Da li je definitivno pobedila izvesna "amerikanizacija" Evrope? Agilni pragmatizam protiv dobrih starih evropskih načela?

Draga Rado,

izvini molim te ako te davim s ovim dugačkim pismima. Ne mogu da čekam tvoj odgovor. Video sam da si primila moje prethodno pismo. Ne znam, sada – moram da pišem. To je moja *prisila ponavljanja*. Nedelja je, 28 mart. Ko kaže da se hrišćanski Bog nedeljom odmara. Jutros me je probudila neka eksplozija i zatim se čulo zavijanje sirena. Bio je to, verovatno, onaj "nevidljivi". Neki američki general je rekao da se "lepo pokazao". Najlepše se pokaže kad se uopšte ne pokaže. On je, sada, naš ljutiti Bog. Bez lica. Vidiš, jedino, njegove iznenadne izlive besa... Ko ono reče da je Bog mrtav?! Drašković je, pred stranim reporterima, pozvao Boga da pokaže lice i da prstane da se ponaša "kukavički"! Slično su, ako se dobro sećam, reagovali i Iračani. Sećam se i da je Milošević, pre desetak ili više godina, rekao, jednom prilikom, da mi možda ne znamo ovo ili ono, ali da, bar, znamo da ratujemo. Jer, ratuje srce u junaka... i tako to. Pokazalo se da i drugi znaju da ratuju. A sada se pokazuje da postoje i stvari, poput "nevidljivog" koji uopšte ne ratuje, koji se, samo, povremeno "naljuti". Da li je imao pravo Bodrijar kad je tvrdio da se ratovi (kakav je bio onaj u Zalivu) više, zapravo, i ne događaju? Da li je to, sada, samo hladnokrvno

istrebljenje? Krenuo sam da uzmem rečnik kako bih pogledao reč *istrebljenje*. Usput sam otvorio radio i prva rečenica koju sam čuo glasila je: *Boj ne bije svijetlo oružije, već boj bije srce u junaka*. Postoje dva značenja reči *istrebljenje*, odnosno *istrebiti*. Na prvom mestu je: *trebeći očistiti* (recimo, žito od kukolja) i, zatim, što je mnogo opasnije: *uništiti/iskoreniti*. Klinton je u svojoj poruci "srpskom narodu" tvrdio da on nema ništa protiv nas i da je namera Natoa, zapravo, da obavi *istrebljenje* u prvom značenju te reči; pri tom, naravno, mi, "narod", smo žito, a Milošević – kukolj. (Sad – oko 10h – su na Dvestadvojci, javili da je oboren jedan "Nevidljivi", F-117., negde na 45 km. od Beograda! Da li je moguće?! Bog je, ipak, mrtav? Ili je to samo kob, udes, fatum besnih bogova: da povremeno umiru i da se, iz svog pepela, ponovo rađaju?) – Stalno prekidam pisanje da bih čuo neku vest. – Dakle, gde sam ono stao? Da. Cilj je da se (ideološki) istrebi ovdašnje "žito" *od* Miloševića-kukolja. Rezultat je, međutim, sasvim suprotan. Svako ko živi na teritoriji sadašnje Jugoslavije i misli da je to još uvek njegova zemlja (kakva god da je ona...) ne doživljava akcije Natoa kao čišćenje-putem-trebljenja, već kao nepodnošljivo bombardovanje koje može da uništi svakog od nas. Štaviše, bombe podjednako usmrćuju i Albance (na Kosovu su bombardovane i stambene četvrti u kojima ne žive samo Srbi, nego i Albanci). Dole se, pretpostavljam, dešavaju užasne stvari koje se, međutim, nisu dešavale pre početka bombardovanja. Operacija čiji je cilj bio da spreči humanitarnu katastrofu preti da postane uzrok neviđene humanitarne katastrofi, neviđenog stradanja i nas i Albanaca! Koristi, od toga, imaće samo naci-patrioti i s jedne i s druge strane! Znam šta govorim! Recimo, ovaj moj "čuburski" kraj je – sirotinjski. Ljudi kukaju, plaču, dolaze da telefoniraju; Ljubiša, ciganin, koji stanuje sa Razijom u podrumu, bez struje i vode (jezivo izgleda i nepodnošljivo smrdi, ali je vrlo dobroćudan) dolazio je, sa suzama u očima, da telefonira svom bratu u Sremčici, kad je čuo da je pogođena. Dolazi i Džaferova žena, Salčica, sva uplakana, da čuje kako joj je ćerka. Fajko koji stanuje preku puta žalio mi se da njegova Radica hoće da izludi od svega ovoga. Ja mu kažem da mora da pije umirujuća sredstva. A on kaže da ne može da je natera na to; neće da ide ni kod lekara. Boba, komšinica odozgo – ima, uglavnom pijanog, muža, dve ćerke i sina koji je u Bocvani (na svoju sreću otišao je desetak dana pre nego što je ovo počelo) – dolazi kod nas na "većanje". Ona je preduzimljiva žena koja uvek nešto planira: da dovučemo kazan u dvorište i da se, u slučaju

najgoreg, prehranjujemo zajedno itd. Preko puta nas stanuje gospodin Badnjevac, Hrvat koji je sada sa ženom u Nemačkoj (nedavno je bio ovde). Miško-radikal je plašljiv k'o zec. Gore, na ćošku, kod "Telefonije", stanuje Milan, penzioner koji, takođe, nema struju i vodu, već godinama. Ide uvek, i leti i zimi, u sakou i nikada nije imao ni prehladu! Nekada je, navodno, bio mornarički oficir. Voli da priča sa sobom i još više sa drugima. Iako je pomalo lud, ipak, priča vrlo zanimljivo i raznovrsno. U par navrata sam ga čuo kako kleveta "one gore". "Ko su oni da meni prete" itd. Inače, ovaj kraj je bio poznat po tome što, čak i za vreme Tita, niko nije hteo da ide na glasanje. U našoj opštini (Vračar) radikali i socijalisti nisu mogli ni da "prismrde". Kada je moj prijatelj, slikar Milivoj Ljubinković (živi u Parizu), došao ovde da me potraži i pitao, u Cerskoj ulici, gde je Vardarska, neko mu je rekao: "Tu je iza ćoška. A koji broj trebate?" "Broj 6." – odgovorio je Milivoj. "To je tu odmah. A koga tražite?" "Porodicu Belančić". "A tu su, tu su oni"... Eto, to je moj kraj. Sada svi gledaju u nebo i psuju Klintonu mater! Organizovan je protestni rok koncert na "Trgu Slobode" (kod Konja), danas u podne. Pitao sam Dinu hoće li da ide tamo. A ona je rekla: "Išla bih, ali oni će da likuju što je poginuo pilot, a ja i njega žalim." Moja Dika! Nazvao me je brat iz Nemačke, živi u bliziji Študgarta, već decenijama. Kaže da je to sada već *mržnja*. Ona proviruje iza efufemističkih izjava. Ja mogu to da shvatim: šta ovi crvi hoće, mi ih gazimo, a oni ništa... i još oboriše naš Ponos. Može li nešto više od toga da iznervira? Bojim se da Nato iz besa ne počne da bombarduje i gradove. Sela su već na udaru. Naročito na Kosovu, što je potpuni apsurd. Priština se, pretpostavljam, gađa zato što je protivavionska odbrana smeštena u samo tkivo grada. Pogođen je i Prizren, Đakovica... Brat mi je rekao da sada spremaju napade na J. vojsku koja je na Kosovu. Samo, to opet može da se izvede jedino gađanjem *nasumice*. Ko sve neće tu da izgine?! I svakako, ponajmanje vojnici! Dolazio je kod mene Badi da uzme desetak vido kaseta. Rešio je da odgleda svih deset filmova odjedared. Montirao je satelitsku antenu i kaže da je propaganda na stranim programima podjednako odvratna kao i naša! Svet je postao propaganda, propagiranje, rasprostiranje, širenje: čega? Nato pakta? Nije bitno.

Ustao sam u deset. Dočekale su me sirene. Sada se više ni ne čuju one za prestanak opasnosti, već se samo dupliraju zloslutne. Izveštaji kažu da su

se noćas Nato-snage (postoji varijanta sa "Nato-fašistima", "Nato-gangsterima" i slično) obrušile na Prištinu. Jedan drugar iz Kruga mi kaže da je video slike Prištine koje izgledaju užasno... Stalno se javljamo jedni drugima. Pojavljuje se neka solidarnost ugroženih. Kažu, čak, na vestima, da u gradu ima monogo manje kriminala nego obično. Doduše, verujem da su i kaznene mere pojačane. Ali, i to, verovatno, proizlazi iz moralnog zgražanja: šta, zar sada da lopovišete... itd. Ipak, rekao bih, da su i lopovi postali patrioti! Do sada su najveći "patrioti" bili, zacelo, i najveći lopovi. Ovo je, ipak, kvalitativni pomak. Osećanje patriotizma počinje – verovatno samo za kratko – da u sebe vraća pojam nesebičnosti... Na kraju, ako takvog ima, opet će, da se pojave i oni koji na svemu tome profitiraju: prvoborci, pravoverni itd.

Bio sam u redakciji. Hteli su da nam ukinu program. Prvi i Drugi pogram (sa informativnim emisijama) su upali u naše termine i pustili "buvu" da je Treći program ukinut! Kome traba ozbiljna muzika, filozofija i poezija u ovakvim – malo je reći oskudnim – vremenima?! Reagovali smo energično i, srećom, negde "gore" naišli na razumevanje. Naš program je u više navrta bio u krizi, ali nikad ne ovako. Ako bi, jedared, bio ukinut, verovatno ga više nikad ne bismo obnovili. Otpori prema visokoj ili "previsokoj" kulturi poslednju deceniju su višestruko ojačani. Virus primitivizma je gora pošast od side. Kada su, pre par godina, bili protesti s pištaljkama, onda smo mi, u uvijenoj formi, javno (pismom) podržali studente i to je strašno iznerviralo ljude sa Prvog i Drugog programa. U stvari, bila je to, takođe, izvesna zavidljivost, jer njima se, tako nešto, ne bi nikada tolerisalo. Oko 13h sam se čuo sa Dakom i malo smo prošetali. Kaže da ne može ništa da radi. Situacija mu izgleda apsolutno beznadežna. Pita se kako ćemo, ubuduće, uopšte moći da se zalažemo za liberalno-demokratske vrednosti kad su nam te iste vrenosti poslale ovo čudovište s neba... Pitam se, zaista, koju civilizaciju re-prezentuje to čudovište! Da li je zapadna demokratija samo nekakvo narcisoidno ogledanje koje se prema onima "izvan priče" odnosi, u fatalnoj instanci, kao s ciljnom tačkom F-stosedamnaestice? Šta treba, uopšte, Nato zapadnom svetu? Pa taj svet je ionako najjači i najbogatiji. Nije li Nato, možda, nužan dodatak, "začin" demokratije i ljudskih prava? Jadna bi to ljudska prava i demokratija bili.

Zar i jedna mala, primitivna, pred-moderna, palanački zatvorena zemlja nema pravo da sama nađe svoj tegobni put do emancipacije, već joj je za to neophodna ubeđivačka moć čudovišta s neba? Demokratija je oduvek bio sporohodan – ali najsigurniji – proces učenja političkoj mudrosti. Otkud sada ovaj natoovski *speed*, iz koje priče nam ona stiže, zašto neko hoće da nas preko noći "opameti"? I da nas uvije u Noć? Jer, zaista, mi sada, zahvaljujući ovoj idiotskoj "pomoći", imamo u perspektivi pravi *ratni komunizam*, ponovo *četrdeset petu*, ne samo u materijalnom nego i u duhovno smislu. Eto zašto se puštaju sirene i kad treba i kad ne treba. Sirenski zov sirene je, sada, "poželjan" u jednom višem, kolektivno-eshatološkom smislu! Svi se sjate u skloništa, u kojima vlada neviđena – odvratnost. Ali, to je, ujedno, otelovljenje patrijarhalnog ideala: svi u jednoj sobi... Jad i beda na okupu. Imaćemo, ubuduće, samo jedan dom i jednu postelju... I one koji će da brinu o nama. Naša kuma Biljana ima baku koja je nedavno načela devedesetšestu godinu. Geledala je prenos protestnog koncerta kod Konja i, konačno, upitala: "A gde je ona Lola Novaković, ona se više ne pojavljuje?" Sutra dolazi Primakov. Da li dolazi samo u svoje ime ili nosi sa sobom i neke poruke/predloge? "Tajna diplomatija"? Bojim se da nije. Neki američki ambasador koji je ovde boravio (u ona lepa vremena), kada su ga pitali koja je glavna karakterna osobina *Jugoslovena* (tada se još tako govorilo), rekao je: zadrtost! Zacelo, nije previše pogrešio; ali, sada se čini da to nije samo naša nego i njihova odlika! Umoran sam. Svaki dan sam sve umorniji.

Šesti je dan kako padaju bombe. Pored doslovnog rata vodi se i rat za legitimnost doslovnog rata: propagandni rat. Bler, izgleda, ima najvećih problema. Jedan novinar "Vremena", Frano Cetinić, skovao je skraćenicu FRIZBI, što, po njemu, znači: FRancuski Intelektualci Za Brzu Intervenciju. Zaista je čudno kako neki intelektualci, bez ikakvih dilema i nedoumica, odmah znaju šta je po sredi... I kod nas IZBI-jevaca ima na pretek. Oni su nam, u stvari, i pripremili i, takoreći, izvadili iz rukava ovu pošast koja traje već deset godina. U stvari, nemam pojma kako Francuzi reaguju na ove događaje. Da li preovlađuje Nato-patriotizam? Šta ankete kažu? Kad sam živeo u Parizu izašla je knjiga nekog lingviste: "PARLEZ VOUS FRANGLE?" Bio je to otpor uperen protiv *digest amerikanizacije* francuske

kulture. Nije li *frangle* sada definitivno pobedio? Hoću da verujem da je Nato simbol združeno-nacionalnog, a ne demokratskog. Hoću da verujem da je to Nacionalno potpuno ispražnjeno od *naroda, demosa*; što je, ipak, previše optimističko verovanje. Deset je sati. Kažu da je došao Primakov i da posle Beograda ide u Bon, a možda i Nju Jork. Stalno javljaju, na radiju, o raznoraznim obaranjima Nato-aviona. Neke od tih vesti deluju (donekle) verodostojno. Upravo sam razgovarao sa kumom Biljanom. I složili smo se da je zvanični jezik na medijima krajnje degutantan, prosto nepodnošljiv. Hoće da nas debilizuju, ali, kaže kuma, nećemo im to dopustiti, ne mogu oni da pobede građane u nama, još ima nade za nas... Tako je kumo, odgovorio sam, i na grobu će nam pisati: ima nade za nas! Onda smo se slatko smejali. "Ošišani jež", lokalni humoristički list, raspisao je svetski konkurs za karikaturu, na temu: NATO. Prva nagrada je parče oborenog aviona F-117!

Još uvek je utorak. 19h. Otišao je Primakov i odmah su se oglasile sirene. Ne znam šta se dogodilo na razgovorima sa Miloševićem, da li ima nade za nas ili ne. Prisećam se jedne pesme mog prijatelja Todora Terzića koja se, upravo, tako zove: *Ima nade... samo da, još, protrčim kroz ovaj zid...* Primakov je, kako upravo čujem, rekao: "ima rezultata". Oko 6h je razgovarao sa M. Trebalo je 2. Tvrd je orah voćka čudnovata. Ništa sa M. ne može da se izvede lako i ležerno. On pripada onoj vrsti ljudi oko koje svi mogu da izlude i propadnu, on će, ipak, da ostane rigidno-stamen. Čuo sam u čemu se sastoji i kako je formulisan njegov mirovni predlog: pa to liči pre na – ultimatum! Kao da mi njih bombardujemo, a ne oni nas. On ne zna čak ni formu da smekša (da se pozove na Kontakt grupu itd.), da bi taj isti sadržaj mogao lakše da prođe... Bojim se da od toga neće biti ništa! Svetlana i ja smo iskoristili priliku da malo prošetamo "po kraju". Uzeli smo neke video kasete (gledaćemo nešto iz starih dobrih vremena: Formanovog "Amadeusa"), jedan video u kraju je, još uvek, otvoren, od 15. do 18.h; pokušali smo i da nađemo apoteku koja radi; kupili smo hleb itd. Na povratku čula se sirena. Začudo, Svetlana se nije previše uzbudila. Čuli smo neke curetke kako se pozdravljaju. Jedna je rekla, smejući se: "Ćao, vidimo se u Večnim lovištima", i zatim je dodala: "Šalim se". Dina je danas otišla na rok koncert kod Konja. Kaže da nije bilo loše, iako je, za njen ukus, bilo

previše "morona"... Mislim da je to okupljanje kod Konja ipak značajno, jer ono, kako-tako (ima puno prostakluka), čuva u ovom gradu nekakav *građanski duh*, čuva ga od nasrtaja *pol-potovskog, ratnog komunizma*. Kruže predlozi o uvođenju prekih sudova i smrtne kazne za sve i svašta. Drašković je žestoko protestovao protiv toga. Predsednik Skupštine Srbije, Tomić je izjavio da postoji "grupa za praćenje opozicije" koja odlično obavlja svoj posao! Sad sam, na televiziji, čuo da je neki francuski list objavio vest (sa fotografijom) da je oboren još jedan F-117. Pogođen je ovde, a pao u Bosni. Neki amateri su snimili pad nekog aviona, ali se nije znalo da je reč o "Noćnom sokolu". Analitičari tvrde da dosadašnja šteta od bombardovanja iznosi oko 50. milijarde dolara. Verujem da, ipak, preteruju. Zovu me da gledam film. Uzbuna traje, ali napolju je tiho.

Sreda je. Spavao sam do 11h. Ustao sam i odmah me je rasanila vest da je Nato odbio Miloševićev predlog. Divan prolećni dan. Priroda se budi i podseća nas da će i posle ovog ludila ista pojava, samo malčice drukčija, da se ponovo i ponovo događa. Došla je kod nas Džaferova ćerka, Šuća , da telefonira. Prešla je sa dečicom kod oca. Gorko je plakala zbog majke koja je u teškom psihičkom stanju, i svega. Kaže da ne strepi toliko od bombi, već od onoga što može da dođe posle. Od toga svi strepimo. Džaferu su psovali šiptarsku mater na poslu... (U kraju to niko ne radi.) Zaposlen je kao vozač cisterne u Gradskoj ćistoći. Miško, radikal od preko puta, regrutovan je. Pretili su mu vojnim sudom. Hteo je da izbegne služenje, "zbog male dece". Ovo su jutarnje vesti iz mog kraja. Idem sada u redakciju. Popodne ću gledati da odem kod Konstantinovića. Ispričao je, preko telefona, Radenku Kuzmanoviću kako ga je neka uzbuna zatekla na ulici, svi su trčali, a on je dostojanstvenim hodom, smireno išao kući... "Mora da su mislili da sam hrabar starac, a ja, u stvari, nisam modao da potrčim", rekao je. Sad smo se navikli uzbunu i, manje-više, niko ne trči ulicom. Izvesna užurbanost, ipak, postoji i ona je znak nervoze, u tim trenucima i uopšte uzev.

Primetio sam: kad god odem u redakciju vratim se depresivniji nego što sam bio. Infirmacije stižu tamo najvećom brzinom, a nove su, po pravilu, gore od starih. Šreder i Klinton su odbili posredovanje Primakova. Neki

portparol Natoa govorio je u uslovima pod kojima je moguć prestanak bombardovanja. To je, u stvari, takođe, ultimatum. Tu od politike nema ni traga. Kad saberemo informacije, onda sledi analiza situaciju posle koje nam, konačno, pada mrak na oči. Dobro. Mi smo mala, zadrta, plemensko-palanačka zajednica kojoj, sada, padaju bombe na glavu i koja, praktično, više nema izbora. Ali koga, zaista, re-prezentuju ovi bombarderi? Koje vrednosti? Svetsku civilizaciju? Ujedinjene nacije i Opštu deklaraciju o ljudskim pravima? Ja bih rekao da je njima do ljuskih prava stalo kao do lanjskog snega. Kad je Bler postao premijer ja sam, sa Beograđanima, s pištaljkom u ustima, *šetao* i zavideo toj lakoći s kojom se na Ostrvu gubi i dobija vlast. Bler mi je izgledao kao simbol ove političke tolerantnosti... I ja ni sad ne sumnjam u to da se on u svom Parlamentu drži kao valjani engleski "džentlmen". Ali, evo ga, čim kroči izvan svoje čaršije, u Svet, odmah se pokazuje da uopšte nije dorastao političkom trenutku u kome se svet nalazi. Hoću da verujem da je on *samo* jedan mali (ma koliko u hijerarhiji imao značajno mesto) funkcioner svoje partije i svoje političke palanke, svojih kancelarija i hodnika, lokal-demokrata koji se, naprosto, ne snalazi u događanju koje ga prevazilazi, hoću to da verujem jer alternativa je *poražavajuća*: da bi on, možda, zajedno sa ostalim Nato-liderima, mogao biti puki re-prezentant jedne bezobzirne *tehnologije moći* za koju je priča o "ljudskim pravima", "humanitarnoj pomoći" itd., obična propagandna smicalica i, zapravo, ideološki aparat čiji krajnji cilj je beskonačno, samoreferentno propagiranje (u smislu ubeđivanja *i* širenja) Moći. Zaista, čemu uošte to širenje Natoa na istok? Ko tu još *treba da* bude *neprijatelj* i kome? Da li, možda, Amerika priželjkuje da u Rusiji ponovo uzmu vlast komunisti? Čežnja za dobrim hladnim ratom?

Bio sam, sa Svetlanom, kod Konstantinovića. Mnogo se obradovao što smo došli. Odneo sam mu književni list (sa osvrtom na Beketovu biografiju) koji si mi poslala. To će mu zatrebati ako, jednog dana (svakako u nekim boljim vremenima), pokuša da stupi u kontakt sa tim biografom, kako bi u Francuskoj objavio Beketova pisma o kojima ti je, pretpostavljam, pričao. Iskoristili smo priliku da malo čavrljamo o Beketu. Posle smo, naravno, prešli na politiku. Svetlana se interesovala za njegovu Kaću, pa je Radomir izvadio jednu fasciklu punu fotografija. Mnogo te je pozdravio i

rekao da bi se, u normalnijim uslovima, već odavno javio. A ovako... Uvedeni su bonovi za benzin. Kasnije će doći na red druge stvari i tako sve do – hleba. Baba Mica je ponovo došla kod nas. U jednom trenutku je rekla: "Ja sam optimista". Posle je pričala o izvesnom Tarabiću koji je živeo u prošlom veku. Njegove priče je zabeležio neki pop. (Nikola Milošević je u jednoj od svojih poslednjih knjiga, meditirajući o problemu *prekognicije*, pomenuo dotičnog Tarabića, odnosno neke njegove vrlo uspešne prekognicije!) On je, navodno (po baba Mici), predvideo da će 1999. godine, u martu mesecu, izbiti rat u kome će Srbi tako stradati (stradanje se predviđa za april) da ih neće ostati više no što mogu da stanu pod jednu šljivu. Tašta me je, zatim, uveravala da je Tarabić zaista, zaista bio "vidovit". Pitao sam je: "Ali, kako ste vi, onda, optimist?" Nije znala da mi odgovori. A odgovor je, ipak, jednostavan: gleda zvaničnu televiziju. Samo, sada smo ipak svi, i koji gledamo i koji ne gledamo, optimisti. Svi moraju redovno na posao. Nema izostanka. Bolovanja su zabranjena! Optimizam je postao organska kategorija. Šta košta da košta. To je, sada, naša dijalektika! Veseli, optimistički sunovrat u ponor. Pisao sam o tome u "Balkanskoj rapsodiji", i pri tom sam, lakomisleno, računao s *mirnim* propadanjem, onako kako je propadao "realni socijalizam"... Nato pokušava, izgleda, da tu priču ubrza. Zašto? To sveti bog zna. A tu je, izgleda, bog isto što i *polemos*. Može li *zapadna civilizacija* (ostavljam u rezervi pitanje da li je ta sintagma običan stereotip, dakle tvrdi-znak i kakav) da smisli neki drugačiji odnos prema onome što je njoj heterogeno od – *polemosa*? Pri tom, kad već postavljamo takva pitanja moraćemo, takođe, da se upitamo: gde su nam bile suze kada su bombe pljuštale po Sarajevu? Nedostatak ovih suza, ipak, ne može da legitimiše ničiju "višu" militarističku bezosećajnost. Po meni, nema legitimnog polemosa. Možda postoji samo najmanje *nelegitiman*. U svakom slučaju, to što je neki polemos *dobitnički* ili što je *nadmoćan* jeste ono što ga ponajmanje čini legitimnim.

Više nije sreda. Prošla je ponoć. Maločas sam razgovarao sa Svetlanom. Pričali smo o emocijama koje nas svaki čas preplavljuju, cimaju i rastržu. U takvoj situaciji zaista je teško – *misliti*. Niče je, čini mi se, negde rekao da su filozofije, zapravo, u pojmove transformisane emocije. Dobro. Ali, šta bi, onda, bio posao genealogije? Da nas vrati osećanjima i onome što je u njima *život*? Problem je u tome što su emocije koje sada caruju –

paklene. Rekao sam Svetlani da su filozofi oduvek hteli da gospodare svojim osećanjima, a ne obrnuto. Naravno, ima i tužnih primera, kakav je, recimo, Hajdegerov (da ne pominjem naš filozofski *Olosche*). Jedan od najvećih filozofa u povesti čovečanstva u jednom trenutku je dopustio sebi da ga preplave ("patriotske") emocije koje su ga, zatim, svele na rang ideološkog potrčka nacizma. Eto zašto se valja kloniti emocija u paklenim vremenima, pošto se one, već sutra, lako mogu da preobrate u lažne idole koji ne znaju za suze. Čuo sam da je Klinton naredio Klarku da isposluje proširenje programa bombardovanja i, navodno, Solana se s tim nije složio. (Da li je to istina?) Ruski brodovi su krenuli ka sredozemlju. Laku noć.

Svetlana je bila na tzv. *plaćenom odsustvu* (mesec dana) i sad je to isteklo. Nema je jutros kraj mene. Nema moje ljube i moje utehe. Tu je, ipak, ona druga srećica, moja ćera. Samo ona još spava. Gledala je televiziju do ko zna kog doba. Razmenjuje video kasete sa nekim drugarom. Sada su javili da je jutros u 5. srušen most na Dunavu, koji povezuje Novi Sad sa Petrovaradinom. Prilikom bombardovanja oštećen je i novosadski Filozofski fakultet. Vazdušna opasnost traje već 27. časova. Zarobljena su, na Kosovu, dva ili tri američka oficira. Pokušaću popodne da ti ovo pošaljem.

Četvrtak, 1. 4. 1999. Bio sam u Krugu, da pošaljem poruku. Badija nije bilo, ali tamo je uvek Dušan (Đorđević-Mileusnić). Vrlo zanimljiv momak. U stvari, on ti šalje moju "poštu". S njime se uvek lepo ispričam. Danas mi je rekao jednu neočekivanu stvar. Kad se ovo završi, sve će da krene iznova, a tada će glavni finansijeri obnove da budu ko drugi nego Amerikanci… Jer to će, onda, biti faza biznisa. A biznis, naravno, ne zna za granice. Pritom – dodao sam ja – biznis je jedino legitimno sredstvo "porobljavanja" drugih, a tu je lekciju Zapad odavno naučio, samo što je, ipak, povremeno zaboravlja. Njegova ideja mi se dopala, pa nisam želeo, a ni sad ne želim, da je kritički razlažem.

Ispričao sam mu priču o mojoj tašti i vidovnjaku Tarabiću. On mi je rekao da je nekada, davno, i sam to čitao, ali da Tarabić nije proricao datume i da je, takođe, tvrdio da će posle katastrofe da nastupi period "blagostanja". Blago nama, naravno, ako se nađemo među onima *pod šljivom*. Onda smo

meditirali o "šljivi". Kod Tarabića je to, očigledno, metafora za nešto malo: malu Srbiju, verovatno. Ali, šta je to *mala Srbija*? Naravno, za one koji su sanjali o Srbiji od Triglava do Vladivostoka svaka druga Srbija je već po definiciji mala, takoreći, jedna bedna šljiva... Ali, istinska veličina se nikada nije merila kvadratnim kilometrima, već, pre, nečim nesamerljivim – *vrednostima po sebi*. Vrednost po sebi je zapravo dar (nema vremena da tu stvar sada objašnjavam); ona je nešto što nećemo moći ni kupiti, ni prodati, ni koristiti, ni iskoristiti. *Ni svojatati*. Pa ako je svojatanje, zaista, primitivan odnos prema vrednostima po sebi, prema materijalnim i duhovnim "svetinjama", onda iz toga sledi da sve što *kao takvo* postoji na Kosovu, bilo za Srbe bilo za Albance, mora biti dostupno svima, u formi jednog *političkog kompromisa*, a ne isključivosti. Zapadna alijansa nije imala ni strpljenja, a verovatno ni želje, da poradi na jednom takvom kompromisu, koji bi, čini se, bio spasonosan za oba ova naroda pošto su oni zajedno sa ostalim nekad-jugoslovenskim narodima prilično zadrti i isključivi. Možda su ciljevi Alijanse bili suviše STRATEŠKI uzdignuti i nadignuti, da bi se bavili bednim interesima malih, beznačajnih naroda.

Dušan mi je rekao da je, nedavno, dobio preko *maila* tekst nekog tipa, mislim da je Amerikanac, koji govori o svojima kao "nebeskom narodu" koji sa svojih strateško-bombarderskih visina gube osećanje za prizemnu realnost malih naroda...

Ima previše informacija. Neke slušam više puta. To ne može da se izbegne. Ponoćne vesti na radiju traju strašno dugo. Izdvajam – jer to može da bude važno – nemački pokušaj da se formuliše predlog za mirovno rešenje čitave priče. Informacija, posredstvom radija, o tome mi ne deluje sasvim pouzdano. Druga važna stvar je susret Miloševića i Rugove. Uvek sam smatrao da je Rugova političar dostojan poštovanja, jer on je mogao, da je hteo, još pre pet ili sedam godina da pokrene oružani ustanak Albanaca na Kosovu. Ali Rugova je želeo da svoje ciljeve postigne mirnim putem i to je, bez sumnje, za poštovanje. Mnogo manje je za poštovanje Miloševićeva spremnost da se *tek sada* (kad je verovatno već kasno) upusti u pregovore sa Rugovom. Jedna muzičarka mi je, na poslu, rekla da ju je neka prijateljica iz Amerike pitala (naravno, preko interneta) šta Papa misli o intervenciji Natoa. U Americi, očigledno, o tome ne postoje nikave informacije ili, ako postoje, njima nije data odgovarajuća medijska pažnja. Nadam se, ipak, da Francuzi znaju Papin stav. Idem, sada, na spavanje. Blizu je 2h.

U redakciji sam čuo da su neke novine u Kanadi objavile vest po kojoj je u Beogradu granatirana železnička stanica, generalštab, stanbene zgrade i tome slično. Ova informacija ne mora da se pokaže netačnom, s tim što je malo preuranjena. Nato-general Klaus Nauman rekao je da bi prekid bombardobanja za vreme Uskrsa bio duboko nehuman. Rekao i ostao živ. Taj humanista hoće da nam kaže kako bi prekid bombardobanja pospešio humanitarnu katastrofu. Pritom, pod humanitarnom katastrofom, podrazumeva eksodus Albanaca u Makedoniju i Albaniju. Naravno, eksodus Srba, Roma i Goranaca se ne računa. A ja sam duboko ubeđen da su se ti ljudi (mislim na izbegle Albance) spasli najgoreg! Jer, ostati danas na Kosovu jeste tek prava humanitarna katastrofa. A to je katastrofa koju svakog dana proizvodi i podstiče upravo Nato svojim bombardovanjem. To je Prvi uzrok svih uzroka ove tragične humanitarne situacije. Sve ostalo je lančana reakcija. Naravno, ova zalančana kauzalnost neće nikoga da amnestira od *njegove* odgovornosti. Zločin nije ništa manje zločin ako je nečim inspirisan. Ali, od kako je sveta i veka nasilje je uvek proizvodilo samo višak nasilja. Pa šta, onda, general Nauman očekuje? Da se "oni dole" ponašaju kao engleski džentlmen na Pikadiliju? Da poštuju ovu ili onu deklaraciju, konvenciju, povelju? A on prvi ne poštuje ništa od svega toga. Ne samo što je to bombardovanje instalirano van svakog međunarodnog zakonskog okvira, već je ono takođe, i najviše na Kosovu, upereno protiv civilnih ciljeva za koje se podozreva da su uporište vojnih ili paravojnih jednica. Neka svoj humanizam general Nauman objasni onoj osobi koja se (po svedočenju jednog fotografa) sa svojim automobilom survala u Dunav kada je most u Novom Sadu bio raketiran. To je most kojim sam nebrojeno puta išao u N. S., jer je on povezan sa starim auto putem. Međunarodni ratni zakoni, razume se, zabranjuju rušenje takvih stvari. Ali, ko će da sudi g. Naumanu kad je on – humanista?! A pri tom, još, ima i fin stas i lepu uniformu. Konačno, Nauman poseduje i savršen alibi: humanitarni užas koji je (na prvom mestu) sam proizveo javlja se, sada, kao krunski svedok njegove nevinosti! – "Eto vidite; zar nismo sve vreme govorili da je to humanitarna katastrofa..." Ali, već je Ostin pokazao da nema čistih konstativa, da je, manje-više, svaki iskaz, zapravo, performativ. A to znači

da u realnosti koju vlastitim iskazima oblikujemo ili re-interpretiramo, nećemo nikada moći da zaobiđemo i *vlastitu odgovornost*.

Neki zvaničnik u indijskom Ministarstvu inostranih poslova rekao je, u vezi s akcijom Natoa, da "zbog sredstva koje je upotrebljeno pacijent može da premine i pre nego što operacija počne". Monsenjor Žan Luj Turan, jedna prilično neobična i, zapravo, simpatična figura, ministar spoljnih poslova Vatikana, došao je juče u Jugoslaviju da Miloševiću preda ličnu poruku pape Jovana Pavla Drugog. Video se i sa patrijarhom Pavlom. Dina me je upozorila: "Dođi da vidiš Žan Luja... Čovek je iz nekog drugog filma". On, onako nasmešen, kao da je upravo popušio marihuanu, vrlo elegantan, i malo feminiziran, sa Miloševićem preko puta, izgedao je zaista ... *drugačije*. Jeljcin je zatražio sastanak Grupe 8. Da li su to uska vrata kroz koja ćemo, možda, uspeti da se provučemo ili nas i dalje čeka ona fatalna "šljiva"?

Sinoć smo gledali neki film ("Sjaj") iz video kluba. Reč je o pijanisti koji je poludeo zato što ga je, još kao malog, na razne načine maltretirao otac. Kasnije, posle višegodišnje terapije on se "vratio". Uloga neke žene je, pritom, bila presudna... Film je dobio nagradu za mušku ulogu. Upravo kad se završio (sat posle ponoći), čuli smo nekoliko detonacija u gradu, u pravcu Mostara. Uspostavilo se da je reč o Ministarstvu unutrašnjih poslova, saveznom i republičkom. Tik uz srušene objekte (na dvadesetak metara) je i najveće porodilište u Jugoslaviji. Novorođene bebe imale su priliku da se, odmah, upoznaju sa humanističkim vizijama generala Naumana. U blizini je i psihijatrijska klinika.

Juče (petak) smo, u redakciji, diskutovali o *razlozima* Nato-bombardovanja. Priča o humanitarnoj katastrofi je pre posledica nego uzrok ili razlog intervencije. Ali, šta je stvarni uzrok ili razlog? – postavio sam kao pitanje. Radenko je rekao da ne veruje da je reč o nekoj isplaniranoj strateškoj opciji. U čitavoj stvari ima suviše slučajnog, a to redefiniše svaki unapred smišljeni program. Za Nato je, svakako, bio potpuno neočekivan otpor na koji su naišli. Divjak je zastupao slično mišljenje, s tim što je tvrdio da je tu na delu logika Moći koja, da bi bila to što jeste, mora da se potvrdi kao takva, to jest ne sme da pokaže slabost i, otuda, eskalacija bombardovanja koje će se nastaviti sve dok ne postignu "pobedu" ili je ne proglase. (Ne znam više ko je ovo poslednje, o "proglašavanju" pobede,

tvrdio, Radenko ili Divjak; kod nas se često govori "u glas"!) Moja teza je bila da u čitavoj priči, ipak, postoji jedno na neki način čvrsto (možda čak i fanatično) strateško opredeljenje, ali da, pri tom, strategiju ne treba shvatiti kao *čisto* (bilo reflesivno, bilo ciljno) *racionalnu* stvar. U njoj, naime, fukcioniše i izvesno nesvesno/mitsko, izvestan FANTAZAM i, čini mi se, da je on, u ovim trenucima, najmoćniji pokretač.

Zaista, verujem da ovo što se događa nije puka manifestacija moći. Mi smo, izgleda, dirnuli u njihov *fantazam*, baš kao što su oni dirnuli u naš. Ni mi, kao ni oni, ne *branimo* (ta reč je na mestu, jer, u stvari, i oni tu nešto *brane*!) realni već fantazmatski interes. Naš realni interes bio je da se PO SVAKU CENU (dakle, i po cenu Kosova) ne kačimo sa njima. Ali, fantazmatski interes nam govori da Srbija NI PO KOJU CENU ne sme da izgubi Kosovo. Čuo sam, upravo, izjavu Milutinovića da pregovora sa Albancima ne može biti sve dok traje bombardovanje. Boričemo se do kraj i pobedićemo, rekao je. Ne sumnjam u tu tvrdnju: *oni* će pobediti i kada (sve) izgube! Kao što je i Sadam Husein pobedio. A šta će, onda, biti s *nama*? – To je već drugo pitanje. Srbija, dakle, može da izgubi sebe, realnu-sebe, ali ne i Kosovo. Kako god da se stvar obrne, "Kosovski mit", odnosno mit o "Nebeskoj Srbiji" mora da pobedi. Jer, FANTAZAM je neuništiv, zar ne? Nega ne može niko da pobedi!

Samo, ovde se sada dešava da je *naš* fantazam dirnuo u *njihov* (strateški). A koji je njihov fantazam? Ovo je, sada, mnogo teže pitanje. U potrazi za tim fantazmom neophodno je, verujem, poći od onoga na šta se zapadni političari, vojska i mediji najviše pozivaju, u cilju legitimisanja intervencije. To je, svakako, *humanitarna katastrofa*. A šta se, zapravo, podrazumeva pod *humanitarnom katastrofom*? Zacelo: najviši mogući oblik ugrožavanja ljudskih prava, počev od prava na goli život. Ali, kako to da se u culju sprečavanja ovog ugrožavanja ljudskih prava krše mnoga druga međunarodna prava, uključujući i ljudska prava ovdašnjih civila kojih su pune bolnice? Srbi iz nekog sela na Kosovu su prebegli kod Albanaca, u njihovo selo, *uzalud* se nadajući da ih, tu, neće stići bombe; nastradali su, naravno, i jedni i drugi. Ovo se može razumeti samo ako se shvati da ova, u cilju legitimisanja intervencije, instrumentalizovana *ljudska prava* nisu više uopšte pravni problem, nego nešto mnogo "više" od toga: problem *viših* (fantazmatskih) *ciljeva*.

Naime, za Zapad ugroženost ljudskih prava je oduvek bila simbol i simptom totalitarnog, odnosno komunističkog poretka na zemlji, sablasti-komunizma, "bauka koji kruži Evropom" i, naravno, simbol *opasnosti* koju on povlači za sobom. Što se u Turskoj, Saudiskoj Arabiji ili Južnoj Americi ugrožavaju ljudska prava, to, bez sumnje, nikoga ič ne zanima. Da li se rušenjem F-117., ovaj "bauk", ova *avet neprijatelja* samo ponovo probudila iz sna u koji, zapravo, nikada nije ni utonula? Nato pakt, organizacija nadležna za bezbednost Zapada videla je ugrožen Ponos svoje bezbednosti. Treba, dakle, uzvratiti. Ali, ovde još nije kraj priče. Rekao bih, pre, da je tu tek njen početak.

Polazna tačka. To jest: odsustvo, rupa u sistemu. Jer, "bauka" više nema. Pretpostavka da je Milošević, sada, simbol komunističke opasnosti za Zapad isto je tako smešna kao što je smešna ideološka fantazma Miloševića i njegove žene da su oni čuvari nekog sećanja na komunizam. Ali, pošto "bauka" više nema, onda, bez sumnje, nema ni onoga što bi na bilo koji način ugrožavalo liberalno-demokratski poredak bilo gde u svetu. Pa po kom osnovu se vrši onda ratno okupljanje protiv ove opasnosti. Moj odgovor je – po nacionalnom i nacionalističkom! U stvari, ovde imamo nacional-patriotsku homogenizaciju koja, zacelo, teži da Globalno selo pretvori u Globalnu palanku!

Pre nekoliko godina pročitao sam jedan (politički obojeni) Bodrijarev intervju, posvećen događanjima na Balkanu (nemam vremena da sada tražim reference; imao sam negde francusku verziju teksta) koji me je veoma iznenadio. Setio sam se nekih beleški o tome, koje sam u to vreme napravio. One su ostale bez posebnog zaključka i ja, tada, nisam znao šta ću s njima. Bodrijar je, u svom intervjuu, tvrdio da je rat koji se, u tom trenutku, vodio na Balkanu, u stvari, rat za *definisanje* Evrope. Pošto ovoj, navodno, nedostaje definicija, ona nju upravo obezbeđuje "na terenu", kroz *isključivost*, *odbacivanje* i *istrebljenje* (to su *njegove* reči). (Ja sam zaključio da je državicama koje su nastale posle raspada SFRJ, još više nego Evropi, nedostajala "definicija" i da su one nju takođe tražile "na terenu".) Stav da su zapadne demokratije – pošto je o njima reč – *slabe* (ta priča je u to vreme bila aktuelna) nije tačan, tvrdio je Bodrijar, jer, u stvari, one grade jednu Evropu "koja počiva na nacionalističkim vrednostima, na jednom evropskom nacionalizmu". Tako nešto je bilo moguće zato što ispod "navodno idealne, suverene Evrope postoji Evropa realpolitike koja se gradi

jedino na temelju isključivosti u odnosu na ono što nije Evropa. U tome je igra. I ta igra će se proširivati na sve strane. U tom kontekstu, Jugoslavija će odigrati svoju ulogu za koju kao da je bila predodređena, s obzirom na svoj položaj na granici između dva sveta". Bodrijar je to, zatim, nazvao – *licemernim*. Mislio sam da preteruje!

Nedelja je. Noćas je bombardovano sve i svašta. Svetlana je već bila na pijaci, gde je popričala sa jednom ženom kod koje uvek pazari. Ona, muž i dvoje dece su izbeglice iz Bosne. Žive u Pančevu, pa pošto je tamo bilo jezivo bombardovanje, jedno njihovo dete je dobilo nervni slom. Onda su prešli kod sestre na Novi Beograd. Ali, juče je tamo bilo još gore nego u Pančevu. Pogođena je toplana koja je u blizini njihove kuće. Iduće zime će biti smrzavanja. Pri tom, nije izostalo ni bombardovanje Pančeva. Rušen je Beopetrol. U Čačku je po treći put bombradovana fabrika električnih aparata za domaćinstvo "Sloboda". Neki pogoni su, izgleda, proizvodili nešto za vojsku. Videli smo već slike te "fabrike" posle prethodnih bombardovanja. Nije ostao ni kamen na kamenu. Ovog puta je, pride, poginula i jedna starica od 73. godina, koja je stanovala u blizini. Povređeno teže i lakše je 7. civila. Srušen je još jedan most kod Novog Sada, lepši i veći od pravog. Eksperti tvrde da je, do sada, bačeno ekspoloziva čija težina je, otprilike, jednaka dvema bombama iz Hirošime. Ovo su samo detalji iz nepreglednog mozaika čije konačne konture ne mogu ni da sagledam ni da pojmim. Ivanov je izjavio da Nato sprema kopnenu ofanzivu. To je s druge strane demantovano. Kakvo *značenje* može da ima jedan takav demanti? Eto neveselog pitanja za bilo kog "teoretičara značenja" koji, sada, živi – ovde. Za nekog drugog, koji živi drugde, to može da bude već mnogo veselije ili, bar, neutralno, recimo "naučno" pitanje. Čuo sam se sa aforističarem Jovom. Uspeo je da pošalje ženu i dete u Aman kod nekih rođaka. On stanuje na Novom Beogradu i dete koje mu ima tri godine počelo je da pokazuje neurotske reakcije na zvuk sirene. Kad sam ga upitao: "Što i ti nisi otišao", rekao je: "Ja nemam kud. Moram da ostanem ovde". I zatim je malo patetično – ali u ovim vremenima i okolnostima sve je, zapravo, *patetično* (od grč. *patos*: nesreća, zlo, nevolja, uzbuđenje) – dodao: "Ja sam Jov"!

Ovo zlo koje nas je sada zadesilo je, rekao bih, tipično *balkansko*. U stvari, to je *sveto zlo* ili *zlo po sebi*, dakle, Balkan! Zlo tu više nema nikakvu

instrumentalnu ulogu, ono je, sada, samo iskaljivanje sopstvenog besa i možda manifestacija izvesnog užitka, kao što je to bilo i bombardovanje Sarajeva. Samo, na Brdu ili "gore" više nisu Karadžić i Limonov, nego Klinton i Ginter Gras. U ovom trenutku oni su još donekle obazrivi, ne toliko u količini eksploziva koji prosipaju nego u izboru meta, mada to ne znači da, uskoro, neće biti u stanju da gađaju sve: živo i mrtvo. Konačno, zar nismo svi, do 65. godine, potencijalni vojni obveznici... Kao što je civilni most u Novom Sadu bio potencijalni vojni most. Naravno, i ulice i kuće bilo kog grada lako mogu da postanu potencijalni vojni objekt. Evo najzad Sirene. Nedelja je, 4. april 1999. godine, 20h i 20 min. Nema prekoda bombardovanja ni nedeljom, jer to bi bilo duboko nehumano.

Nešto je u daljini eksplodiralo.

Jutro je. Ponedeljak, 5. april 1999. god. Noćas sam se nekoliko puta budio od zvuka eksplozija. Sanjao sam neke ideje! Kao i uvek, hteo sam da ih zapamtim, ali od svega samo sam zapamtio to da su u pitanju bile ideje, misli. To je bila moja želja! Malog Mide, filozofa. (Nisam ti pričao da postoji i mali Mida; Svetlana ga dobro poznaje i voli, čak možda više od velikog. On se uvek pojavi kad treba velikog da izbavi od neke ljutnje.) Nisam još pustio vesti da vidim šta je pogođeno. To je, već, postalo pomalo bespredmetno. Karastrofične ili, bolje, humanitarno-katastrofične vesti pretrčavaju jedne preko drugih. Nije moguće ni nabrojati ciljeve. Veze sa jugom Srbije jedva da postoje. Sada me je nazivala Svetlana, sa posla. Mogu sekire da padaju, ona mora redovno i tačno da bude na poslu (u čuvenoj P. Š. – Poštanskoj štedionici). Sve ostalo je gubitak radnog mesta. Podsetila me je da probudim Diku koja dugo gleda televiziju, odnosno video, tako da, po pravilu, legne čak i posle mene. Ispričala mi je šta je sve pogođeno i zatim je rekla da je "utešno" bar to što su precizni, što bombe ne padaju na stambene četvrti. Ja sam joj rekao da ćemo, uskoro, videti kako nam smrt stiže indirektnim putevima, kroz oskudicu, bedu, neurozu... Alternativa je: još veća homogenizacija radi preživljavanja. Da bismo preživeli svi moramo da postanemo jedan Organizam. Ne moram da ti objašnjavam šta to znači. Zbog istog tog plemensko-palanačkog organicizma mi nismo, do sada, ni mogli da se transformišemo u demokratsku zajednicu. Ipak, bar smo pokušavali. Idioti spolja su nam, sada, definitivno učinili medvođu uslugu. Nemam vremena da

istražujem poreklo sintagme *medveđa usluga*. Mada verujem da je zanimljivo.

Mene, zaista, retko obuzima osećanje beznađa. Čak i kad imam loše slutnje, predviđanja, procene, ja, obično, nisam sklon potištenosti, klonulosti duhom. Poslednjih desetak godina sam u više navrata mislio da gore od "ovoga" ne može biti. Pa ako sad možda već manijakalno pišem ova pisma/tekstove, jer, koliko vidim, to je jedini *aktivizam* koji mi je još dostupan, ujedno osećam sve veće unutrašnje otpore, zamor, istrošenost. I konačno, ne znam kuda me to pisanje vodi... Ne činim li ja, ovde, možda, neki težak previd? Da li predem neku ideološku nit koje, u stvari, nisam ni svestan? Kako izaći na kraj sa zlim vetrovima koji duvaju sa svih strana? Kinezi kažu da je najgore kad zajašeš tigra... Da li sam ja, možda, zajahao neku zverku, a da to i ne znam? Da li sam pravedan u svojim procenama? I konačno, šta je, *zaista* (ako ta reč ima nekog smisla), pravda? Šta je ona danas (5. 4. 1999.), a šta sutra? Najpametniji si kad ćutiš, kažu neki. Tu ima i ironije i istine. Istoričari takođe znaju tu priču. Potrebna je tzv. "istorijska distanca" da bi bila moguća pamet. Ja sam, pišući ova pisma, ubedio sebe da nemam vremena za istorijsku distancu. Sad više nisam siguran da li sam bio u pravu. Ćutnja ne greši u pogledu izjavne funkcije, ali je moguće da greši na neki drugi, još suštinskiji način! Možda ja i nemam nikakvog izbora, nikakvog sem onog kijerkegorovskog: šta god učiniš kajaćeš se! U svakom slučaju, umesto istorijske distance imam, sada, informacije koje stižu sa svih strana (satelitski programi, CNN itd., internet, naši mediji koji, takođe, prenose vesti iz sveta, naravno, one koje im odgovoraju ili koje kritikuju). To je daleko od potpune obaveštenosti. Ali, čak i potpuna obaveštenost ne bi bila rešenje za moj problem. Jer, to je problem istorije koja je u stanju da mesi činjenice, da od njih – srećom, nikada sasvim po volji – pravi ovakvu ili onakvu "pitu". Kakvu će ona "pitu" od svih nas sada da umesi? I šta se ovde uopšte *pravi*? Svaka konkretnost me uvek vraća tom ni-za-glavu-ni-za-rep uhvatljivom pitanju. Zaista, koja istorija se ovde pravi? Da li je to trijumf Heraklitovog: "Rat je otac svih i kralj svih"? Dakle, stari dobri logos *kao* polemos? Ili je polemos tu samo sredstvo za jedan viši logos, za ostvarenje umnog u istoriji? Nije nego! U ove priče ja više ne verujem, ali vidim da drugi veruju, kao što veruju u rat (nadmoć) ili (lukavi) um (koji se služi

ratom). Znam da to nisu konstitutivna načela Istorije, ali su regulativna načela sadašnjih (i, možda, svih budućih?) događanja. Imamo jedan opravdani ili pravedni rat! Svi učesnici, u njemu, se zaklinju da je pravda na njihovoj strani. A ja sam ubeđen da je "suština" pravde u tome da je *nema*, da je uvek drugde, u nekoj drugosti.

Daka mi je danas rekao jednu nezaboravnu stvar. Čim počneš da razmišljaš o tome kako će "ovo" da se završi, nužno, pre ili kasnije, zapadaš u depresiju! Zato je mnogo bolje obraćati pažnju na divan, sunčani dan koji je pred tobom... Čitao sam tekst Leva Krefta, iz Ljubljanskog "Dela" (prenet je internetom). Uputio ga je mom nesretnom izdavaču, Veranu Matiću, ali i svima nama... Na jednom mestu Lev postavlja Veranu pitanje: "Šta sada kada si se našao između Slobe i Bila (usput budi rečeno, imao sam priviđenje da slušam Klintona kako hoda Prištinom i kaže: 'Dok sam ja tu nitko neće da vas bije!')?" Sloba je, nedavno, postavio prinudnog upravnika Radio B-92. Pitam se šta će biti sa preostalim tiražom "Evrope na Balkanu". U današnjoj politici kao i obično: krupne reči, krupni naslovi, krupna propaganda. Moralna indignacija plus neukus i nešto malo informacija. Ali, izdvaja se jedan prilično disonatni tekst u kojem je preneto ("pastirsko") obraćanje vernicima patrijarha Pavla na prazničnoj liturgiji. Evo jednog detalja: "Bog se gordima protivi, a smirenima daje blagdat, pa je na nama da težimo da steknemo tu vrlinu, koja je temelj svim ostalim vrlinama. Na nama je i da se gordosti čuvamo, jer gordost je ta koja je od anđela stvorila đavola, pa šta li će tek učiniti od nas..." Zatim, sledi: "Ne postoji ni sveti prkos, jer prkos je uvek nesreća". Prkos je izazivanje neprijatelja i on uvek donosi nesreću, dodao je. Naravno, to što je ovde, sada, *vladajuće* raspoloženje, sasvim je suprotno ovom koje preporučuje Pavle. Kažu da je Vladeta Jerotić odmah, negde, podržao patrijarha. Ali, crkveni (kao i svetovni) poglavari koji okružuju Pavla mnogo su pre voljni da slave arhanđela Mihaila (koji na svim našim freskama vitla mačem i koji se, naravno, u "Apokalipsi" Jovana s Patmosa, sa svojim anđelima efektno obračunava sa "aždahom"), nego Isusa, propovednika smirenosti i ljubavi... Ipak, pitam se gde su sada naši anti-pacifisti i novo-heraklitovci ili staro-dijamatovci; da li još uvek misle da je rat dobro sredstvo za rešavanje društvenih sukoba... pa kom opanci, kom obojci?!

Posle redakcije krenuli smo Daka, Radenko i ja u malu šetnju prema Kalemegdanu. Usput smo sreli Paju i to nam je dodatno pokvarilo dan. Ispričao je priču kako se dopisivao sa vama (preko interneta) i da se čudi kako ljudi koji su živeli u Beogradu mogu da se raduju što se taj grad sada bombarduje. Ja sam mu rekao da iz njegove priče ne sledi da se vi tome radujete već da ga samo podsećate na činjenicu da se on sam nije sekirao onda kada su bili bombardovani Vukovar i Sarajevo. Zatim je Paja (mi smo drugari sa studija) nastavio, kao da se ništa nije desilo, da priča o nekom novinaru "Vremena" koji je, navodno, prizivao bombardovanje itd. Rade mi je posle rekao, pošto on redovno čita "Vreme" da o tome nema ni govora...

Posle smo još šetali i, u jednom trenutku, Rade mi je rekao nešto od čega sam osetio bol u grudima: "Znaš Mido, možda Rada ta tvoja pisma prima pomalo nevoljko". Obrazložio je to na krajnje dobronameran način. Zaista, možda su ova moja dugačka pisma, u ovim trenucima punim emocija, naprosto nametljiva ili, čak, uznemirujuća. Setio sam se reči, iz Konstantinovićevog ogleda "Neko treba da nosi đubre", o kojima sam nedavno pisao: "Jedna ista reč izgovorena u dva različita sata nije ista reč." Ovaj relativizam se ne tiče samo vremena nego i mesta, konteksta, pa kad on pogađa "jedu istu reč", kako, onda, da ne pogodi i, samim tim, produbi razliku između naših *doživljaja* ove situacije, koji su neminovno različiti. O tome nisam razmišljao, kad sam pisao ova nametljivo-dugačka pisma. Nastaviću da pišem dnevnik, pa, jednog dana, kada budemo imali onu spasonosnu "istorijsku distancu", poslaću ti to da pročitaš... Svetlana je pitala malu Miličicu (13.god.), komšinicu odozgo: "Kako si". Ona je odgovorila: "Jao". "Zašto 'jao'", upita Svetlana. A ona reče: "Zaljubljena sam".

p. s. Otišao sam u Krug da pošaljem ovo pismo i tamo sam zatekao tvoje, od 5. 4. 1999. god., pa sam odustao od slanja, ali, eto, pošto je ovo što sam već napisao deo mojih dilema i mog raspoloženja, juče i danas, onda ti i to šaljem u neizmenjenom obliku, zajedno sa ovim p. s.-om. Tvoje pismo me je zaista obradovalo, jer vidim da si ipak spremna da istrpiš moju spisateljsku neurozu i da brineš o nama ovde, u što nisam sumnjao. Prvo nekoliko informacija. Čuo sam da je Sonja Biserko u Oslu. Putem pošte, u

ovom trenutku, nije moguće ništa poslati ovamo. Prepušteni smo usudu e-maila kojega ti, kako vidim, nimalo ne voliš.

Neke činjenice sa Kosova koje si mi opisala su zaista potresne. Ja se samo bojim da situacija nije, možda, još gora. Kad sam govorio o propagandi nisam mislio na te i takve činjenice, mislio sam, pre svega, na ona dominantna tumačenja činjenica kojima se, zatim, legitimiše Nato intervencija. Ja sam Rado pacifista, a i ti kažeš da si, u suštini, gandijevac i da je, po Gandiju, prag dozvoljenog nasilja – odbrana od nasilja. Potpuno se slažem. U tekstu "Pacifizam" (čitala si ga u *Evropi na Balkanu*) branio sam to isto uverenje, uz napomenu da, ako bi odbrana od nasilja proizvodila još gore zlo od onoga kome se suprotstavlja, onda bi njena legitimnost, bar za pacifistu, tu morala da prestane. Verujem da su se skoro svi militarizmi uvek pozivali na legitimnu *odbranu* nečega, nekog prava, mita, svetinje itd. Prema tome, verujem da nečeš da mi protivurečiš kad kažem da i pojam *odbrane* može – kao i sve uostalom – da se ideološki izmanipuliše i u krajnjoj liniji iskoristi za ekslaciju nasilja. Iz toga, zatim, sledi da je pacifističko/gandijevsko stanovište ono koje *u svakom trenutku* daje prednost pregovorima i političkom kompromisu nad ratnom opcijom. A ne kažnjavanju grešnika itd. Ja naprosto tvrdim da je političko rešenje ovde, u ovoj našoj nevolji bilo moguće i da je čak i sada moguće, ali da se ono jednostavno – nije htelo. (O razlozima tog odbijanja može, naravno, da se diskutuje.) Međutim, ono što je sada najvažnije, to su posledice ovog odbijanja. One su pokazale da je intervencija donela svima u J. (uključujući tu i Albance, i na prvom mestu njih) mnogo veću patnju i bol nego što je toga bilo pre nje. A to se moglo očekivati, jer ovde je jasno rečeno: ako vi nas počnete da bombardujete, mi ćemo da se obračunamo sa ostacima OVK. Bombardovanja se nisu pokazala kao odbrana od nasilja, nego, upravo, kao pokretač viška nasilja, odnosno njegove eskalacije.

Ne pada mi na pamet da previdim ili osporim stvarno etničko čišćenje na Kosovu i samo ukazivanje na tu činjenicu ne smatram, naravno, nikakvom propagandom. Ali, reći da je za ovu stvarnost samo i jedino odgovorna ona strana koju simboliše Miloševićevo ime, e to je već propaganda, i to je propaganda ekvivalentna Miloševićevoj ukoliko njegova tvrdi da je za sve kriv Bil. A ako bi mene neko pitao – mada to niko ne čini – ja bih rekao da su oni podjednako u pravu kada jedan drugog okrivljuju za ovaj užas! Svako je od njih kriv za to u meri svoga dopinosa, a to

doprinošenje je i sad u toku, tako da je teško i zamisliti šta sve, još, može da se dogodi. Pa ipak, Bil ima, rekao bih, nenadoknadivu "prednost", u žestini svog udarca i, naravno, u činjenici da je prvi poneo štafetu-*eskalacije*-nasilja. Ne tvrdim da nasilja nije bilo i pre toga. Ali, ovo sadašnje je prevazišlo svaku meru i potpuno je osujetilo bilo kakvu *alternativu*, isključilo je šansu za kompromisno rešenje, koja je u tom mučnom *status quo ante bellum* ipak postojala.

Pitaš me da li je moguće smatrati strašnijim ovo što se događa u Srbiji izvan Kosova od *proterivanja celog naroda i ubijanja jednog njegovog dela na Kosovu.* Voleo bih, najpre, da još jednom razmisliš o drugom delu ove rečenice. Pri tom, uzmi u obzir cifre koje se iznose o broju proteranih u Makedoniju i Albaniju. Uzmi u obzir i svedočenja – pored onih koje već uzimaš – i takva kakva nudi, recimo, "Vašington post" (6. 4. 1999.) kada navodi neki list iz grada Kukeša na severu Albanije: "Pohvale NATO-u su daleko od jednoglasnih. Među izbeglicama koje su došle iz mesta koje je bilo mirno pre početka vazdušnih napada, češće se mogu čuti kritike na račun akcije NATO-a nego među onima koji su živeli u mestu gde je bilo sukoba". Ne želim da umanjim muku tih stradalnika, već samo da stvorim jasniju sliku o razlozima katastrofe. Kad je reč o prvom delu tvog pitanja, hteo bih, ako mi dopustiš, da te najpre upitam: da li ti zaista znaš šta se dešava u Srbiji izvan Kosova? Kažeš da vi iz sata u sat pratite isterivanje Alabanaca sa Kosova. A mi, ovde, iz sata u sat pratimo rušenje fabrika, mostova, predajnika, sportskih i drugih hala, železničkih pruga, civilnih aerodroma, toplana, cisterni, skladišta, javnih i privatnih zgrada, kulturnih zdanja, fakulteta, škola, obdaništa, pa čak i groblja. Na tu listu nisam stavio vojne objekte. Ne znam tačno koliko je vojnika i civila poginulo i zato neću da licitiram. Najgore je prošao Aleksinac. Na centar grada su pala tri projektila. Nađeno je (do sada) sedamnaestoro mrtvih. Kanadski general Luis Mekenzi, koji je bio na licu mesta, izjavio je da je to "najstravičnija slika i prizor koji sam video u svojoj karijeri"... Verovatno nije bio u Vukovaru; ali ipak... Da li znaš, na primer, da je "oko 3300 privatnih objekata oštećeno prilikom Nato bombardovanja Leskovca i okoline"; to je jedna od gomile informacija koja se mogu pročitati u vanredernom izdanju "Vremena" (br. od 7. 4. 1999.). Maločas sam video (poslednja vest) razorenu stambenu četvrt u Prištini. Ne izgleda ništa bolje od Aleksinca. Samo što su tu usmrćeni i oni koji se, navodno, spasavaju od humanitarne katastrofe.

Propaganda nije samo krivo izveštavanje i krivo tumačenje tačnih informacija, već i jednostrano izveštavanje. Dušan, iz Kruga, mi je u jednom trenutku rekao da koliko-toliko tačno informisan može da bude samo onaj ko, u isti mah, gleda prvi program RTS-a i CNN., drugim rečima "obe strane". Ko hoće da bude potpuno informisan o onome šta se ovde događa i, pri tom, prati samo medije koji su dostupni u Parizu, taj, svakako, neće biti potpuno informisan. Ipak, jednog dana će nam, naravno, svima biti dostupne sve informacije. A do tada ja, naprosto, ne znam ko će užasniji užas da doživi: Srbija bez Kosova ili Kosovo. U svojim pismima ja, u stvari, i nisam razdvajao ta dva užasa. No, pošto nisam hteo da prenosim samo vesti iz medija nego i da svedočim, ja sam opisivao ljude i atmosveru u Beogradu, jer tu živim i tu se krećem. To može da deluje "jednostrano", ali alternativa bi bila da – ćutim, ili da postanem Bog koji sve vidi i sve čuje.

Dobro, ja ne znam ko će u ovom užasu da prođe gore, ali znam prvo to da niko neće proći ni približno onome što bi moglo da se podvede pod rubriku "dobro" i, zatim, znam da me, u ovim zbivanjima, reagovanje ovdašnjeg plemensko-palanačkog Zloduha nije ni malo iznenadilo, ali da me je žestoko iznenadilo reagovanje četrnaest najcivilizovanijih zemalja sveta. Koji je to Zloguh (Malin Génie) u njih ušao? Pa nije li, na neki način, smešno prigovarati ološu što je olош, a pri tom gospodi koja se uhvatila pod ruke s tim istim ološem sve to progledati kroz prste? I kakva su to gospoda koji svoj bes iskaljuju tek na ološu? Koga oni vode i u kome pravcu? Uzeo sam, danas, da pogledam Krležin ratni dnevnik (iz 1915.) i pogled mi je pao na jedno zanimljivo mesto: "Da li se netko brine što su jednom pužu odsjekli glavu? Čitavo čovječanstvo je danas takav jedan puž bez glave. Hoće li mu narasti nova ticala? Nova pamet? Nova svijest?" Nije li to ono čuveno ponavljanje istorije, jedanput kao drame drugi put kao farse? Ne! Ovo je, samo, drama po ko zna koji put – drama jednog sveta koji je, samo za trenutak, nadajmo se – eto još sam optimista – ostao bez glave i ticala.

Već sam prilično umoran. Tri je izjutra. Ali, moram još da napišem i par reči o Miloševiću. Kažeš mi da nije problem Nato nego upravo on, te da ako ga Nato skine utoliko bolje po nas. A ja moram, nažalost, i ovde da ti stavim primedbu. Jer, u stvari o kojoj govoriš, nije problem Milošević nego baš Nato! Naime, ja sam duboko uveren da cilj Natoa nije da skine Miloševića, kao što mu nije bio ni da skine Sadama Huseina. Pa šta je njegov cilj onda? O tome možemo da diskutujemo. Ali, šta god da je cilj,

rezultat je rušenje ove zemlje do samih temelja, odnosno infrastrukture. Pri tom, vojska, po svoj prilici, najmanje strada. Pogođene kasarne su već odavno prazne itd. Rušitelji nas cinično uveravaju da to rade, takoreći, za naše dobro, da oni nemaju ništa protiv nas, naroda, nego protiv Miloševića itd. A u stvari, oni sve nas, sve koji žive i koji će sutra da skapavaju OVDE, poistovećuju sa Miloševićem. Pri tom, ova stvar, kako god da se završi, završiće se zlo po nas, a ne po Miošević́a. Kad kažem "nas" ne mislim samo na ono malo demokratske opozicije i savesti koje je ovde bilo (već se pišu poternice, u novinama, za onim opozicionim izdajnicima koji su se sada samo "pritajili" itd.), nego i na ovaj narod koji je takav kakav jeste – *jadan* u svakom smislu te reči – i koji je, sada, konačno ufiksirao svog pravog neprijatelja, pravog uzročnika svih svojih nevolja! Nacionalizam o kome govoriš Rado oblik je kolektivne paranoje. (Znam šta govorim, jer sam pažljivo izučavao *Dementia-u Paranoides*, njene mehanizme i simptome.) Žan Žak Ruso je postao paranojik zato što su ga stvarno proganjali. Ovde će fantazam neprijatelja da se definitivno zapečati i cementira prilično stvarnim prisustvom *bombastičnog* neprijatelja. A to već sada, svakako, amnestira Miloševića od svake odgovornosti. Krajnji učinak Nato bombardovanja jeste – potpuno stapanje naroda sa Miloševićem. Njegovo protivljenje intervenciji postaje *svačije* protivljenje. Ova tanka, ali vrlo postojana, nit identifikacije težiće – u rukama veštih manipulatora – da poništi sve dosadašnje političke razlike. I to nije naci-fašistička homogenizacija uperena protiv mitskog neprijatelja, protiv drugog ko god da je on, već plemensko-palanačka homogenizacija uperena protiv onih koji iz temelja ruši ovu zemlju i, pri tom, ponajmanje štete nanose samom Miloševiću. Eto zašto je on, sada, jači nego ikada ranije! Samom narodu se može, možda, prebaciti to što ne vidi jad i užas Albanskog naroda na Kosovu, ali mu se ne može prebacivati to što vidi svoj jad i užas i što vidi ko je nejneposredniji tvorac toga. A šta Zapad vidi? Humanitarnu katastrofu? "U Kolumbiji – prema procenama Stejt departmenta – godišnji nivo političkih ubistava od strane Vlade i njenih paravojnih saveznika uporediv je sa stanjem na Kosovu, a broj izbeglica koje beže prvenstveno od masakra prelazi milion. Dok je nasilje narastalo tokom devedesetih, Kolumbija je bila glavni primalac američkog oružija i obuke na Zapadnoj hemisferi, i ta se njihova pomoć sad uvećava pod izgovorom 'narko-rata' kojeg skoro svi ozbiljni posmatrači odbacuju". Ovo je citat iz jednog teksta Noama Čomskog objavljenog u "Vremenu" (3. 4.

99.). Po njemu bi se reklo da *patos* (nesreća/uzbuđenje oko) humanitarne katastrofe postoji samo onda kada njega (patos) podupre politička i medijska kampanja. U protivnom – nikom ništa. Naravno, da ovaj slučaj sa Kolumbijom nipošto ne amnestira zločine koji se događaju na Kosovu. Oni su za osudu. Ali kakvu osudu? Ko treba da bude sudija koji će doneti tu osudu, koja pravna instanca? Hoće li sudija da sudi po svom ćefu, ovde ovako onde onako, ili ipak treba da postoje neka univerzalna instanca, neka opšte prihavatljiva i prihvaćena pravila? Tu se sada vraćamo na pravni problem koji si ti, imam utisak, nekako prebrzo apsolvirala. Ali, dobro o tome drugi put. Ostanimo, ovog puta, kod političkog aspekta.

Danas u Beogradu, jednostavno, nema nikoga, ni jedne političke grupe koja bi poverovala da Nato intervencija ima bilo kakvog Smisla. Ogromna je iluzija misliti da je ona legitimna zato što, eto, predstavlja jedini način da se zaustavi Milošević. Ona ga ne zaustavlja, već – naprotiv! Evo navešću još nekoliko mišljenja koja mogu da se pročitaju u "Vremenu":

"Sonja Liht predsednica Fonda za otvoreno društvo zatražila je od članica NATO-a da u ime mira, demokratije, pluralizma i otvorenosti prestanu sa 'glupim i divljačkim' bombardovanjem Jugoslavije."

"Helsinški odbor za ljudska prava pozvao je na hitnu obustavu svih oružanih akcija, nasilja, primene i pretnje silom."

"Stalna konferencija gradova Jugoslavije uputila je apel Međunarodnoj uniji lokalnih vlasti da učini sve da se hitno zaustavi bombardovanje Jugoslavije."

Evo, sada, jednog navoda iz "Blica": "Građanski savet Srbije upozorava da se olakim odbacivanjem predloga o prekidu vatre samo uvećava humanitarna tragedija svih građana Jugoslavije i apeluje na vlade koje ratuju protiv SRJ da i 'same potraže puteve koji će omogućiti političko rešenje ovog suludog rata'".

Legao sam u 4.h, a probudio se, k'o manijak, u osam. I sad više ne mogu da zaspim, iako mi se spava! Popio sam bromazepam. Ne znam da li će mi to pomoći. Pijem enormnu količinu kafe. Bez toga ne bih mogao da funkcionišem. Iako mi to, s druge strane, škodi. Izašao sam da kupim novine. Hteo bih još nešto da ti kažem u vezi sa rok-protestima kod Konja.

Šta znači čitavo ovo događanje u odnosu na veliku kosmičku noć koja će, ubrzo, sve da nas proguta? Svakako – ništa. Jedno oholo zrnce peska u beskonačnoj ironiji Pustinje. Ali čim se malo primaknemo, značenje svega se odmah menja. Već iz Pariza stvar se vidi drugačije. Ja sam u njemu živeo četiri godine (bilo je to davno) i u jednom trenutku "drznuo" sam se da pravim slobodoumne političke beleške. Kad sam krenuo kući rešio sam da sve to bacim u koš. Znam jednog drugara sa studija (Milan Mladenović) koji to nije učinio, pa je završio na robiji. Sada sam ovde i ne osećam više takve obzire. Pa ipak osećam izvesnu sputanost. Kakvu sputanost? – Moram ovde da živim i da biram svoju sasvim konkretnu budućnost i, zapravo, da prebiram po kantama za đubre! Naravno, uvek je mogućno izabrati dobru staru utopiju: mesto kojeg nema. Prebivanje u nigdini. Sa nogama koje su, ipak, uvek na zemlji, dokle god ih ima. Tada je, bez sumnje, moguće biti radikalan i, zapravo, neodgovoran. Neko drugi, neko ko, recimo, kao ti, danas živi u Parizu može bez ikakvih problema da bude radikalan i da, naprosto, pljune na sve "ovo". Zašto bi on prebirao po našim balkanskim kantama za đubre? On nije tu i, prema tome, njega se čitava stvar – s punim ljudskim, suviše ljudskim pravom – ne tiče. Što bi se udubljivao u ovaj političko-đubretarski, i zapravo Kreontov posao?! Ali, za mene koji sam tu i nemam kud (ne bih ni imao snage), taj posao (čeprkanja po đubretu) je, neminovno, pitanje *moje* odgovornosti. Ako moram da biram između lošeg i još goreg ja sam prinuđen da izaberem loše. Za mene je dakle, ovde, dobar izbor – loš izbor. Jer, uvek postoji i – još gori! Zato mi ne preostaje drugo nego da rađe izaberem nešto loše nego ono – još gore. To što se dešava kod Konja je alternativa nečemu čega se vrlo dobro sećam iz svoje najranije mladosti. Nisam to zaboravio. Kasnije (u vreme kada sam boravio u Parizu) tu istu sliku sam video u jednom još strašnijem političkom liku: u liku ratnog, pol-potovskog komunizma. Naravno, na nacističke rituale smo već pomalo neopravdano zaboravili. Ali, seti se "Kabarea", sa Lizom Mineli, one scene kada lepo začešljani, uredni, discipklinovani mladi esesovci pevaju svoje patriotske pesmice... Uz sav prostakluk, neukus, nadmetanje glupostima, individualne incidente itd., ovaj rok-koncert je brana nečemu još strašnijem, nečemu što ne smem ni da zamislim. Sa Jupitera, Himalaja ili iz Pariza sve to može da izgleda kao isto đubre. Ali, ja sam za individualnu rok-budalaštinu homogenizovanu samo po principu protesta protiv stvari koja se NIČIM ne može braniti, nego za neku alternativu koja bi vodila u

mrak čiste totalitarne discipline. I jedino se pribojavam da se ovo prvo, jednog dana, ipak ne transformiše u ono drugo. Ali, pritom, sanjati o nečemu trećem, dok nam padaju bombe na glavu, to je zaista, ali zaista samo puka sanjarija.

(9. 4. 1999.)

Probudila me moja Luca, s kafom, doručkom i lekovima. Dobila je "prinudni odmor". Oko sedamdeset posto radnika štedionice je, sada, u istom statusu. Videćemo koji će to finansijski efekat imati. Ipak, važno je da smo zajedno. Imao bih, draga Rado, još puno opaski o nekim ocenama koje daješ, o značenju reči koje u svom pismu upotrebljavaš itd., ali ako bih se sada upuštao u to izgledalo bi kao da sam sitničav ili, čak, zlonameran. A to mi nije ni na kraju pameti. Zaustavio sam se na onom što je, verujem, bitno. Već i zbog ovog što sam napisao pribojavam se da ćeš se naljutiti na mene. Nadam se da nećeš. Možemo, kasnije, još da razgovoaramo, recimo, o problemu prava, to me posebno zanima, jer mislim da od tog problema zavisi da li će onaj puž bez glave dobiti rogove ili će i dalje ostati bez njih.

Ako nemaš ništa protiv ja ću te i ubuduće obaveštavati o dešavanjima ovde, na ulici, poslu itd., mada je po sebi jasno da je to uvek samo jedna subjektivna slika opšte nevolje. I mene zanimaju sve tvoje/vaše subjektivne slike ne samo ovoga što se ovde dešava, nego i dešavanja u Parizu. Odjedared je, za mene bar, svet postao mnogo veća enigma nego što sam verovao da jeste. Uostalom, odavno sam napustio iluziju da on može da se prekrije nekom umirujućom konceptualnom mrežicom.

Draga Rado, izgeda da nam se poruke mimoilaze. Ali dobro. Još uvek je petak, 9. 4. 1999. Badi mi je dao tvoj faks sa tekstovima koje si poslala. Puno ti hvala, mada sam, nažalost, samo Cohn-Benditov tekst mogao (s izuzetkom nekoliko rečenica) u celini da pročitam. Ostalo je k'o švajcarski sir. Ne znam od čega zavisi loš kvalitet faksa. Čujem da se ozbiljne diskusije vode u nekim francuskim novinama oko ove naše mučnine. Tragovi tih sporova se vide u Danielovom tekstu. Maločas sam razgovarao sa Novicom Milićem i on mi je rekao da ima pregled čitave te situacije (on je, naime, stari "haker") i obećao mi je da će da mi presnimiti važnije tekstove. Tvoja

pisma mi puno znače, pomažu mi da shvatim dubinu problema, koja meni usamljenom, svakako, izmiče. Naime, mislim da ni jedan problem nije ni dubok ni plitak bez ljudi koji ga gledaju iz različitih perspektiva. Tvoj pogled mi omogućuje da razumem dileme *drugog* i da pokušam da nađem nekakav odgovor na njih...

Alfa i omega tvog razmišljanja je, verujem s pravom, stradanje kosovskih Albanaca. Imam utisak da ti veruješ kako mi to, jednostavno, nedovoljno ('ajd da upotrebim najblažu reč) *uvažavamo*. "Vi uostalom niste videli te slike, u neverovatnim razmerama. Ne bi vam ih pokazali." Tačno je samo ovo drugo. Postoje i drugi načini da se vide te slike. I ja sam odmah video da su to, zapravo, iste one slike kojih sam se već nagledao u ovoj našoj nesrećnoj i nesuđenoj zemlji, samo što su tada izbeglice bili Hrvati, Muslimani, Srbi... I to su slike zbog kojih sam, u jednom trenutku, doživeo infarkt. Ti, naravno, ne očekuješ od mene da pred ovim slikama ponovo doživim infarkt. Očekuješ nešto drugo. Da konačno dođem do nekog zaključka. Do kog zaključka? Da je Milošević zajedno sa Tuđmanom, i još ponekim, uzrok naših nevolja poslednjih deset godina, na ovom stereotipnom Balkanu?

Pa ja sam o tome Rado govorio i pisao već ko zna koliko puta i taj zaključak mi nije nikakva novost. Novost je da, u ovom slučaju, postoji *još nešto*. O tom dodatku moramo da razmišljamo. Jer ako to propustimo, onda će naše tumačenje svega što se ovde dešava biti samo još jedan balkanski ili, bolje, zapadni stereotip! Drugim rečima, ako propustimo da u ovom kontekstu razumemo mesto i ulogu Zapada, ulogu njegove strategije i njegovih stratega, tada ćemo zaista imati veoma jednostavnu sliku, s jedne strane – užasa proizvedenog (još jednim) etničkim čišćenjem (na Balkanu) i, s druge – krivca, Miloševića koga, jednostavno, treba ubiti i time bi stvar, odmah, bila rešena. Imamo, eto, jedan uzrok i jednu posledicu. Uklonimo uzrok i, naravno, nestaće posledica.

Kamo sreće da je ta stvar tako jednostavna. Ali nije. Prvo, tu postoji jedan problem koji se razvlači kroz istoriju već stotinama godina. Gospođa Olbrajt je mislila da može da ga reši za dva dana. Što nije otišla u Severnu Irsku da to reši za dva dana? Mislim – a to sad ide pod dva – da nije moguće staviti u zagrade njenu ulogu, odnosno da nije moguće apstrahovati od strateške uloge Natoa, dakle, Olbrajtove, Bila i ostalih, u ovim užasnim

događajima na Kosovu. Takođe nije moguće zaboraviti ni prisutnost OVK-a i na ulogu koju u ovim događajima ima ta organizacija.

Zato ću pokušati da budem vrlo precizan. Ići ću korak po korak. Pa ako negde pogrešim ti ćeš, nadam se, da me upozoriš. Tek na kraju (možda ne u ovom pismu) ovog sporog i opreznog izlaganja biće ti, nadam se – ako budeš imala strljenja da sve to pažljivo pratiš – jasnije moje viđenje situcije. Moramo tako da uradimo, jer puka razmena gotovih utisaka ne bi nas nikuda odvela. Poslednjih petnaestak dana sam uzdrmao mnoga svoja prethodna uverenja. Možda ću i u toku ove analize da izvršim dodatnu korekciju svojih shvatanja. Ja sam za to otvoren...

Poći ću naizgled zaobilaznim, a u stvari, verujem, kraćim putem: od pretpostavke da je moguće ono za šta sam već rekao da je nemoguće: apstrahovanje od strateške uloge Natoa itd. Da pogledamo šta bismo, u tom slučaju, dobili. Imamo, najpre, eksodus Albanaca. Zanemarićemo druge koji takođe otuda beže (nije potrebno imati tv. ili kupovati novine da bi se bar u Beogradu čovek u to uverio). Sada ću ti reći nešto što će, verovatno, odmah da te iznervira. Ipak, sačekaj malo, nemoj odmah, džabe da se nerviraš. Evo te opasne tvrdnje: Sam po sebi eksodus nije još nikakva tragedija. Eksodus je tragedija tek onda kada ljudi prime eksodus kao tragediju. Dokaz za ovu naizgled nemoguću tvrdnju je eksodus Srba iz raznih krajeva bivše Jugoslavije. Danas u Srbiji ima oko devetsto hiljada izbeglica i niko se oko toga ni malo ne sekira. Dakle, ne sekira se ni Svetska zajednica, ni Amerika, ni Evropa, ni Kina, ni susedi, ni Milošević, ni srpski nacionalisti, ni opozicija, ni domoroci (koji često s prezirom govore o pridošlicama) i, konačno, ni same izbeglice (ukoliko ne dižu glas; možda se, samo, "jedu" u sebi). Da li treba da te ubeđujem da tu pored ološa ima i sveta koji takvu sudbinu ničim nije zaslužio? Njihova sudbina je teška, ali nije tragična. Tragična je sudbina Jovovog tasta koji je prosvirao sebi metak kroz glavu.

Dakle, da bi nečija sudbina bila tragična neophodno je, ali ne i dovoljno, da neko (on sam ili neko za njega) doživi tu sudbinu kao tragičnu i, zatim, potrebno je, takođe, da ta sudbina ima nekog dodira sa smrću (ličnom, bližnjeg itd.). Kad sam rekao (u pismu koje komentarišeš) da su se izbegli Albanci spasli najgoreg, jer "ostati danas na Kosovu jeste tek prava humanitarna katastrofa", onda time nisam vršio apologiju izbeglištva nego sam ustanovio jednu hijerarhiju vrednosti: bolje je biti živ nego mrtav, bolje je biti bezbedan nego u opasnosti. A sada kada se, po svemu sudeći, sprema

kopnena ofanziva Natoa na Kosovo, verujem da je i za guštere i zmije mnogo bolje da što pre prebegnu, bilo gde, samo da se, u tom trenutku, ne nađu tamo. Vidiš Rado, ti si moj stav prokomentarisala ovako: "Ne možeš ni reći ni misliti da je za Albance bolje da su otišli s Kosova". Ja bih, svakako, najpre samome sebi, ličio na prvorazrednog idiota kada bih tako nešto mislio i izrekao u obliku takve jedne opšte tvrdnje izmeštene iz konkretnog konteksta. Ja tvoje poruke čitam veoma pažljivo i poštujem svaku misao, reč i zarez. Uvažiću i svaku primedbu koju mi uputiš. Ali, molim te, nemoj da mi zamériš ako i ja tebi ponešto prigovorim. Mislim da ovo dopisivanje ima smisla samo ako iz njega oboje izađemo bar malo pametniji, što, opet, nije nimalo lako u ovim ludim vremenima... Sad mi se već sklapaju oči. Moram, da legnem.

Subota. Opet sam malo spavao. U ovom trenutku se osećam dobro, ali znam da ću uskoro da "kljoknem". Idem da kupim "Vreme" i videću šta još... "Vreme" (vanredni brojevi) izlazi utorkom i petkom, sada u novinskom formatu. Juče sam propustio da ga kupim. Radenko mi je rekao da ima zanimljivih stvari.

Evo, vratio sam se. Na naslovnoj strani, naravno "Vremena", stoji neka grozna ruševina u Prištini. Zamišljam da se sve to stavi pod staklenu kupolu (ili, bar, uvije u celofan) i sa tim "objektom" konkuriše na Venecijanskom bijenalu... Zamisao nije sasvim originalna, jer me je Jovan Čekić pre par meseci obavestio da je neki Nemac slično uradio sa *Reichstagom*. Jovanov komentar je bio: "Gde je svet, a gde smo mi!"

Kasnije ću da pregledam novine. U ovom trenutku, ipak, pada mi pogled na ono što piše (belim slovima usečenim u fotos) ispod pomenutog umetničkog objekta: "Pre dve nedelje jata kosova krstarila su nebom iznad grada. Sad nema ni jedne ptice, ali ima ljudi koji nam svedoče kako je izgledalo bombardobanje za koje briselski stratezi agresije bezočno tvde da je delo srpskih ruku. Duž puteva nema spaljenih kuća. Džamije su na broju. Na pravoslavnom groblju krateri; vire kosti i sanduci. Sablasna vatra iznad sela Devet Jugovića." Propaganda? Da. Svakako i to! Ali i činjenice koje bacaju svetlo na jednu drugu propagandu.

Da se vratim, sada, na eksodus Albanaca. To jeste, bez ikakve sumnje, tragičan događaj, zato što su mu prethodili, kao i svakom etničkom čišćenju,

masakri nevinih ljudi. Pod nevinim ljudima ne podrazumevam, naravno, članove OVK-a., već samo civile. Hajde, sada, da uporedimo taj zacelo tragični eksodus sa ne-tragičnim eksodusom Srba. I jedan i drugi su rezultat etničkog čišćenja kome su prethodili masakri. Pa ipak, prvi je tragičan, a drugi ne. Zašto? Pa jednostavno zato što ovaj drugi niko ne uzima za tragično! Kada su ljudi iz Krajine bežali prema Srbiji u "Politici" je vest o tome – izostala! Događaj se, takoreći, nije dogodio! Na dnu prve strane (mislim da je bila prva) pojavila se kratka vest o nekom eksodusu na Dalekom Istoku! Un point, c'est tout. Ni domaći ni strani mediji nisu iz sata u sat prenosili jade tih ljudi. Nije bilo intervjua, analiza, reportaža... Nije bilo ni uzbuđivanja ni same nesreće, dakle, nije bilo *patosa*. Zašto? Zato što to nikoga *politički* nije interesovalo. Naravno, sada se znak pitanja pomera ka pojmu *političkog*: zašto čitava stvar nije nikoga *politički* interesovala?

Verujem da ćemo pravi smisao ove nezainteresovanosti shvatiti ako napravimo još jedan misaoni eksperiment. Šta bi, naime, bilo da su svetski mediji posvetili tom eksodusu istu ovu pažnju koju, sada, posvećuju Albancima? Prvo, to bi se, onda, proglasilo humanitarnom katastrofom, odnosno tragedijom čitavog jednog naroda. Tu tragediju bi svi oplakivali (a ne samo ti i ja, Rado, koji smo to stvarno činili). Zatim, morao bi da se nađe razlog te tragedije. E tu bi, sada, nastali problemi. Jednostavan način razmišljanja – imamo uzrok i njegovu posledicu – ne bi mogao da zadovolji.

Moja teza je sledeća: upravo zato što nije bilo moguće rasuđivanje unutar sheme *zli uzrok – tragična posledica* nije mogla ni da se izvrši politička identifikacija čitavog slučaja, odnosno da se ustanovi precizna razlika (Šmit bi rekao *dikriminacja*) između *prijatelja* i *neprijatelja* ili – da to kažem na američki način – između zlih i dobrih momaka. Tu, naprosto, ni uzrok ni posledica nisu bili jednoznačni, te, prema tom, nije bilo moguće stvoriti političku koaliciju dobrih (onih koji su solidarni sa izbeglicama) s ciljem da se, onda, osude zli (oni koji su proizveli eksodus). Ukratko: nije bilo moguća *politička*, ponavljam: *politička*, identifikacija tog eksodusa kao tragičnog događaja ili, što se svodi na isto, kao humanitarne katastrofe. Pošto to nije bilo moguće, onda to, zapravo, i nije bila humanitarna katastrofa, odnosno tragični događaj. Naravno, samim tim je odmah i izostalo medijsko praćenje tog eksodusa "iz sata u sat" itd. U tom trenutku, to je bila samo jedna zanimljiva vest, i ništa više. Da li baš? Ostaje ipak moralni aspekt čitave stvari. Za čoveka-morala to je ipak humanitarna

katastrofa i tragični događaj. Ali, i onda i sada ta događanja se posmatraju najpre, ako ne i jedino, u političkom ključu.

Pogledajmo sada ovaj eksodus Albanaca. Postoji bar 14. najcivilizovanijih zemalja sveta koje identifikuju taj događaj kao tragediju, odnosno humanitarnu katastrofu. One, takođe, bez ikakvih dilema jednoznačno identifikuju zli uzrok eksodusa: Miloševića/Srbe. Relacija prijatelj – neprijatelj je tu, bar na prvi pogled, potpuno jasna i jednoznačna. Ona legitimiše Intervenciju kao decizionistički, šmitovski koncept politike kome ne treba nikakav "neutralni treći" (odnosno Ujedinjene nacije, Savet bezbednosti itd.) koji bi presudio da li je sve to baš tako. Razume se da taj (šmitovski) koncept politike nema ničeg zajedničkog sa liberalno-demokratskim koji u ovim zemljama važi samo za unutrašnju upotrebu. Informativni sektor je raspet između spoljašnje i unutrašnje upotrebe, između liberalnog i decizionističkog koncepta. Ipak, u najvažnjim trenucima – u kojima odlučuje nacionalni, državni razlog – informativni pogon stupa u službu osnovne političke strategije. A ukoliko je *ovakvo* shvatanje politike samo rat nastavljen drugim sredstvima, onda je, u tom kontekstu, i samo informisanje zapravo neka vrsta rata. Štaviše, Alain Joxe – znaš tog tipa; video sam njegov intervju u *Odjeku*, leto, 1998. – kaže ni manje ni više: "Amerikanci smatraju da je od sada rat informacija jedini veliki rat. Tu se više ne radi o ideološkom ratu, nego o ratu čiste dominacije". Mislim da, u ovoj stvari, zaista treba verovati Joxeu. Jedan oficir Natoa je rušenje repetitora po Srbiji pravdao tvrdnjom da su to ipak vojni objekti i rekao je još neke gluposti, ali bolje da ih ne pominjem.

Ako Stvar zaista stoji tako, onda iz toga slede neki važni zaključci. Nije nikakva moralna indignacija, proizvedena gledanjem mučnih slika na tv-u, uzrok koji proizvodi legitimnost intervencije, već upravo obrnuto, legitimna Intervencija (koja je već odavno samu sebe osvedočila kao takvu i koja, ubuduće, nikome ne polaže računa o svojim indignacijama i, zapravo, o svom ratu-čiste-dominacije, kako kaže Joxe) jeste, dakle, pravi uzrok moralne indignacije ljudi kao što je, recimo, Cohn-Bendit. Samo što on to ne zna, pa misli da je tvrdnja iz nadnaslova njegovog teksta: "Une intervention terrestre s'impose pour mettre fin à la deportation organisée", suvereno proizašla iz njegovih moralnih indignacija/meditacija (čak i ukoliko je to, možda, redakcijski nadnaslov). On za taj militantni nalog negde na kraju svog teksta kaže: "L'Europe, c'est un projet de civilisation: soyons à la

hauteur de nos réves!" Ja verujem da je Daniel častan čovek, ali se bojim da će on, ako se jednog dana ostvare njegovi snovi, grdno da zažali zbog toga. Reći će – ukoliko, naravno, ne zatvori oči pred *užasom* – "Pa ja to nisam tako zamišljao". A ta "intervintion terrestre", za koju se on zalaže, ne samo da nema veze sa bilo kakvom humanošću, već jeste upravo najbrutalniji koncept politike, gori od onog za kojega je Mišel Fuko tvrdio (obrtanjem Klauzeviceve rečenice) da predstavlja *rat nastavljen drugim sredstvima*. Reč je, dakle, o politici koja bi htela da bude neuporedivo više od politike i, zapravo, o humanizmu koji jedva čeka da, "na visini svojih snova", postane ono što u suštini jeste: sam brutalni rat. Ukratko, Cohn-Bendit misli da je visoko moralna ličnost, ali on je, ujedno, žrtva jedne militantne strategije, jednog rata-čiste-dominacije koji je, zacelo, započeo još pre nego što je on otvorio svoj tv. i pogledao prvi izveštaj sa Kosova.

Moj zaključak iz ovoga je sledeći: ako imaš neki moralni osećaj nemoj iz njega da izvlačiš ni olake ni bilo kakve *političke* zaključke, jer će se, ubrzo, pokazati da je tvoj moralni osećaju samo nesvesni produžetak neke već, negde drugde, s drugačijim ciljevima ustanovljene politike. Pri tom, ta politika sa moralom, po pravilu, nema ama baš nikakve veze. Politički zaključci imaju smisla samo ako proizlaze iz političkih analiza. S druge strane, humanitarna katastrofa koja postaje sastavni deo jednog informativnog rata, samim tim, naprosto gubi svoje etičko značenje i postaje, u sudnjoj instanci, oruđe samog tog rata, odnosno njegovih ciljeva. A to je, svakako, rat koji nije mogao da počne juče, pa čak ni sa prvim bombama koje su pale na Beograd, Kosovo. Ukratko, ono što Alain Joxe naziva *ratom čiste dominacije* zacelo je rođeno mnogo pre nego što su prvi Albanci isterani sa Kosova.

Nisam ovo završio, ali sam sada prinuđen da se strovalim u krevet.

Nedelja 11. 4. 1999. Čula si za Jeljcinovu izjavu. To je logika eskalacije nasilja (daj bože da je reč samo o mogućoj, a ne stvarnoj eskalaciji). Nasilje je zarazno, kao virus. Ponovo ti savetujem da pogledaš "La violence et le sacré". (Naravno ne sad, sad imaš druga posla.) Ta knjiga problem eskalacije, odnosno zaustavljanja nasilja stavlja u centar pažnje, naravno u jednom etno-antropološkom ključu. Međutim, ovaj problem nije ništa manje značajan i kada se posmatra u civilizacijskom ključu. U svakom

slučaju Rene Žirar s pravom smatra da je pravni princip jedino *civilizacijsko* sredstvo kojim može da se zaustavi nasilje.

Pogledajmo, za trenutak (to je samo mala skica), kako sadašnja situacija izgleda posmatrana iz perspektive opozicije nasilje/pravo. Na Kosovu je i izbilo ovo čudo zato što je to tle bilo *pravno* destabilizovano (kao i čitava bivša Jugoslavija; o tome bih imao puno toga da kažem, ali sada nemam vremena). Ultimatum (mislim iz Pariza, ne Rambujea) dodatno je destabilizovao ionako tešku pravnu situaciju Kosova. Zatim sledi Intervencija koja iskoračuje iz svih međunarodnih pravnih kanona, a ujedno teži da Kosovu silom nametne potpuno novi pravni status. Insistiranje jedne velike sile i stalnog člana Saveta bezbednosti da se čitava stvar vrati u pravne okvire biva, takoreći, ismejano. Sve to, konačno, dovodi do sadašnje situacije u kojoj imamo alternativu: ili povratak u bilo kakvu pravnu sigurnost ili razobručeno nasilje. Nasilje se ne može zaustaviti većim nasiljem. Ono se može zaustaviti samo povratkom čitavog procesa u pravne okvire. U protivnom, lako može da se desi da ono postane virus mnogo gori od side. Čak i ako je minimalna, ta opasnost je jeziva. U svakom trenutku treba pretpostaviti pregovore i pokušaj iznalaženja kompromisa ratnoj opciji. Sve ostalo je danas strahovito neodgovorno.

Da se vratim, sada, prethodnoj analizi. U analizi sadašnje situacije nije moguće apstrahovati od bio kojih političkih momenata i aktera. Svi oni su veoma, veoma važni. Ti kažeš da je moja politička analiza i kritika Evrope, NATOa i Zapada dobra, ali da je za nju prerano, ili prekasno, da ima hitnijeg. Slažem se da ima hitnijeg, ali ne u teorijskom ključu. Bez sumnje hitniji je rad humanitarnih organizacija. Najhitnija je pomoći ljudima na bar trenutnom saniranju izbegličkih nevolja. U vezi s tim, Kiro Gligorov je dao izjavu da "nema znakova, čak ni od Evropske unije, o obećanoj finansijskoj pomoći"! Nije li, možda, onoj strategiji "čiste dominacije" o kojoj smo maločas govorili potrebno da još neko vreme pristižu potresne slike humanitarne katastrofe? Smatram da je pomoć tim ljudima tamo, kao i mnogima ovde, koji su postali unutrašnji emigranti i stradalnici, nešto najhitnije i, zapravo, jedini humanizam na delu.

Tri sata je, popodne. Prekidam ovu priču, za trenutak. Idem sa Svetlanom u šetnju, pre sirene. Ona se oglasi, obično, kad padne mrak.

Svratili smo u Krug. Tamo je bio i Badi. Puno smo pričali. Pominjali i tebe. Baš si nam nedostajala. Duško mi je isprintovao tvoje pismo od 10. 4. 1999. Ne verujem da će ovde lupiti po PTT-u jer je to italijansko vlasništvo! (To verovatno nisi znala.) Pozdravi puno Kullashija i prenesi mu da od sveg srca želim da svi njegovi budu živi i zdravi (dobro ne mogu biti). Pozdravio sam Duleta u tvoje ime; on se oduševio kad je čuo da si ga nazvala "dečkom" i poslao je i tebi pozdrave. Razgovarao sam sa Konstantinovićem i dogovorili smo se da se uskoro nađemo. Ne verujem da je on spreman da u ovom trenutku napiše tekst koji ima veze sa sadašnjim prilikama. Ako bi napisao takav tekst moglo bi da se dogodi da se date prilike promene još pre nego što se osuši "mastilo" na rukopisu. Ima, možda, smisla jedino ovo što ja radim: pisanje neke vrste dnevnika, sa teorijskim analizama koje klize od događaja do događaja, vraćajući se nazad, onom "konkretno opštem" (ako je ta Hegelova sintagma još dopustiva) koje se uvek malo pomera, modifikuje, decentrira... Naravno, u svemu tome ima i nečeg postojanog, ali nije moguće od toga praviti dogmu ili presudu. Najviše me nerviraju tekstovi-presude, u kojima, onda, naravno, nema ni grama sumnje, nedoumice, neizvesnosti. Slažem se da je to sa 100.000. građanskih ponuda i samo 27 primljenih izbeglica, u onolkoj Francuskoj, zaista licemerno. Ali, jedno je ljudsko, moralno shvatanje humanitarne katastrofe, a drugo – političko. Što se tiče 100. 000. izbeglica u ostalim evropskim zemljama, pitam se da li su tu uračunate i izbeglice od pre ovog rata... Uvek sam podozriv kad čujem tako okrugle cifre. Ovom primedbom ne želim da umanjim broj izbeglica, nego sam sumnjičav u humanitarne sklonosti ostalih evropskih vlada. Britanija je prvo odbila da primi izbeglice, a posle je, pod pritiskom Amerike, pristala. Ne znam cifru. Upravo sam čuo da je iz vatrenog oružija, u ulici Lole Ribara, ubijen Slavko Ćuruvija, vlasnik i urednik "Dnevnog telegrafa". On je bio prvi apostrofiran u onom članku o pritajenim izdajnicima, o kojem sam ti pisao.

Dobro, da se vratim na analizu. Hitna je – pomoć. Ali, ono o čemu mi sada razmišljamo jeste prljava *politika* i, naravno, rat koji je ona proizvela. I ja mislim, Rado, da u politici nema hitnijeg zadatka od valjane političke analize koja bi jasno razlučila splet uzroka i posledica. Sve drugo je slepilo (jakih emocija) ili razmišljanje i (poziv na) delovanje počev od već utvrđenih, dogmatskih, medijski prepariranih, fanatično-ideoloških ubeđenja. Verujem da ćeš se složiti sa mnom da su, u političkim pitanjima,

fiksna i, zapravo, fanatična uverenja vrlo štetna. Ne znam da li ćeš se složiti i sa stavom da tu ogoljenim moralnim činjenicama, naprosto, nije mesto. Nikava tragedija u moralnom smislu ne može da legitimiše nešto tako kao *pravedni* rat ili *pravednu* intervenciju. Jer će se, pre ili kasnije, pokazati da to skokovito, entimemičko zaključivanje od tragedije do intervencije proizvodi samo još goru tragediju. Pa ako je sve ovo tačno, mi onda ne možemo da ovu tragediju, ne samo na Kosovu nego i na Balkanu, mislimo samo unutar jednostavne i bezbedne sheme: zli uzrok (Milošević/Srbi) – tragična posledica (eksodus Albanaca). Moramo da vidimo i gde su tu ostali akteri ovog užasa. Dakle, nećemo moći da zaobiđemo pitanje: da li su, ovde, uzrok i posledica zaista jednoznačni? Naravno, moraćemo da ispitamo i osetljivu hipotezu koja glasi: u zemljama Alijanse, stvoren je konsenzus (na osnovu koncepta informisanja koji pominje Joxe) o ovoj jednoznačnosti koji, zapravo, ne odgovara stvarnosti.

Ova hipoteza podrazumeva da tu, u stvari, postoji jedan težak previd, a to je previd uloge samih onih koji se konsenzualno zgražavaju nad posledicama ovog događanja. To je, naravno, uloga čistih ruku, uloga nevinog srca koje zna da nije ništa uradilo, ali ne zna da je svojim zgražavanjem (nad stvarnim užasom) opralo ruke (odnosno legitimisalo postupke) onih koji su, u njihovo ime (u ime Francuza, Nemaca, Amerikanaca), ipak nešto počinili (i dalje čine) što apsolutno poništava jednoznačnost sheme zli uzok (Milošević/Srbi) i tragična posledica (eksodus Albanaca). Ako mi dopustiš da dalje razmišljam na tragu ove hipoteze, rekao bih i ovo: ukoliko zaista ne može da se kaže da je taj odnos uzroka i posledice jednoznačan, onda je time uzdrmana i sama formula "zli uzrok – tragična posledica". Taj odnos više nije belodano očigledan, jer tu uzročno-posledičnu vezu sada preseca jedna druga koja glasi: "tragičan uzrok – zla posledica". Moguća je, po svoj prilici, i varijanta sa: "tragična geo-politička nepromišljenost – zla posledica". Ja sam u nekom od prethodnih pisama tvrdio da je za razvoj ovih događaja odgovoran i Nato. Ti si mi na to odgovorila: "Ne možeš stavljati na isti nivo uzrok i posledicu". Pretpostavljam da to podrazumeva sledeće: uzrok je Milošević, a posledica Nato intervencija. Ako se u poimanju čitave situacije nešto grubo previdi, onda je, u principu, moguće da pretpostavljeni uzrok i posledica stignu na isti nivo ili čak da zamene mesta. Ja sam u ovoj analizi do sada samo pokušao da objasnim kako je *u načelu* (za sad samo *u načelu*) moguće da,

iako imamo jedan zaista tragičan događaj i iskrenu emocionalnu reakciju na njega, ipak akteri svega toga budu teško izmanipulisani. Sve ovo, naravno, pada u vodu ako ne mogu da dokažem da je Nato intervencija sastavni deo toga što, ovde, zovemo "zli uzrok". Samo sada ja više nemam vremena da se u to dokazivanje upuštam. Pokušaću da to učinim u nekom od sledećih pisama.

Sada bi hteo samo još da nabacim par reći o jednoj stvari koju smatram veoma važnom. Na jednom mestu kažeš: "Bilo bi bolje da ste Miloševića sami uspeli da skinete. Sve drugo izgleda sada sporedno. Bojim se da ne možeš to da čuješ dok bombe padaju oko tebe. A ranije?" Dobro. Ja sam uvek bio protivnik režima kojega reprezentuje Milošević. Izjednačavao sam ga, u novinama, sa Sadamom, poredio sa Čaušeskuom itd. (Mogu da ti pošaljem te tekstove da ih vidiš.) Pri tom, nikada nisam smatrao da on treba da bude ubijen, već samo smenjen na demokratskim izborima. Smatrao sam da narod treba da sazri za tu promenu (i da bi Evropa i Svet trebalo da mu u tom pogledu pomažu, a ne odmažu). Ti sada tvrdiš da je važno samo da se on skine. Ali kako misliš da je to moguće izvesti? Verujem da ne misliš tako što bi se, usput, srušila čitava ova zemlja. Sada se upravo to dešava. Ali, ova zemlja je (u različitim oblicima) postojala i pre Miloševića, a postojaće i posle njega. S kojim pravom neko sada nju ruši? Da li to radi zato što misli da time ruši režim? To bi tek bila prvorazredna zabluda. Dobro, ti kažeš da nisi za bombardovanje. Da li treba naći jedan modus intervencije kojim bi se srušio režim i, pri tom, sačuvala zemlja? Da li je u tome problem? Odmah moram da ti kažem da su, u ovom trenutku, takve ideje, naprosto, čista – naučna fantastika. U faksu koji si Badiju i meni poslala kažeš da se plašiš da posle bombardovanja sledi i poslednja faza, ono što se očekivalo: građanski rat u samoj Srbiji i u "srpskim zemljama", između Srba. Taj strah mogu da objasnim jedino tvojim zaista – izvini što moram to da ti kažem – potpunim nepoznavanjem naše sadašnje situacije. (A kad kažeš da je to "ono što se očekivalo", onda je tu, svakako, reč o nekoj prilično lakomislenoj propagandi koja je to očekivala; desilo se nešto što je sasvim suprotno tom očekivanju.) Ljudi su, ovde, apsolutno jedinstveni oko odbrane zemlje, ne režima. Veliki deo ne pravi razliku između te dve stvari. A oni koji je prave ne prave je po pitanju odbrane *zemlje*.

Blizu je dva. Pada kiša.

12. 4. 1999. Upravo sam oko 22h. posmatrao, na nebu, nešto što je ličilo na praznični vatromet. Protivavionska odbrana je gađala nekog đavola, nemam pojma šta. Sve je prštalo. Neki klinci, iz kraja, jurili su i vikali: "Skinuli su ga". Sve se to događalo na par kilometara od nas. U isti je mah, na televiziji, emitovan snimak skupštinskog izglasavanja PRIPAJANJA Jugoslavije Savezu Rusije i Belorusije. Zaboleo me čir. Jutros sam, na pijaci, sreo Žorža, sjajan tip, muzičar, prijatelj sa kojim sam bio još u Francuskoj (njemu je baba francuskinja), rekao mi je: "Jesi li video gde nas je Bil doveo!" Odmah smo se razumeli, kao i uvek; još smo malo o tome pričali, a pravo govoreći nismo ni morali! Ne, neću da kažem da sam ja sa takvim ljudima kao što je Žorž u nekom parapsihološkom dosluhu, jer nas u "dosluh" dovodi ova situacija ovde, na zemlji i nebu, a, veruj mi, da si i ti ovde, i ti bi bila u tom "dosluhu".

Posle sam otišao u redakciju. Tamo sam se našao sa Dakom. On mi je doneo neki tekst Mihaila Markovića: "Sumrak zapadne civilizacije". Posle smo otišli u Krug i proveli par veselih sati sa Badijem. Naravno, poslao sam i poštu. Verujem da je, sad, sve u redu. Pričali smo o raznim stvarima. Čuli smo, preko Branke Arsić koja je bila ovde na kratko i vratila se u Budimpeštu, da je Đinđić ostavio upečatljiv utisak kao učesnik u nekim debatama na nemačkoj tv.; oni pričaju o stvarima o kojima manje-više nemaju pojma, a on je krcat informacijama i idejama. Za tvoju informaciju o prirodi rok-skupova kod Konja: danas je došao Šešelj sa nekom svojom bratijom i bio izviždan, koncert je prekunut sve dok se on nije udaljio.

Uveče smo, pre "vatrometa", Svetlana i ja šetali i svratili do Novice Milića. Ja sam imao cilj: da od njega presnimim tekstove koje je skinuo sa interneta. Malo smo čavrljali. Tu je bila i Aleksandra, njegova supruga. Oni imaju satelitsku antenu i nije nimalo čudno što su pod stalnom tenzijom i prilično iziritirani. Ja sam u nedavnom (telefonskom) razgovoru sa Konstantinovićem rekao da primećujem kako uvek kada sam u redakciji, pošto tamo gledam satelitski program, počinjem da osećam simptome depresije, a kada se vratim i uključim naše programe raspoloženje mi se odmah, donekle, popravi. A on mi je rekao, kao veoma iskusan čovek po psiho-somatskim pitanjima, da kad je već tako onda, svakako, dam prednost lekovitom domaćem programu! Sve, sve, ali zdravlje! Naravno, za stresove i

slične stvari biće još dosta prilika. Ipak, znam da neću poslušati taj mudri savet (a i on sam to, uostalom, zna), mada bi trebao.

Dika mi je, danas, rekla da joj puno nedostaje "Šumatovac" (škola za crtanje koju je pohađala; ne sećam se da li sam ti o tome pričao ili pisao). Deca su u prilično jadnom stanju, dezorijentisana, razbijena, neurotizovana... A neka borave i u tim užasnim "skloništima". Badi mi je ispričao kako u njegovoj kući ima dvanaest porodica i da svi sem njega sede u podrumu kad je uzbuna. I konačno je primetio kako se ljute na njega što i on ne siđe dole. Jedan je ljubomorno rekao: "On ima satelitsku antenu, zna jezik i zato može da predvidi dal' je opasno..." To me je podsetilo na mog Ljubišu, iz zgrade, koji je, jednom prilikom, kad je bio vidno uplašen i kada mu je Svetlana rekla "Nemoj Ljubiša da se plašiš", odgovorio: "Lako je tebi Cvetlana". A ona ga je upitala: "Što bi meni bilo lakše nego tebi?" I tada Ljubiša reče: "Pa ti znaš da čitaš". Na kapiji je, naime, bilo nalepljeno neko upozorenje pred kojim je Ljubiša stajao kao pred egipatskim hijeroglifima. Piter ima sina Tea (3. godine) koji, u jednom trenutku, nije nipošto dopuštao da se upali televizor. Kad su ga pitali: "Zašto?", rekao je: "Pojaviće se onaj čika i pokazaće srušenu kuću".

Pogođen je neki voz: ima usmrćene i dece, ugljenisanih tela itd. Neki svedok, doktor Čeda Jovanović iz Grdelice, tvrdi da je u napadu učestvovalo više aviona i da su gađali voz a ne most. (Pretpostavljam da su dobri momci koji su to izveli mislili da je u pitanju vojni transport. Imali su najbolje namere. Hteli su da pomognu da se prekine užasna humanitarna katastrofa.) Ali: "Nije postojala namera da se pogodi voz", ustvrdio je neki tip iz Natoa, zadužen za izvinjavanja: "Na žalost, ne možemo isključiti mogućnost žrtava u ovom slučaju". Naravno da se tako nešto već čulo. Koliko će još puta da se čuje? Da li ta logika važi i na Kosovu? Jureći OVK-a poubijaš nevine civile i kažeš: "Izvinte, to se dešava." "A ne", odgovara rečeni tip, "To je humanitarna katastrofa". Dobro. Znači to jeste, a ovo nije katastrofa. Pa šta je, onda, ovo? Zrnce prašine u Naumanovom ili Klarkovom oku? Zanemarljiva tehnička greščica za 14. najcivilizovanijih zemalja sveta? I sve bi to bilo lepo, da je tu kraj priče. Ali nije. Sutra će opet, na Kosovu i ovde, neko nevin da pogine. Zašto? Zato što plemeniti cilj da se spreči humanitarna katastrofa mora, iza svojih leđa, kao izvestan kolateralni trošak, da ostavi još gomile leševa? Da li se ta humanitarna ekonomija uopšte isplati? Na to pitanje moguće je odgovoriti sa "da" samo pod uslovom da

ciljana korist, u stvari, uopšte nije humanitarne prirode, nego neke druge; recimo, da kažemo *geo-političke*?!

Utorak, 13. 4. 1999.

Bio sam, posle posla, sa Dakom. Šetali smo Knez Mihailovom. Lep je dan. A mi smo se uvijali u crne misli.

Otišla je, od nas, baba Mica. Ovo je bio njen najduži boravak ovde. Svi smo odahnuli. (Ali, naravno, doći će ona opet.) Svetlana – iako joj je bilo najteže sa Micom (ja se, naravno, zavučem u svoj kompjuter i nikom ništa) – tek što je odahnula, odmah je, već, osetila krivicu... Više puta sam pokušavao da joj objasnim da je to neki njen patrijarhalni sindrom i ona to donekle razume, ali šta vredi... Pričala mi je da je mama, kad je bila mala, stalno nešto krivila i optuživala (sada više uopšte ne mora to da čini, dovoljno je da blago usmeri svoj pogled prema njoj), ne previše, ali na jedan način u kome nije mogla da sazna što je, zapravo, razlog njene krivice. Baba Micino zaključivanje je, uvek, ali *uvek*, izrazito entimemičko: tu se neprestano skače i preskače od jedne "misli" ka drugoj, sa polovine neke premise na jedan i po zaključak koji je, po pravilu, neka osuda, razume se, bez priziva... Naravno, baba Mica mnogo voli svoje dete, samo što to retko pokazuje. I svi ovde vole svoje ćerke i sinove. Ali mnogi od njih još više vole otađbinu! Zato je moguće da se u "Politici" (na to me je upozorila Svetlana) pročitju smrtovnice u kojima se slavi časna i hrabra smrt sina, brata itd., koji je svoj život "položio na braniku otadžbine"... A šta je, zapravo, ta toliko voljena *otažbina*? Filijcija po liniji starijih, otaca, roditelja. Ovde, dakle, žrtvovati sina za otadžbinu, odnosno voleti više otadžbinu nego sina, znači voleti više samoga sebe! To je, naravno, kolektivni narcizam ili patrijarhalizam matoraca koji, ipak, preživljavaju, dok sinovi umiru. I to je odlična (etno-antropološka) struktura-dočeka za režim kakav imamo.

Mnogi ovdašnji i strani analitičari, kada (kritički) govore o Miloševićevom režimu, vide u njemu svašta, i ono što postoji i što ne postoji. Ali, jednu svar ipak ne vide, ne vide – baba Micu. Ne, nemoj da misliš da se sada šalim. Govorim najozbiljnije. Meni, ovde, "baba Mica" simboliše jednu *ljudsku stvarnost* (tom sintagmom je Sartr "prevodio" Hajedegerov *Dasein* – to, svakako, nije srećno rešenje, ali ja, sada, nemam vremena da tražim bolje), realnost koju oni koji vrše "faktorsku", politikološku, sociološku itd., analizu Miloševića, jednostavno – ne vide.

Hoću da kažem sledeće: temelj Miloševićevog režima nije ni policija, ni vojska, ni partija, ni finansijsko-politička oligarhija, ni koalicija levih i desnih nacionalista, ni kretenska-patriotkska inteligencija, niti išta slično, već upravo – baba Mica!

Izašao sam oko 18h da se prošetam. Svetlana je ostala u krevetu. Čita moje poruje tebi. Daki sam dao foto kopiju. Napolju je počela da sipi kiša. Vreme je promenljivo. S moje tačke gledišta mnogo je bolje što loše vreme počinje predveče, a lepo izjutra. Uživao sam u kišici koja mi je rosila čelo. Napravio sam veliki krug "u kraju". Nazivaju ga *Čuburom*. Ne znam tačno koje su mu međe. Nisam se nikada raspitivao. Ja sam ovde novi. Ipak, znam koji mu je "geo-politički" profil u panorami beogradskih lokaliteta, ako tako mogu da kažem. Reč je, naprosto, o nečemu *drugom*. Volim taj kraj. Ranije sam stanovao kod Skupštine i na Dorćolu. Ipak, ovde su se, bar kada je o glasačima reč, parkirali verovatno najpromućurniji Beograđani. Uostalom, tu stanuje i Radomir. Doduše, malo dalje je i Mihailo Đurić. Ali iznimke potvrđuju pravilo, zar ne?

Kad sam se vratio, Svetlana mi je rekla (ona je, ponekad, moja spisateljska savest) da joj, od onoga što je pročitala, jedino smeta mesto gde govorim o *ološu*: "Pa ipak, nismo mi ološ. To mi, nekako, smeta." "Luco moja", rekao sam, "naravno da nismo ološ, kao što ni oni nisu gospoda, jer svuda, i kod nas i kod njih, ima i ološa i gospode. Moja tvrdnja nije bila deskripcija već argument. Oni (Zapad) nas vide kao ološ i ja tu reč ne stavljam pod znake navoda (uostalom, ne volim da stavljam reči pod znake navoda), pristajem na tu (uvek i svuda glupu) generalizaciju, pristajem da i sam budem ološ, ako to doprinosi mom *argumentu*, a on glasi da oni nisu ništa bolji od nas i da to razbacivanje bombi nije nikakav gospodski posao. Pristajem, rađe, da budem ološ nego bombardovan. Čak i ako je tu u pitanju samo – argument."

Dobro, da se vratim na Miloševićev rešim. Kada tvrdim da u njegovom temelju stoji baba Mica, time hoću da kažem da je to jedna *ljudska stvarnost* na kojoj on počiva. Ukoliko te stvarnosti ne bi bilo on bi, ubrzo, pao kao kula od karata. Ali, kakva je to stvarnost? Ili, što se svodi na isto, ko ili šta je baba Mica? To su dva pitanja. Jer, ona je i jedno "ko" i jedno "šta". Najpre, da vidimo to "šta". Ukratko, baba Mica je lepak kojim je

povezan čitav sistem, kojim su povezani svi ti "činioci", "faktori", "institucije", "strukture" od kojih je sistem/režim sazdan. Ona je VERNIK sistema. I kao takva ona je prisutna u svima onima koji *otelovljuju* sistem. Od pandura, portira do profesora i akademika. Svetlana i ja, pa čak i Dina, smo na hiljadu načina, poslednjih deset godina, pokušavali da je raz-uverimo ili raz-očaramo u toj njenoj očaranosti Miloševićem i, naravno, nismo uspeli. Najdalje dokle smo dospeli jeste da je podstaknemo da kritikuje neke ljude oko M. i da odbaci Š. Ali, u nekim drugim okolnostima, isti taj *vernik*, u liku nekog činovnika, oficira, penzionera ili molera, zaklinjaće se i u Miloševića i u Šešelja, i možda u ovog drugog još više nego u prvog. To su akcidentalije. Važno je, samo, biti – VERNIK.

Ali kakav vernik? Moja teza je da je tu u pitanju vernik koji veruje u *patrijarhalnog vođu* (u stvari, to je već, skoro, pleonazam: *patria* – rod, pleme + *archos* – vođa). Verujem da nije potrebno da te ubeđujem da je srpsko društvo izuzetno patrijarhalno. Njegov patrijarhalni ili, što se svodi na isto, plemensko-palanački duh je ono na čemu je do sada najuspešnije zajahao Milošević. Agresivni nacionalizam koji u sebe uključuje i šovinizam samo je ekstremni izraz tog duha. Za baba Micu, vatrenog Miloševićevog vernika, ne može se uopšte reći da je rasista, nacionalista, šovinista, fašista ili ološ! Dika neki put kaže: "Baba je fašista", pri tom se, ipak, malo šali. Da li je, zaista, baba Mica fašista? Ti kažeš: "Fašizam je to: kada jedan takav krvolok ima podršku naroda. Homogenizacija oko vožda." Dobro. Iz toga bi sledilo da je baba Mica fašista. Kažeš još: "Le fascisme n'est pas democratisable, kao što znaš."

Ja, nekako, nisam sklon da verujem ni u jedno ni u drugo. Ne verujem da režim u Jugoslaviji poslednjih deset i više godina može da se označi kao fašistički. Isto važi i za Tuđmanov režim. U tim režimima bilo je i ima elemenata, i to veoma žestokih, fašizma (sada ovo ubistvo Ćuruvije je, recimo, jedan veoma opasan simptom aktuelne *ofanzive* fašizma ovde), ali ti režimi još nisu fašizam, ukoliko – e sad više puta podvlačim tu reč *ukoliko* – se pod fašizmom podrazumeva jedan *totalitarni* sistem. (Zar to nije standardna definicija? Uostalom Musolini je tu reč – *totalitarno* – izmislio, ako se ne varam; mrzi me, sada, da to proveravam.) Naravno, reč *fašizam* može da se upotebljava i na mnoge druge načine. Odvdašnja je opozicija (i ja zajedno sa njom) na protestnim okupljanjim, u kafanama, na ulici, u novinama, na medijima, i zapravo svuda gde je mogla, Miloševića nazivala

najpogrdnijim imenima i, takođe, *fašistom*. Danas se Nato alijansa krsti *fašističkom*. Sutra ćemo možda mi, "izdajnici", da se proglasimo petom kolonom Nato-fašista u Srbiji itd. Dobro, ako ovu emotivnu upotrebu reči *fašizam* prepustimo kafani i ulici – ne kažem da tamo ona nije dobra (sećam se da sam na promociji svoje "Evrope na Balkanu", u Borkinom paviljonu, i sam govorio o fašizmu u Srbiji) – onda ostaje još teorijski precizna upotreba te reči. A kako s time stoji stvar?

Moja je tvrdnja sledeća. Da je, kojim slučajem, Miloševićev režim zaista bio (i da jeste) totalitaran, onda u njemu ni za mene, ni za Badija, ni za Žarka Koraća, ni za Sonju Liht, ni za Vesnu Pešić, ni za Sonju Biserko, ni za Filipa Davida, ni za Slavka Ćuruviju (!), ni za tvoje posete Beogradu, ni za gomilu drugih, mnogo umerenijih ljudi, političara, institucija, novina, medija itd., jednostavno ne bi bilo mesta. Odnosno bilo bi, ali iza rešetaka ili pod zemljom. Nikada ovde nije čitav narod podržavao Miloševića i taj "ukleti" deo mu se, često, otvoreno suprotstavljao. Ukratko, uvek je bilo i onih koji su bili – protiv. Doduše u manjini. Da li je tako nešto moguće u jednom totalitarnom režimu ili fašizmu? Sada ga svi podržavaju u ulozi organizatora odbrane zemlje. Podržavaju ga (često prećitno), ali nipošto – *celog*.

Naravno, u ovom trenutku, moguće je postaviti pitanje: a šta je sa zločinima? Ima mnogo zemalja u svetu (neke od njih su i članice Natoa) u kojima vlade čine ili dopuštaju najraznovrsnije zločine, kršenje ljudskih prava itd., a vrlo malo onih koje bi, ipak, mogle da se nazovu fašističkim ili totalitarnim. Dakle, ja taj režim vidim kao brutalan autoritarni režim (sa puno učinjenih ili tolerisanih – naročito etničkih – zločina tokom ovih desetak godina), kakvih nema mali broj u svetu, a ne kao fašizam ili kao levo/desni totalitarizam. (U to, doduše, možemo da upadnemo, uskoro, i to zahvaljujući Bilu.) Ali, čak i ako pretpostavimo da je taj režim/sistem zaista fašistički, iz toga još uvek ne sledi da jedino što je s njime moguće učiniti to je da ga se – uništi. Zašto ne sledi? Naprosto zato što je fašizam, ipak, "democratisable"! Za tu tvrdnju uzimam kao svedoka primer: Španije. Ili: Portugalije. Ili: Južnoafričke unije... Zaista, mislim da je i ovaj naš režim bio, ne lako, ali bio je – "democratisable", ali samo pod uslovom da mu se u tome spolja pomaže, a ne odmaže.

No, da se vratimo sada baba Mici. Ona je, rekao sam, VERNIK sistema. Kao takva, ona je, takođe, njegova *supstanca* (ako smem, ovde, da upotrebim tu staru metafizičku reč). Ujedno, ova supstanca/vernik je nužni

posrednik između plemena i vođe ili, kako sam već rekao, lepak sistema/režima (moglo bi se reći i samog patrijarhalnog, odnosno plemensko-palanačkog poretka). Ta vezivna funkcija, taj lepak je baba Micino "šta"; samo, baba Mica je i isvesno "ko", izvesna subjektivnost. Moraću kasnije još o tome, toj subjektivnosti, da govorim, jer to je, takođe, vrlo važno...

Sreda 14. april 1999. Sinoć sam dugo ostao za kompjuterom i zato sam dosta kasno ustao. Krenuo sam odmah u redakciju. Usput sam svratio u "Vreme", gde sam ljubaznošći neke gospođe, dobio stare brojeve. Potrebna mi je neka dokumentacija koju, u ovom trenutku nemam... Ja "Vreme" nisam redovno kupovao, a kao i sve ostale novine, na kraju, sam ga uvek bacao. Kad sam stigao u III program čuo sam, kao po običaju, neke grozne vesti. Između ostalog, tvrdi se da je Mladić na Kosovu, da je Haški sud pokrenuo tužbu protiv Arkana (zašto baš *sada* kada se već deset godina zna njegova uloga u ovom balkanskom užasu?) i sve tako...

Najavljuje se, za večeras, raketiranje termoelektrana. Neki general, ne znam više koji, nezadovoljan dosadašnjim učinkom rekao je, otprilike: "Kakvo je to bombardovanje kada se u Beogradu još uvek voze tramvaji?!" Ja se ne vozim ničim. Idem uvek peške. Ali, mi neće biti prijatno ako ne budem više mogao da radim s kompjuterom. No dobro, u tom kobnom slučaju, moraću iznova da se navikavam na olovku. Gadan je mrak, mislim na onaj doslovni, ali još gori je – simbolički. Po svoj prilici jedan bez drugog ne idu. Imaćemo, ubrzo, još jednu elektrifikaciju + industrijalizaciju i, naravno, zatvorski režim: čitao sam sjajne Ugine analize te naše izgleda sad već sudbinske realnosti.

Opet smo Daka i ja prošetali Knez Mihailovom i posle otišli kod Badija. Ispričao sam im priču o baba Mici kao temelju Miloševićevog režima... Oni su se odmah složili. Badi je rekao za svoju Juju da ona, takođe, nije bila nikakav nacionalista, ali da Miloševića obožava. Daka je to isto rekao za svog tasta i taštu, s tim što je dodao i podatak da je njihov sin Đura (Olgin brat) gadno nastradao od tog istog režima kojega mu otac i majka i dalje obožavaju: naime, najuren je sa radija Bg. (2. program) kao politički nepodoban. I nikom ništa. Vernici i dalje ostaše vernici. Kada kažem da, za

vernike, nije neophodno da budu rasisti ili nacionalisti, ne kažem da takvih ovde nema, bože sačuvaj, nego samo to da nacionalizam nije nužan uslov da se, ovde, bude vernik režima/sistema. Ukratko, u njegovom temelju je (patrijarhalni) vernik, a ne nacionalista. Pri tom, naravno, u informativno-kulturnim programima režimskog tv.-a u jednom apokaliptičkom ritmu defiluju razne nacionalističke žabe, zmije i buba švabe, izmilele iz svojih legla, razmećući se svojim proverenim super-patriotizmom.

Badi mi je rekao da je dobio (posredstvom neke osobe) "fantastično" pismo nekog momka koji je pre više godina emigrirao u Italiju. To je trebalo da se ovde negde objavi, ali iz "bezbednosnih razloga" nije. Tražio sam od Badija da mi to isprinta. I evo tog, malo dužeg, pisma koje ima naziv *Pismo srpskom patrioti*.

"Poštovani druže patrioto,

upravo sam se vratio sa protestnog skupa koji je u nedelju 28. marta održan ispred američke kasarne 'Ederle' u Vićenci. Nisam se pokajao, naš svet je pristojno i bez i jednog incidenta stavio do znanja ne samo da je protiv onoga što NATO analitičari nazivaju 'sprečavanjem humanitarne katastrofe' nego i da je lepo vaspitan, te da poštuje zakon i pravila ponašanja zemlje u kojoj živi. Lepo sam se osećao na tom skupu, a kolektivno vikanje pomoglo mi je da se unekoliko oslobodim užasa koji su mi u dušu unele vesti koje su stizale iz zemlje. Sa nama, gradjanima Srbije, bilo je i dosta Italijana, pre svega članova PDS-a i Zelenih a moglo se primetiti i nešto Bosijevih ligaša koji važe za najozloglašenije italijanske separatiste. Bilo nas je oko desetak hiljada, a reč je, možda to nisi znao, o novoj, skorašnjoj emigraciji koja je bežeci od blagodeti Miloševićevog puta ka sreći potražila utočiste u ovoj zemlji.

Video sam da ti se smeškao brk dok si slusao vesti o tome kako se ceo svet podigao 'u odbranu Srbije', da protesti u nekim gradovima prerastaju u prave ratove sa lokalnom policijom u kojima učestvuje uglavnom domaći živalj. Sklon takozvanom guslarskom tumacenju političke stvarnosti bio si uveren da je to sasvim normalna pojava pošto se zna da smo mi bili i jesmo u pravu, pa stoga za podršku ne moramo da brinemo. Stoga nisi osetio ni najmanju potrebu da se upitaš šta to nagoni strani svet da se maklja sa sopstvenom policijom, a sve samo zbog tamo nekakve Srbije, izgubljene u skoro desetogodisnjem krvavom balkanskom cirkusu. Vidiš,

dragi druže patrioto, moram da te razočaram i kažem da ljudi u svetu ne protestuju za Srbiju nego protiv nasilja. Oni ne prave razliku izmedju nasilja u Srbiji i nasilja u Bocvani, oni su protiv zla svake vrste, ma odakle dolazilo, a naročito ako ga stvaraju ljudi koji vode njihove sopstvene države. Podsetiću te: članovi D'Aleminog PDS-a (italijanske Demokratske partije levice koja je zahvaljujuci krhkoj koaliciji trenutno na vlasti) kidisali su na sedište sopstvene partije u Rimu, ne pristajući na stav svojih predstavnika u vladi da se intervencija NATO pakta podrži. Protestne skupove organizuju i Zeleni u Nemačkoj čiji je lider ujedno i ministar spoljnih poslova ove zemlje. Bune se Grci čija je zemlja clanica Pakta. Mnogi su Francuzi na strani naših demonstranata, a Vladimir Volkov, francuski pisac, objavljuje svoje otvoreno pismo pod naslovom 'Stidim se što sam Francuz'. Zbog svega toga ni njega tamo, niti bilo koga drugog po Evropi i svetu, sunarodnici drugacijeg misljenja nisu nazvali srpskim plaćenikom, prodanom dušom, izdajnikom. TAMO je normalno da ljudi različito misle i različito govore, a vlast zazire od javnog mnjenja kao djavo od krsta. Od tih i takvih i ti sada dobijaš podršku, mada im se lično gadi tvoja nadutost, tvoj primitivizam i prostakluk. Gadi im se i to, dragi druze patrioto, sto si lično, glavom i bradom ćutao kao pizda dok je bombardovan Zagreb, Zadar, dok je unistavan Vukovar, Osijek i Vinkovci, dok je sistematski razarano Sarajevo a njegovi žitelji artiljerijskom i snajperskom vatrom dovodjeni do ivice kolektivnog nervnog sloma. Ćutao si i o Srbrenici, a kada su kolone srpskih izbeglica krenule u beganiju dugu stotinama kilometara, nisi ih pustao u Beograd da te ne bi kojim slučajem uznemirili, okretao si glavu, jer ti je tako bilo naredjeno, a tvoja kurvinska duša nije mogla da se otrgne iz okova partijskog zadatka: učiniti sve, ali ne dozvoliti da 'one budale' kako je Krajišnike nazvao tvoj Vodja, ugroze njegovu svetu Vlast. Posle si im podelio po dva ćebeta i rasturio ih po mišijim rupama, bez prava, da ćute, čekaju i ljuto se klone pitanja o tome šta im je sve ovo trebalo i ko ih to u sve ovo gurnuo.

A seti se samo, druže patrioto, kako si se podsmevao srpskim intelektualcima koji su klečali u Pionirskom parku tražeći prestanak rata u Bosni, kako si žene u crnom nazivao Tudjmanovim kurvama, kako si se potuljeno smejuljio gledajući u one tragično malobrojne grupe tužnih ljudi koje su palile sveće na našim trgovima u pomen na brojne nevine sarajevske žrtve. Ni na pamet ti nije palo da kažes: slušajte ljudi, braćo, prijatelji, Srbi,

Otadzbina je otadzbina, a zločin je zločin. Kao i svako pseto bojao si se da laneš na Gazdu. Kao poslednji podlac pravio si se nevešt kada je ovdašnja 'patriotska' vlast zavela ekonomski embargo Srbima u Bosni. Nisi se bunio kada je tvoja 'patriotska' država Jezdinom i Dafininom prevarom ojadila hiljade tvojih sugradjana. Podržavao si svaki atak režima na ovdašnju nezavisnu štampu a studentima koji su se suprotstavljali jednom ordinarno fašističkom zakonu o univerzitetu, preporučivao si da bi bilo bolje da se 'okrenu učenju'. Činio si ono čega bi se svaki normalan čovek stideo, a sve predstavljajuci se naslednikom i nastavljačem velikana naše istorije, istih onih koji se sada u grobu prevrću sto im je sudbina za naslednika podarila takvog ljigavca i kukavicu. A sada kada je mečka zaigrala i pred našom zajedničkom kućom očekuješ da i tebe podržavaju, da se dive tvojoj hrabrosti i odlučnosti, spreman kao i uvek do sada da prevariš i slažeš, da se kitiš tuđim perjem. Trsiš se hrabrošću svog naroda kome osim očaja nista drugo nije ni preostalo. Narodom koji nema šta više da izgubi osim svojih života, jer je sve drugo već izgubio. I što god žrtve budu veće i veća krv padne ti ćeš, kao i svaki vampir biti jaći, veći, bezobzirniji. Oduvek si mi se gadio, dragi druže patrioto. Oduvek. Sada ponajviše."

Pismo je potpisano sa Živoslav Miloradović, a ja bih bio sretan kad bih mogao da svakoj reči, svakom slovu i svakoj zapeti koja je u njemu sadržana dodam i svoj potpis.

Badi mi je rekao da više ne može ni da primi ni da pošalje poruku preko interneta. Cenzura? Možda samo neka tehnička greška. Videćemo. Ipak, posle saopštenja koje su sastavile, potpisale i poslale ovdašnje organizacije civilnog društva (pretpostavljam da si to primila) izgleda da je mladi Vučić, ministar informacija u srpskoj vladi (radikal), rešio da ograniči tu vrstu dopisivanja. Badi je rekao Ivanki da mu pošalje neku poruku u stilu: "Zdravo Badi, kako si?", i ona je to učinila, ali – cvrc. Ne znam da li će ova poruka, tim putem, uopšte stići do tebe. Samo uvek postoji i neki drugi način, zar ne?

Danas je već sutra (oko 2. sata je posle ponoći), a nešto je, upravo, stravično eksplodiralo. Prozori su se zatresli vrlo neprijatno. To je, imam utisak, najgori tresak koji sam imao prilike da čujem i doživim. Svi su izleteli na ulicu da vide šta gori. Ali odavde se ništa ne vidi.

U "Blicu" (od srede) čitam izjavu Draškovića (za koju sam već čuo od nekog – mislim da je nju neophodno zabeležiti) u kojoj se zalaže za

kompromis (koji podrazumeva popuštanje i sa naše strane), a ne za tvrdoglavu konfrontaciju (koja fantazira o nekakvoj pobedi). Treba upozoriti, kaže on, političke snage koje računaju da bi u XXI vek trebalo da uđemo na razvalinama potpuno razrušene države, pa onda pod petokrakom da krenemo sa radnim akcijama i iznova gradimo komunizam, da se s tim projektom ne može ući u novi vek. Bojim se, samo, da ostali ne misle kao on! Da li nas čeka neki novi, sada samo malo izmešteni "Šamac – Sarajevo"? Postoje ipak prioriteti. Sadašnji neo-patrioti, u ovom trenutku, najviše brinu, ne mareći za žrtve, kako da spasu čovečanstvo od "zvijeri iz bezdana"!

Priča se (ne znam da li je to i provereno) da je od silnog bombardovanja, naročito na Kosovu, pojačana radijacija... Navodno u bombama ima nečega što kad se rasprsne...itd.

Četvrtak 15. april 1999 god. Legao sam u 4. ustao u 9. i 30. I dočekala me je vest o bombardovanju povratnika Albanaca na putu između Đakovice i Prizrena. Poginulo je, kako čujem, i mlado i staro, i muško i žensko... oko 70. osoba. U blizini je bila jedna strana ekipa novinara i snimatelja. (Verujem da si i ti sve to, već u ovom trenutku kada ti pišem, *u nekoj verziji*, čula i videla.) Čim sam se povratio od šoka rekao sam sebi: evo, sada, još jedne epizode "rata čiste dominacije". Ko vodi taj rat? Nato će reći da su to uradili Srbi. Iako ovima, u sadašnjem trenutku, apsolutno ne odgovora da urade tako nešto. Zvanična propaganda neprestano govori da će Albanci da se vrate svojim kućama i da se vraćaju... Čak i pod pretpostavkom da je sve to vrlo neiskreno, sada je neophodno stvoriti takav imidž, vratiti bar nekoliko grupica. Zašto bi se, onda, uradilo ovako nešto? Sa praktičke, odnosno ciljno-racionalne tačke gledišta to bi bila besmislica. Onda ostaje samo još jedan razlog i pratpostavka: da je to bilo "jače od njih". Eto stara dobre hipoze o nepopravljivo zloj ljudskoj pritrodi. Srbi su, za razliku od Amera i ostalih dobrih momaka, u toj meri *po samoj svojoj prirodi* zli, i takvi su već *od samog rođenja*, da će, shodno tome, uraditi i ono što im najmanje ide u korist samo da bi izrazili svoju demonsku prirodu. A pošto su već potpuno demonizovani, to će, po svoj prilici, glatko proći. Videćemo, ipak, kako će ta krvava informativno-propagandna farsa da se dalje odvija. Idem, sada, u redakciju da čujem sve verzije ove – rizikujem, pa unapred

tvrdim – čiste RAŠOMONIJADE (hiperrealne simulacije?). Ovde, kao i svuda, ono jedino što je zaista realno ipak je samo – smrt.

U stvari, raketiranje izbeglica se dogodilo još juče (sreda) između 13. i 15. časova. (Pisao sam, nisam slušao vesti.) Izveštavanje o tom događaju, kako se moglo pretposaviti, bilo je, jeste i biće još (zadugo?) svojevrsna – rašomonijada. Gledao sam u redakciji satelitske izveštaje i konsultovao destak ljudi koji su u različitim vremenima pratili izveštavanje, naše i njihovo, pogledao sam "Blic" koji korektno prenosi strane agencije itd. Što se naših informativnih izvora tiče, svi su, od početka, bili jednodušni u oceni je to delo Nato aviona. Razlika je samo u tome što su neki to propratili sa žestokom propagandom, dok su drugi, kao, recimo, "Blic" pustili da činjenice govore same za sebe. Na stranim medijima stvar je, međutim, imala izvestan razvojni tok. Prvo se sve negiralo, i svaljivala krivica na Srbe (postoji verzija sa nekim avionom, pa helikopterima itd.), zatim je izražavana izvesna nedoumica ko je mogao to da uradi, razmatrane su "hipoteze": da li su to uradili "naši" ili "njihovi", da bi se, zatim, priznalo da su to možda uradili Nato avioni, ali da je, u tom slučaju, reč o grešci čije uzroke tek treba ispitati, konačno je otvoreno priznato da je to bila greška jednog dobrog momka koji, zbog dima itd., nije dobro video, razabrao, a okolo su sve bila neka zapaljena sela, pa je mislio da su to uradili oni u zelenkastom kamionu i, tako, gađavši te kamione, pogodio je izbeglice... Možda će oni tog momka da osposobe da još koju godinu funkcioniše, u Iraku ili negde drugde, ali taj će pre ili kasnije svoju savest da utopi u jednoj beskrajnoj reci viskija...

Čuo sam i Blera (još uvek danas, oko 13. časova) kako tvrdi da, ukoliko je to učinila Nato avijacija, onda treba prihvatiti konsekvence... Ali, Divjak mi je rekao da je to skraćena verzija njegove provobitne izjave (koju je dao sinoć oko 10. časova), u kojoj je, posle ovog retoričkog kondicionala, tvrdio da, ipak, nema nikakve sumnje da je to Miloševićevo zlodelo. Dušan iz Kruga mi je rekao da je u jednom izveštavanju, dok je neki tip izricao svoje analitičke nedoumice u vezi s ovim događajem, njegovu priču pratio titl u kome je obaveštavao publiku o pouzdanoj činjenici kako su Srbi negde granatirali albanske izbeglice itd. Vrhunac svega je, ipak, to kada je onaj džentlmen iz Brisela izjavio da neki put moraju i nevini da stradaju za opštu

dobrobit. Razume se, i Badža zadužen za izvinjavanje još jednom je konstatovao da se takvi rizici ne mogu izbeći...

A šta se tamo zapravo desilo? Evo jednog detalja koji opisuje reporter Rojtersa: "Eksplozija je neke od žrtava bacala po nekoliko metara prema kućama, koje su uništene od detonacija. Ispred njih se vidi veliki krater. Osamnaest tela, neka od njih bez ruku i nogu, još uvek su ležala na licu mesta, dok su pristizali novinari..." Novinar AFP-a koji je došao na mesto dva sata posle događaja tvrdi: "Osam traktora i više kuća je uništeno. Tela žena, muškaraca i jedne devojčice su razneta i ugljenisana od eksplozije. Leže na putu. Nekima je eksplozija odvojila telo i glavu."

Pokušavam, po ko zna koji put, da promišljam logiku tog Nato-osujećenja humanitarne katastrofe, ali ne uspeva mi. Dozvaću u pomoć Krležu, njegove decembaske meditacije, iz hiljadu devetsto petnaeste: "Toliko sam oglupavio, te se ne usuđujem više misliti logično. Sve mi ispada naopako. Postoji naročita logika u mišolovkama. Može miš da bude i genijalan, ako je u mišolovci, s njim je svršeno." Samo, kakva je tek ova moja mišolovka?! I u čemu sam, zapravo, ja uhvaćen? Jedan drugar mi je, jutros, na rastanku rekao: "Pazi se". Od čega da se pazim: da li od trenutka ili od večnosti? I da li još uošte ima ikakvog smisla paziti se?

Petak 16. 4. 1999. Pozove kuma Biljana telefonom Svetlanu i odmah joj kaže: "Vazdušna opasnost nad Beogradom... Gotovo. Gotovo." Neki tip, naime, tako oglašava uzbunu na televiziji; zove se Avram Izrael i pri tom ima specifičan akcent, svi ga, već, imitiraju. Svetlana, naravno, odmah odgovori kumi: "Zdravo mila moja kumo, kako si?" "Hej kumo", reče Biljana, "možda deluje sumanuto, ali da znaš samo kakve sam divne cipelice videla, kod 'Borova', šesto dinara, na dve rate... Sećaš se onih koje smo nosile na studijama, bile su čak i isti broj, ako ove kupimo bićemo opet stare Ceca i Bica..." Onda su se smejale k'o lude. To što je tu bilo komično nije to: hteti biti *mlad*, nego hteti biti *kao pre*...

Danas nisam išao na posao. Noćas sam prevodio neke tekstove sa francuskog i zamolio Dinu da odnese disketu s prevodom u redakciju. Tražila je, vrlo samosvesno, "pagacionu" nadoknadu. Bio je to, između ostalog, proglas "Les Européens veulent la paix" (videla si to, verovatno),

zatim Solženjicinov: "La loi de la jungle". Ne znam da li si videla ovo kratko Solženjicinovo saopštenje. Reč je o, manje-više, standardnoj kritici Natoa u kojoj, ipak, postoji jedno mesto koje se, po zanimljivosti, izdvaja. Naime, u jednom trenutku, Solženjicin pomalo patetično (po ruski?) kaže: "Kada ljudi, u očajanju, napuštaju skloništa i prave živi lanac kako bi spasili, po cenu sopstvenog života, mostove na Dunavu, nije li to dostojno antičkog poimanja junaštva?" Zaista, na tim mostovima ima puno i, možda, ponajviše onih koje je tu dovelo iskreno ubeđenje, ali ima i *organizovanih* dolazaka. Mi smo, naravno, slobodna zemlja, pa svako može da uradi šta hoće, ali, pri tom, može i da izgubi člansku knjižicu ili, ne daj biže, radno mesto. Ipak, ja navodim ovu Solženjicinovu priču da bih je uporedio sa jednom drugom. Naime, Dušan mi je, danas, ispričao kako je bio u Rumi ili, preciznije, u mestu koje se zove Jarak i koje je negde između Rume i Šapca, severno od Save. Na ivici tog seoceta, u kome živi puno Roma, nalazi se most velik oko 4-5 metara, koji premošćuje neki potok ili rečicu. E sada, tu se povremeno okupljaju Cigani (sa pićem, hranom i muzikom) da svojim telima brane most od Nato bombardovanja. Naravno, oni to rada na njima svojstven način: polu ozbiljno i polu zezajući se...

Ta scena bi, svakako, odgovarala Kusturici i njegovom poimanju balkanskog mentaliteta. Ali, ima li tu istine o nama? Ne smešta li se ona, možda, negde na sred srede između Solženjicinove patetike i Kusturičine orgije? Mislim, u stvari, da su ova pitanja pogrešno postavljena. Jer, jednostavno, nema *jedne* istine o nama. Ima ih više. I sve su one pomalo apokrifne! I onda kada je reč o patosu i onda kada je reč o šegačenju. U stvari ovde se, na neki način, živi vekovno iskustvo nedoumice koja je, nekada, glasila: "Kako prevariti Turčina?!" Ova ne-do-umica podrazumeva, zacelo, mogućnost brojnih otelovljenja i preobraženja. Sada se ona ustanovljuje, najpre, kroz pitanje: "Kako prevariti Nato", a zatim i (što je još teže): "Kako prevariti smrt?" Jer ovde, zaista, izvesna apokrifna istina hoće da obmane i onu koja se, obično, nameće kao istina nad istinama: Smrt. A ova poslednja je, nažalost, jedina istini koja se ne da prevariti! U pitanju je, naravno, suočavanje sa – sasvim drugim, razume se, sasvim drugim od bilo kakvog apokrifa, a, bogami, i od bilo kakve Istine. I to je *granica* naše prikrivene ili apokrifne egzistencije. Jedina muka je što smo mi, oduvek već, navikli da dodirujemo tu granicu. Navikli smo na – jeftinu smrt.

No, problem s kojim se, ovde, suočava zapadni svet ipak je sasvim drugačiji. On glasi: "Kako pokazati da se nismo prevarili?!" To je *strategija nepogrešivosti* koja je, međutim, već pogrešila i koja se, sada, više ne uvaljuje u grešku nego u – greh. I pre će pristati da se uvali u greh nego da prizna grešku, jer to je, za nju, jedini način da očuva svoju nepogrešivost (svoj/moderni pojam Istine/Istog – s kojim bi hteo da se zanavek *instalira* s one strane Smrti?), da potvrdi svoju ne-apokrifnost, nemogućnost prevare, politiku potpuno čistih ruku i, zapravo, politiku koja nije politika, a možda ni rat, već samo – kompjuterska igrica. Pretpostavljam da, danas, u Francuskoj treba imati prilično hrabrosti (ili bar biti, na neki način, zaštićen) da bi se moglo ne pristati na tu kompjutersku igricu.

Subota 17.4. 1999. Bio sam sa Svetlanom na pijaci. Marka skače, a i cene. Došli smo prilično kasno pa su seljaci kod kojih S. obično kupuje već, uglavnom, otišli kućama. A jutros je i padala kiša. Sreli smo jednoga kod koga S. kupuje krompir. Malo je sa njim popričala. (To uvek radi.) – Kako su tvoji? Šta se dešava? Itd. Ovaj je ispričao svoju priču i onda konstatovao: "Neće ovo prestati dok bombe ne počnu da padaju na plavog" (Ne znam da li znaš: mladi Miloševićev je ofarbao kosu u plavo... i postao veoma uspešan biznismen. Ima, tako se priča, najluksuzniji disko klub na Balkanu i još štošta. Pre nego što je ovo počelo, on je – na to me je Radenko upozorio – primio tri ministra iz srpske vlade, uključujući i Bogoljuba Karića! Nisu oni njega primili nego on njih. Spretan momak, nema šta. Njegova mama je jednom rekla – otprilike – da bi naša omladina trebala da se ugleda na njega, jako je sposoban...

Sreli smo i seljanku Branku. Podseća na baba Micu, samo što je nešto mlađa i prodaje, na pijaci, sir, a kod kuće, pored seljačkih poslova, piše i poeziju (u prozi). Objavila je, o svom trošku, nekoliko knjiga! Oko prve smo joj Svetlana i ja pomogli. S. je čak (jedva nekako) prekucala tu stvar s njenog rukopisa u kompjuter, dok sam joj ja našao čoveka koji će da obavi prelom i jeftinog privatnika da joj to oštampa. Knjižica je izašla 1996. godine s nazivom: *Istinite priče*. Jedna od tih pesama/priča ("Ja sam za mir") počinje ovako: "Bilo bi dobro kada bi svi ljudi na svetu gradili mir. Svi bi dobro živeli, dobro pili i jeli. Duša bi bila čista, bilo bi dogovora i jezika ista. Nije važna vera i šta ko večera – gradimo mostove između svih zemalja –

tako se sloga i prijateljstvo stvara da se i gvozdena kapija otvara. Ne gledajmo ljude kakve su boje kože o dragi Bože da se svi slože, neka se množe kako ko ume i može, da ne bude nigde raznih zavada i rata, da se niko i nigde ni u jednoj zemlji ne ubija..." itd. Što se tiče ovog "neka se množe kako ko ume i može", Branka, zacelo, ima neuporedivo pošteniji stav od Mihaila Markovića koji je, u svojim "Načelima srpske nacionalne politike" (sećaš se, navodim to u *Evropi na Balkanu*), bio sklon da dijalektičko-kritički iliti cenzorsko/inkvizirotski zaviri u ovo "kako" i ovo "može"...

Nisam li ti već rekao da je Branka po svemu, uključujući tu i političko ubeđenje, nalik na baba Micu? Pri tom, ima i najbolji sir na pijaci. Ona je, dakle, dvostruki temelj ovog sistema, a možda i trostruki, jer, kao što vidiš, čak i piše... U nekoj biblioteci je organizovana promocija njene poslednje knjige, u kojoj je učestvovao književnik Moma Dimić, Jelena Žigon (koja je čitala Brankinu poeziju) i neka renomirana umetnica (čije ime ne pamtim) koja je pevala takoz. izvorne narodne pesme. Čitav događaj je zabeležen, mislim u "Večernjim novostima", kao stvar koja slavi izvorni narodni duh. Naravno, bilo je i viskija, Lekine (to joj je muž) rakije iz podruma, mezetluka i svega. Samo Svetlane i mene nije bilo (Branka nas je pozvala, ali mi smo, nažalost, bili sprečeni). Inače, Svetlana je iskreno zavolela Branku i, mada nije "luda" za njenom poezijom, ipak ceni neobični trud, za koji ova nalazi snage pošto obavi najteže seljačke poslove. Sada nam je Branka poverila da piše dnevnik, kao eto i ja, s tim što ona i te kako ima o čemu da piše, pošto stanuje u selu Zuce, kraj Beograda, koje neprestano potresaju bombe jer je, po svoj prilici, u blizini neka veoma "poželjna" meta...

Brankino i baba Micino "šta", njihova "supstanca" je, zaista, identična. One su vernice. Ali, ipak, one su i dve različite ličnosti. Njihovo "ko" se znatno razlikuje. Baba Mica ne piše poeziju; doskora se njena emocionalnost iscrpljivala u gledanju "Ljovisne", a sada su došla na red izveštavanje o našoj *humanitarnoj katastrofi* (to je to – mada se, ovde za opis tih događanja, iz razumljivih razloga, ne upotrebljavaju te ideološki inkriminisane reči), odnosno katastrofi koju izazva Nato intervencija. Samo izveštavanje se, bar kada su u pitanju činjenice, ne razlikuje mnogo na državnoj televiziji, BK-u ili Studiju B-e. Pri tom, druge razlike, kojih ima, nisu bitne. Baba Mica sada gleda – sve. Slike su, zaista, užasne i, često,

veoma potresne (verujem da nije potrebno da ti podrobno opisujem šta sve može da se vidi). A baba Mica to komentariše iskazima tipa: "Ju, ju, da li je to moguće", "Jadni ljudi", "Vidi, vidi ovo", "Pa to su zveri", "Životinje, a ne ljudi" itd. Verujem da su njene reakcije, ako zanemarimo žargonsko-folklornu stranu, u suštini istovetne onima koje ima prosečni zapadni gledalac koji iz dana u dan gleda užasavajuće izveštaje sa Kosova i u kojima je, ovog puta, upisana isključivo intervencija Srba. Mislim da na te dve stvari svako ko ima sposobnost uživljavanja, ko, naprosto, nije "led", ne može drugačije da reaguje nego s izvesnim moralnim užasavanjem. Naravno, neko ko bi (bez ideoloških predubeđenja) gledao pola dana jedno i pola dana drugo, bio bi uvučen u težak emocionalni sukob. Zato je mnogo bolje, lakše i poželjnije – potpuno jednostrano moralno zgražavanje! Kroz njega subjekt mnogo jednostavnije postiže potvrdu svoje subjektivnosti.

Samo, o kakvom je, bar u ovom slučaju, subjektu reč? Da li je to onaj isti subjekt (onaj "ja") kojega, recimo, Kierkegor definiše kao: *odnos koji se odnosi prema sebi*? Da li je baba Micino "ko", zapravo, jedan suvereni (slobodni, odgovorni) subjekt/samoodnos, kojega onda otkrivamo kao neku pukotinu u njoj samoj, u njenom "šta"? Da odmah skratim ovu priču. Moja teza je sledeća. Taj odnos-prema-sebi (koji je po definiciji "suveren") uvek je, ujedno, posredovan ili uhvaćen u neku simboličku mrežicu. U stvari, subjekt se uvek pojavljuje kao *ideološki prozvani subjekt*. Ja nikada nisam mnogo cenio Altisera, ali odavno verujem da je njegovo shvatanje o ideologiji koja "interpelle les individus en sijets" vrlo podsticajno za razmišljanje. Subjekt nije, naprosto, nešto potpuno suvereno, s one strane ili naspram ideologije (doktrine, verničkog odnosa itd.), već je uvek, manje ili više, utkan u nju.

Ovde bi se, jednostavno, moglo reći da i televizijska slika transforme les individus en sujets, da i ona, na svoj način, *regrutuje* (termin nije slučajno iz militarističke retorike) subjekte... Ti subjekti nisu puki odraz tv. slike. Slika samo od njih traži, poziva ih da zauzmu stav (naročito: doživljajnog) subjekta i pri tom im sugeriše jedno ideološko-interpretativno rešenje onoga što vide. Prozvani subjekt može, međutim, da tu sugestiju otkloni ili da je primi *i* kao predmet preispitivanja. Naravno, to se ne može očekivati od baba Mice ili od prosečnog zapadnog tv. manijaka. Ali me užasno čudi da su na aktuelnu ideološku, tv. sugestiju/interpelaciju/prozivku

potpuno nekritički naseli i mnogi, inače, veoma kritični intelektualci danas na Zapadu.

Da li je reč o njihovom umoru ili, možda, pre, o neverovatnoj snazi, moći tih, kako bi Altiser rekao, "les appareils idéologiques d'Etat" (pri tom, pošto su, ovde, u pitanju "nacionalni interesi", onda su i privatne tv. stanice samo produžetak ili svojevrsna proteza državnih aparata)? To što su baba Mica i ovdašnji patriotski intelektualci, počev od Dejana Medakovića i njemu sličnih, odmah, oberučke, "naseli" i što su, zapravo, očarani jednostranom propagandom, to me već, naravno, ni malo ne čudi. Razgovarao sam (telfonski) sa jednim mojim prijateljem, slikarem, Milanom Staševićem koji se zatekao u Parizu (imao je neku izložbu) kada je ovo počelo. On mi je rekao da je neprijatno iznenađen tamošnjim izveštavanjem o događajima: "Ja sam mislio da samo u našim medijima postoji jednoumlje", rekao je. Nisu li liberalno-demokratska načela, ipak, samo za unutrašnju upotrebu, a Razlog *nacionalnog interesa* za spoljašnju?!

Bio sam sa Svetlanom u šetnji. Predivan prolećni dan. Subota popodne. Šetali smo Pašinim brdom. To brdo je preko puta naše kuće, u pravcu Voždovca. Tu, uglavnom, ima samo kuća sa dvorištem. Nema saobraćaja. Caruje mir. Kao da si negde drugde... To nam je, u ovom trenutku, bilo prilično potrebno. Svetlana mi je, usput, ispričala da je na tv-u bila jedna emisija (video sam, kasnije, reprizu) u kojoj je neki tip rekao: "Možda ćete da pomislite da sam paranoik, ali ja zaista verujem da mene Nato proganja". Zatim je potanko ispričao svoju priču, kako je, prvo, bio u Iraku i tamo ga je Nato raketirao, zatim je doživeo bombardovanje u Sarajevu (u Hadžićima), 1995. god., pa je došao ovde gde ga je, u Sremčici, opet Nato bombardovao... Tip je to duhovito ispričao, sa onim lepim bosanskim akcentom. Pri tom je i popio flašu piva...

Nedelja 18. 4. 1999. Dogovorio sam se sa Radomirom da se vidimo u 17h, kod njega. Pozivao me je i Daka koji je vidno očajan. Njegova majka, brat i sestra stanuju, u Valjevu, u blizini "Krušika" koji je sravnjen sa zemljom. Oni su stalno u podrumu. Popucala su okna na kući... Pita me da li sam slušao vesti. (Izbegavam ih koliko mogu. Rađe uzimam "hladan medij":

novine. Kad ima nečega značajnog onda, ipak, uključujem radio i tv.) Tvrdi, Daka, da opet ima civilnih žrtava, uključujući tu i decu. Pomenuo je Banjicu. Posle sam saznao da je usmrćeno neko dete od 3. godine. Pogođena je i azotara u Pančevu i počela je da ispušta azot. (Setio sam se filma "Terminator 2".)

Kaže, još uvek Daka, da je čitao analizu nekog tipa po kojoj, čak i ako se prihvate najelastičniji kriterijumi, svega 40. posto pogođenog predstavlja vojnu metu, ostatak su, naravno, civilni objekti. Pri tom, iz aviona stižu leci na kojima piše da se Nato, u stvari, bori protiv Miloševića, a ne protiv srpskog naroda. Samo što će, iduće zime, od gladi, bede i hladnoće pocrkati isti taj narod protiv koga se oni "ne bore". Znam da ni moja Dina neće umreti od gladi, ali to mi nije aposlutna već samo relativna uteha. Daka, kako kaže, još ne može da se osvesti: "Zar je moguće da te zemlje, da demokratski Zapad, to čini?" Kaže da je u Prištini četiri dana uzastopce, po 24. časa, bila uzbuna.

Ali, na smrt smo se, bar mi Balkanci, dovoljno navikli... "Eci peci pec..." Ko je sledeći? Ne znaju oni za našu logiku: samo da komšiji crkne krava. Nek njima crkene jedna, makar nama crklo i deset... To može da se opiše i kao sado-mazo čvor. Samo, u ovoj logici ima i nečeg kolektivno-suicidnog. Evo jedne naknadne intervencije: upravo sam čuo na radiju, tvrdnju nekog tipa: "Ma neka nas ostane samo jedan i mi ćemo pobediti"! Pa ako sutra treba da, na tim temeljima, počiva svetska istorija ("napredak u svesti o slobodi"?), onda, zaista, ova bruka neće da padne na nas (ukoliko nas još uopšte bude bilo), već na ovih 14.-17. zemalja koje bi htele da prednjače, da budu avagarda demokratske i humanitarne emancipacije (i koje bi, po svoj prilici, htele neko *je-ne-sais-quoi* koje licemerno čuči iza tih lepih velikih priča).

Londonski "Tajms" je objavio da se Bler nervira što Džon Simpson, Bi-Bi-Sijev dopisnik iz Beograda, tvrdi da su napadi ujedinili Srbe, umesto da ih, kako se očekivalo, razjedine. Dž. S. na taj način, navodno, "olako guta srpsku propagandu". Zaista, on je ovde imao priliku da sluša Boru Čorbu kako peva: "Kad nas bombama gađaju, Srbi se više ne svađaju..." I izgleda da je, bar po Bleru, progutao Čorbinu propagandu. Ali, šta god da je "još" to što Bora peva, ujedno, to je i naša istina... a ona, ovde, ne važi samo za Srbe nego i za mnoge ne-Srbe, a među njima će, posle bombardovanja Subotice, biti i poprilično Mađara. Jedan urednik Bi-Bi-Sija je (još uvek po "Tajmsu")

uzeo u zaštitu Dž. S., i odgovorio vladi ovako: "Važno je da ovdašnja (britanska) javnost stekne pravu sliku o raspoloženju koje vlada u Beogradu, a ne da sluša ono što bi zapadnim vladama više prijalo da čuju". Ovde je *pobedio* (da li baš, i dokle?) unutrašnji, liberalno-demokratski princip.

Međutim, u "Njujork Tajmsu" je pisalo da su urednici i rukovodstva 7. najvećih medijskih kuća u SAD uputili protest Koenu, tražeći od njega da ublaži postojeća ograničenja u izveštavanju o vazdušnim napadima Natoa na J. Zastupnici medija su u svom pismu ustvrdili, između ostalog, da je "objavljivanje detaljnih informacija o operaciji NATO-a od vitalnog značaja za javno razmatranje pitanja od nacionalnog interesa". E ali tu je sada upravo problem. Jer, tu imamo susret javnog razmatranja nekih pitanja (od nacionalnog interasa) i samog nacionalnog interesa, odnosno državnog razloga čiji je, pravi i Prvi, interes da tog razmatranja uopšte – ne bude. O državnom razlog, kao što je poznato, ne može biti javnog razglabanja... Američka informativna doktrina je, posle Vijetnamskog rata, radikalno ograničila ili "redefinisala" liberalni odnos prema *ratnom* izveštavanju. (O tome postoje podaci koje, u ovom trenutku, ne mogu da prekopavam.) Jer, kako bi, u protivnom, bio moguć rat za *aposlutnu dominaciju*?!

Svetlana je upravo krenula kod baba Mice i rekla mi je: "Ako nas ratni vihor razdvoji, gde ćemo se, onda, naći?" Ja sam odgovorio: "U Večnim lovištima..." Pa smo se, onda, smejali... Ali, kad malo bolje razmislim, mnogi američki protivnici, počev od onih *prvih*, završili su, zaista, u Večnim lovištima. Deset do pet je. Gotovo. Gotovo. – Kako bi rekao Avram Izrael. Idem, sada, kod Radomira.

Evo me opet. U stvari, od kako je ovo počelo Radomir i ja smo, sada, prvi put temeljno pretresli čitavu situaciju i drago mi je što smo ustanovili da imamo vrlo slična viđenja. Postoje, možda, neke razlike po pitanju onoga što nas, u budućnosti, još čeka. Ali, ni on ni ja nemamo pretenziju da u tom pogledu izigravamo božiju promisao. A zacelo, nismo ni Tarabići. Pri tom, saglasni smo u jednom: kako god da se stvar obrne, loše nam se piše. Radomirove analize su veoma fine, sa puno osećanja za nijanse, za rezerve, pomake i pomeranja optike. Ne usuđujem se da ih ovde prenosim. Jer, to onda ne bi bio on, već ja. A tada bi se svrha izgubila. Ipak, pomenuću jednu

njegovu opasku koja ima anegdotski smisao: "Nedavno se, s ogorčenjem, vikalo Slobo-Sadame, a sada skoro da se tome – kliče."

Vratila se Svetlana od Babe, pa smo odmah krenuli u malu šetnju. Usput smo razlagali porodičnu strateško-finansijsku situaciju. Nedostajala je Dina. To je naravno i problem navika, potreba i želja (naročito želja) koje, u nastupajućim vremenima, moraju da se obuzdaju kako bi čovek spasao ono dragocenije... Ključno geslo tog spasavanja je: bedni smo, ali dostojanstveni. Odmah priznajem: deluje mi pomalo kao *kič*. Ali, šta nam drugo preostaje?!

Kad sam se vratio kući osetio sam neku malaksalost. Svetlana mi je izmerila pritisak. Nizak. Malo sam prilegao i zamolio je da mi doda sa stola "onu" knjigu. Ona mi je dala Sartrove "Beleške o ludoriji rata". "Ne tu", rekao sam, "Onu drugu". "Krležu", upitala je. "Da". I tako sam dobio Krležin *Dnevnik*. Otvorio ga nasumce i počeo da čitam. Odmah sam primetio da nešto nije u redu. To je bio Januar 1958. Pogrešan dnevnik. Ja sam hreo onaj iz 1915. Ratni. Ipak me privuklo mesto na koje sam naleteo: "Marko Ristić: 'Ljudi u nevremenu'. Moglo bi biti i obrnuto: 'Nevrijeme u ljudima'! Nevrijeme je oluja, dakle – ljudi u oluji ili oluja u ljudima; oluja u mozgu, *intemperies cerebri*..." Znam da se meditacija o oluju odnosi na Ristićevu knjigu i da je "oluja" u njoj (u suštini) antidatirana. Ipak privlači me datum: 28. 1. l958. god., trenutak u kome Krleža zapisuje svoju finu belešku.

Koji je to dan (u nedelji) bio? Svakako: zima. Šta sam ja tada radio? Sankao se, od Belog dvora do Lisičjeg potoka? Nisam voleo da se spuštam do Rakovice. Vraćao sam se mokar kući, tačnije, kod moje baba Dane, koje mogu da se setim samo sa suzama u očima. Ona je tu gore stanovala, u malom kućerku, ko zna kad sagrađenom. Leti smo, u istom tom Lisičjem potoku, igrali "ta, ta" ili "kauboja i indijanaca". Tu je bio i neki kamenolom. Nadam se da to nije ovaj koji, sada, uporno gađaju. Šta je za mene tada bilo nevreme, oluja? Sećam se tih scena. Crni oblaci se iznenada sjate, uz vetar koji kida granje, i žestok pljusak pred kojim se svi kučiće, mačke i kokoške razbeže. A ja sam trčao, niz ulicu, uživajući, bos, po bujici koja se sa mnom utrkivala. Eto, to je bilo nevreme u meni i ja u njemu. Pa ipak, Krleža je morao biti u pravu. Postoji i jedno ludilo i oluja u našim životima čije srebrne i zlatne jubileje će, po svoj prilici, svaka generacija za sebe, htela ne

htela, da slavi, bar ovde, na brdovitom Balkanu. Pri tom, ni oni koji dođu ovamo, uveren sam, neće bolje proći...

Ponedeljak 19. 4. 1999.

Draga Rado, pročitao sam tvoj komentar *Appeala* kojeg smo ti poslali. Za nas je to bila poslednja slamka smisla za koju smo se grčevito uhvatili. Ti ipak misliš da nije dovoljna. Pročitao sam i Badijev komentar tvog komentara. I šta da kažem! Prva reakcija mi je bila kao i Badijeva: ona, naprosto, nije ovde! Badi je to izrazio rečima: "ono što je za naše prijatelje u čarobnom Parizu minimalna, to je za nas, u opustošenom Beogradu, maksimalna reakcija". Ja čak i tu opasku smatram eufemizmom! Svetlana mi je ispričala slučaj jedne gospođe koju je bombardovanje zateklo u Beogradu. Ona je u njemu boravila do 31. marta i zatim je nekako, autobusima (u množini), stigla do Budimpešte i posle avionom do Pariza, u kojem već godinama živi. Posle nekog vremena provedenog u čarobnom gradu, javila se svojim rođacima, ovde, i rekla da je u potpunom bunilu, šoku: do sada je verovala da je, bar u Francuskoj, vest prosto i jednostavno – vest; sada, međutim, vidi da ono o čemu se tamo izveštava nema blage veze s ovdašnjim događajima, odnosno sa onim što je ovde doživela, naravno, za tih 7. dana boravka pod bombama (pri tom, rođaci su je obavestili da je, sada, samo još mnogo gore).

Znam da ovo svedočenje neće uopšte da uzdrma tvoja ubeđenja. Jer to su, samo, kako bi Hamlet rekao, "reči, reči, reči..." I uopšte, izgleda da su sva moja dosadašnja pisma bila *reči*, *reči*, *reči*. Danas su, eto, važne slike, ekranske poruke. Danas. A šta će biti sutra? Hoćemo li se, ipak, jednog dana vratiti rečima, njihovim tragovima i njihovom pamćenju? Ja se njima odmah vraćam. Pokušaću da obavim jedan posao koji mi, u uvom trenutku, izgleda kao Sizifov. Samo, nije li filozofija po definiciji Sizifov posao? A to nju ni malo ne diskvalifikuje.

Od čega da pođem? Badi ti je opisao našu sadašnju uslovnost (*conditions*) ne toliko života koliko golog opstanka. U sadašnjim uslovima tražiti nešto *preko* onoga što je jedva-moguće (a, pri tom, nije jasno ni da li je to jedva-moguće još uopšte moguće!), znači tražiti sopstveno – potiranje. Ne znam da li to, uopšte, možeš da shvatiš! Evo da dodam jedan sasvim konkretan primer naših sadašnjih *conditions*.

Nedavno je, na televiziji, Fond za otvoreno društvo optužen za saradnju sa OVK. Tu podmetačinu je Fond, naravno, demantovao i u svom saopštenju, na kraju, upitao: "Kome je potrebno da opet ideološki deli narod i fabrikuje neprijatelje kad su realni neprijatelji svakodnevno nad našim glavama?" Sonja Liht je, u nekom intervjuu mađarskom radiju (*Blic*, 19. 4. 1999.), rekla da "Alijansa ne bombarduje Miloševića, već deset i po miliona građana", da nas sve "kolektivno kažnjava". I sada, u tim vučijim uslovima odozdo i odozgo ti zameraš *Appealu* što je propustio da definiše, po tebi, glavni cilj: "skidanje režima i Miloševića".

Dobro. Možda je tu u pitanju samo neki – nesporazum. Pogledajmo šta znači reč "skidanje". Zaista, ovdašnja opozicija je na prvom (i to *na prvom* podvlačim nekoliko puta) mestu odgovorna što nije, poslednjih deset godina, uspela da demokratskim putem "skine" Miloševića i da, ujedno, izvrši preobražaj društva. (Mada, u tom pogledu, nije ni usamljena u svetu, jer ima uporedivih situacija.) Ali, meni se čini da postoji i lista zemalja i političara koji su njoj, u raznim trenucima i na razne načine (i uvek s nekim jakim "razlogom"), izdašno u tim nastojanjima – *odmagali*. (Na žalost, o tim slučajevima, ne mogu, u ovom trenutku, da detaljišem.) Sada, međutim, više uopšte nije reč o tome. Jer mi, upravo, imamo jedan pokušaj "skidanja" Miloševića koji dolazi s neba i Sonja ga je vrlo precizno definisala. Da li, sada, treba da se *pridružimo* tom pokušaju? Ti tvrdiš da nisi pristalica ni bombardovanja ni NATOa (USA) u ovoj stvari. Da li iz toga sledi – po meni sasvim logičan – zaključak da ni mi ne treba da budemo njihove pristalice, da, danas i ovde, ne treba da se instrumentalizujemo, da pružimo dobre kvislinške usluge Natou, da budemo struktura dočeka za njegovu pesnicu koja je, navodno, upućena Miloševiću, a zapravo skupini od deset i po miliona ovdašnjih građana?

Danas Rado naš ni glavni niti sporedni cilj ne može biti nikakvo "skidanje Miloševića" već prestanak nasilja u ovoj jebenoj zemlji – nazovi je, pritom, kako god hoćeš. A to, čak, nije nikakav gandijevski već elementarni civilizacijski cilj. Insistiranje, u ovom trenutku (a *Appeal* se bavi *ovim* trenutkom), na tome da se Milošević "skine" bilo bi, naprosto, insitiranje na izvesnom dodatku postojećem nasilju. I ko bi onda trebalo da bude subjekt-realizacije tog nasilja? Njega bismo, po mojoj proceni, mogli da nađemo još jedino u nekim crtaćima ili naučnoj fantastici. Uostalom, u tvom pismu se, s pravom, tvrdi da *nasilje nikako ne iskorenjuje nasilje*. Pa

ako, u ovoj stvari, zaista, nije dopušteno nasilje, kako onda da zamislimo to "skidanje"? Da li, možda, misliš da treba, sada, da insistiramo da Milošević raspiše prevremene izbore, pa da ga, onda, tim putem "skinemo"? Mogu da zamislim još razna značenja reči "skinuti", ali ona, na ovaj ili onaj način, vode ili u zagrljaj Nato strategije ili su realna isto toliko koliko bi bilo realno da ja, sada, kažem: "Treba skinuti Širaka"! Imam utisak da se mi u ovoj stvari, nekako, ne razumemo. A stvar nije baš toliko komplikovana.

Utorak 20. 4. 1999.

Velike probleme za razumevanje mi zadaje i tvoje shvatanje prioriteta u sadašnjem događanju na Kosovu. Ako pažljivije pogledaš *Appeal* videćeš da se u njemu ne daje *jednostrana* slika uzroka eksodusa Albanaca. Uzrok tom *nezapamćenom* eksodusu su, kaže *Appeal*, tri stvari i to ovim redosledom: (1) strah od bombardovanja, (2) vojne akcije režima i (3) vojne akcije OVK. Konačno, u *Appealu* se, pored ostalih važnih stvari, insistira i na zaustavljanju procesa etničkog čišćenja i na povratku izbeglica kućama. Međutim, ti kažeš: "Stotine hiljada Albanaca ne beže, kako vi to kažete, zbog bombardovanja NATOa i vojnih akcija UČK". Da se to kojim slučajem tvrdi, to bi, zaista, bilo jednostrano. Ali ne tvrdi se. Pominju se i – vojne akcije režima. Dobro. A kakva je slika uzroka eksodusa zastupljena u tvom pismu? Ona je dosta jednostavna i jednostrana. Pošto se jedini uzrok vidi u vojnoj intervenciji režima, odnosno vojske i paramilitarnih grupa. Nato i OVK kao da ne postoje, kao da su, nekakvim hokus-pokusom, iščezli sa ove razrovarene scene... (Naravno, "kvaka" je u tome što kada bi Nato i OVK bili takođe uzrok eksodusa onda eksodus ne bi bio legitimaciona osnova za bombardovanje.)

Sada se postavlja pitanje zašto ti daješ prednost ovom prilično jednostranom uzroku? Ne previđam činjenicu da si napisala: zato što se to može "lako proveriti". Lako proveriti? Kojom procedurom? Ti kažeš: "svim svedočanstvima kojih sada ima dovoljno da se u njih ne sumnja". A ta svedočanstva su izvesne *priče*: "Te priče su potpuno strašne. To je potpuno drugi par rukava nego što vi kažete." U redu. Dakle, uzrok eksodusa se da lako proveriti *svim svedočanstvima kojih sada ima dovoljno*. Svim? Da li to znači da svi od kojih se potraži da svedoče uvek posvedoče ono što i svi ostali? To bi mi, onda, pomalo ličilo na ankete koje sam viđao na našoj

televiziji. Svi, samo na različite načine, uvek kažu jedno te isto. Nema ama baš ni jednog jedinog koji bi rekao nešto drugo, makar iz estetskih razloga ili, bar, da ne bi bilo dosadno. Uvek smo se šokirali tim anketama. Da li su ta *sva* svedočanstva, o kojima govoriš, ipak nekako izabrana ili odabrana-sva, ili, nekim čudom, sva, zaista sva, pričaju jednu istu priču? Ako je reč o dobro *probranim* svedočanstvima, onda ne sumnjam da ih ima – sasvim dovoljno. I uvek ih na taj način može biti sasvim dovoljno. Ali, ti kažeš: ima ih dovoljno *da se u njih ne sumnja*. A ja mislim da je to baš pravi razlog za sumnju, to: ako ih ima dovoljno ili, čak, previše.

Pretpostavimo da je, ipak, moguće reći: dovoljno ih je da se u njih ne sumnja. Ali ko da ne sumnja? Ja, recimo, ne sumnjam u profesionalnost brojnih, sjajno opremljenih ekipa koje su snimale ta svedočanstva i te priče. Pošto sam u medijskoj struci, znam šta sve dobar profesionalac može da učini s nekim "materijalom": takoreći, šta god hoće! Zato mislim da, već iz tog razloga (a ima i drugih), sve što se gleda i sluša podleže neophodnoj sumnji i proveri. Pa mi ovde godinama i decenijama proveravamo vesti koje nam stižu, naročito preko "vrućih" medija. Da li se toga sećaš? Zašto misliš da u slučaju svedočanstava i priča koje pominješ nikakva sumnja i provera nije potrebna? Zacelo, to što ti vidiš i čuješ jeste *potresno*. Nije podložno sumnji ni to da iza svega toga stoji neka stvarna nevolja vrlo konkretnih ljudi. Ali, odgovor na pitanje o uzrocima te nevolje nije pravocrtno i jednoznačno upisan u njihovim svedočenjima.

Juče sam sreo jednog komšiju koji mi je, pošto se izjadao, u jednom trenutku rekao: "Nije ni čudo što je do svega ovoga došlo. To je sve pripremljeno." Ja ga upitah: "A ko je pripremio?" On odgovori: "Oni što su lupali u šerpe!" Njegov, kao i bilo čiji, iskreni jad i očaj imaju vrlo čvrsto uporište u realnom i, svakako, zaslužuju žaljenje, ali ne nužno (podvlačim te reči: *ne nužno*) i njegova/bilo čija priča o uzrocima lične ili opšte nevolje. Zamisli sada jednu anketu u kojoj bi se skupilo dovoljno takvih priča da se u njih više "ne sumnja" (samo, kad se stiže do tačke potpunog odsustva sumnje?). Ne bi li ti, ipak, posumljala u takvu priču?! Naravno, ti ćeš mi odmah reći da su potresna svedeočenja izbeglica sa Kosova nešto drugo, da nisu ni nalik ovome što sam ispričao, pa ako se te stvari izjednače to, onda, vodi izvrtanju istine itd. Dobro.

Da pogledamo, sada, koja sve obeležja imaju ta svedočenja. Njih, bez sumnje, ne nude ljudi koji su iznenada krenuli na piknik, već oni koji su

pobegli pred ratnim vihorom koji je zahvatio Kosovo. Ili možda nije? Možda si, pre, sklona da poveruješ kako tu uopšte nije reč o ratnom vihoru, već samo o vojnoj intervenciji režima? Na taj način bi Nato i OVK u inventaru uzroka i posledica naše opšte tragedije i, takođe, tragedije na Kosovu, naprosto bili izbrisani. Ili, možda – prekobrojni? U svakom slučaju na njih ne bi, iz nekog meni enigmatičnog razloga, trebalo da obraćamo pažnju. Ali, oni bi se, ubrzo, pojavljivali kao posledica, dakle, uvek posle, pošto su izbeglice već obavile svoja svedočenja u koja se, zatim, kako kažeš, *ne može sumnjati*.

Ali pretpostavimo da je uzrok eksodusa, ipak, ratni vihor na Kosovu. Da vidimo šta iz toga sledi. Nameće se važno pitanje: da li bi, u tom slučaju, izgnanici promenili svoje iskaze? Da li bi počeli neku diferenciranu priču o uzrocima eksodusa? Ili bi glavni i jedini uzrok, i dalje, videli u njihovom *neprijatelju*, neprijatelju njihove OVK ili UČK i njihovih Nato prijatelja? Ja sam, nekako, sklon uverenju da se, tu, ništa naročito ne bi promenilo, jer da bi promena bila moguća, izbeglice bi trebalo da se, odjedared, preobraze u džentlmene s Pikadilija koji teže nepristrasnoj istinu. Ne treba sumnjati u to da će ovi nesrećnici, u ogromnoj većini slučajeva, znati da procene vlastiti *ideološki interes* i da im za to neće biti potrebna nikakva uputstva. A u tom interesu mržnja prema *neprijatelju* će uvek biti viša i važnija od straha prouzrokovanog bombardovanjem i ratnim vihorom. Šta iz ovog misaonog eksperimenta možemo da zaključimo? Da će ogromna većina izbeglica u svom svedoćenju, na ovaj ili onaj način, reći da su uzrok njihovog izgnanstva Srbi i onda kada oni to jesu i kada to nisu. Drugim rečima, istina će tu biti istina i kad je istina i kad nije istina...

Pa o čemu, onda, svedoče ta svedočanstva ako ne i (podvlačim ovu veoma kratku ali, ovde, značajnu reč *i*) o jednom već unapred datom političkom opredeljenju? I kako bismo, onda, mogli da ih prihvatimo kao nešto u šta se *ne može sumnjati*? Ne znam da li je neko pre Virilija rekao da je istina prva žrtva nekog rata. Možda Klauzevic? U svakom slučaju, ono što je, danas, u Parizu ljudima dostupno kao svedočanstvo sa Kosova (da li se ti tome bez ikakve kritičke distance prepuštaš kao Istini nad istinama?) jeste ideološki preparirana poruka u koju je integrisano puno pathosa (nesreće-i-uzbuđenja), kao i istine o stradanjima konkretnih ljudi, ali i jedno selektivno, neizdiferencirano, pri tom, ne potpuno netačno, ali potpuno jednostrano, tumačenje uzroka te golgote. Kada sve to ne bi sadržavalo i elemente istine,

onda ne bi bilo toliko uverljivo i efikasno. Pri tom, cilj samog svedočenja kao *medijske operacije* – to se danas, bar ovde, vidi kao "iz aviona" – jeste legitimacija Nato bombardovanja od Prištine do Subotice. I sve se, na kraju, svodi na tu surovu i poražavajuću činjenicu.

Hteo bih, ako mi dopustiš, da ukažem na još jednu važnu stvar. Svi branitelji Nato intervencije neprestano ponavljaju tvrdnju da je nasilja na Kosovu bilo i pre početka bombardovanja, te da je, posle, samo nastavljeno i intenzivirano. Ova tvrdnja se varira na razne načine i, u izvesnom smislu, ona nije netačna! Jer, svuda, apsolutno svuda u svetu bilo je pre tog bombardovanja *nasilja*, samo je pitanje: kakvog i kolikog? Imao sam priliku da, u vezi s tim, pročitam svašta, ali retko kada su to bili podaci, a još manje podaci koji ukazuju i na svoje *izvore*. Uglavnom se licitiralo. Međutim, podaci bez izvora ne znače u stvari ništa. Naravno, ako je naznačen izvor to još uopšte ne znači da su podaci istiniti. Mi na poslu dobijamo "Politiku" i jednom prilikom sam u njoj uočio jednu, na prvi pogled, zanimljivu vest; pogledao sam tekst i odmah video da se novinar poziva na "Večernje novosti" kao izvor. Nisam dalje čitao. Dakle, podatak bez *verodostojnih* izvora nije ništa ili je, u najboljem slučaju, presuda.

Pitam se, u ovom trenutku, da li neki iskazi u tvom pismu, možda i protiv tvoje volje, deluju kao – presude. Recimo, onaj kada kažeš da je inenzivno isterivanje Albanaca trajalo "u najsurovijem obliku" onda "kada ste se vi bavili Univerzitetom". A posle bombardovanja se, tvrdiš, "nastavilo i internziviralo". Badi je, verujem, sasvim umesno reagovao kada je napomenuo da se u tvom pismu nalazi izvesna "poruka koja upravo našu scenu UTERUJE u neizdiferenciranu, kolektivnu krivicu". Nije li, onda, možda oravdana i ona *kolektivna kazna*, o kojoj govori Sonja Liht? Znam da ne misliš tako. Ali, neke tvrdnje su, rekao bih, dosta olake. Jer, evo, već se na retoričkom nivou javljaju teškoće: kako, naime, može *intenzivno isterivanje koje je trajalo u najsurovijem obliku* posle toga da bude još *intenzivirano*? Šta je tu intenzivirano: intenzivno isterivanje ili najsuroviji oblik ili i jedno i drugo, i šta sve to zajedno znači? Očigledno je da u tvojim rečima postoji jedan višak poruke koji mi moramo da odgonetamo. Pri tom, o isterivanju pre bombardovanja govoriš ponovo u jednom crno-belom ključu: postoje "zli" i "dobri" momci. Kao da u čitavoj stvari organizacija koja se zove OVK ili UČK nije ni postojala, kao da ona nije dala svoj, ne mali, doprinos teškoj situaciji koja je tada postojala. (Da li nju, možda, bez

rezerve smeštaš u "dobre" momke? To, svakako, nije nikakva turistička ili humanitarna organizacija.)

U svakom slučaju, zlo koje je tada postojalo nije uopšte uporedivo sa zlom koje je nastalo posle bombardovanja. Kanadski Savet crkava je premijeru Žanu Kretijenu uputio pismo u kome se, u vezi sa Intervencijom, kaže da "dok je traženo veliko dobro, učinjeno je veliko zlo" ("Blic", 19. 4. 1999.). To je, naravno, samo jedan opšti utisak. No, ako je on iole ispravan, onda nema govora o tome da je bilo koje zlo pre bombardovanja i posle njega – uporedivo.

Zato, konačno, mislim da, danas bar, ako neko hoće da priča o nasilju pre i posle bombardovanja, i da tu prede neke niti kontinuiteta, on više ne može da to čini olako, već mora da iznosi podatke i to iz verodostojnih izvora i da dobro izvaga jedno i drugo. Zašto to mora? Zato što je olaka priča o tome da je, navodno, na Kosovu pre i posle bombardovanja postojalo manje-više UPOREDIVO nasilje, u stvari, oblik ideološkog legitimisanja Nato bombardovanja od Prištine do Subotice i od 23. marta pa do... neke budućnosti na koju ne smem ni da pomišljam. A to je veoma skupa cena te olakosti.

Dobro, da sada završim. Na kraju tvog pisma stoji: "Ne znam da li ću ikada ovo poslati, razmišljam, da vas ne povredim." Svi smo sada zatečeni i prilično pometeni već ovom situacijom i, zato, mislim da nemamo pravo da se povređujemo još i mišljenjem drugog, pogotovu ako je ono dobronamerno. Meni tvoje mišljenje i tvoji sudovi mnogo pomažu da izađem na kraj sa vlastitim nedoumicama. Nadam se da mi nećeš zameriti na primedbama koje sam ti uputio. Znam da nećeš.

Sreda 21. 4. 1999.

Draga Rado, primio sam tvoju poruku u kojoj iskazuješ svoju brigu o nama. Takođe nagoveštavaš, u budućnosti, odgovor na moja pisanija. To me raduje. Potreban mi je sagovornik, čak i oponent. Jer, nisam siguran da sebe u svojim analizama negde, ipak, ne obmanjujem. Svetlana je čitala delove mojih pisama i kaže da joj se, neki put, čini kao da imam četvoro očiju. A ja bih želeo da ih imam više! U stvari, stičem utisak da mi, stalno, jedno oko –

nedostaje. Ono najvažnije! Ja sam oslepljeni Polifem. Koji me je to Odisej oslepeo? Jer, sumnjam da slepilo dolazi samo od sebe.

Badi mi je – viđam ga skoro svaki dan – u jednom trenutku rekao: "Tek sad te razumem!" – misleći na informativnu depresiju koju uvek pokupim u redakciji. Bio je, naime, kod Borke i skupilo se društvo da analizira situaciju... Potonuo je. Kaže: "Ni za živu glavu ne idem više na takve seanse... Nemoj ni ti. Ali znam da to ne možeš da izbegneš!" I zaista, tačno je – ne mogu.

Isprintovao mi je tekst Slavenke Drakulić (čitala si ga, zasigurno) koji me je strašno rastužio. Ne zbog onoga što u njemu piše *o nama* – ona nas je sve homogenizovala u meri koja prevazilazi sve što su ovdašnji ljubitelji homogenizacije ikada priželjkivali – nego zbog toga što je to ONA napisala. Bože, kako je samo sebi dopustila tu neverovatno ciničnu priču o Aleksincu? Kada bi silni leševi koji su tamo posejani, mogli, kojim slučajem, da pročitaju njenu priču, svakako bi se tri puta prevrnuli u grobu. Trebalo je to da vidi! Znam da će se Slavenka, jednog dana, kada bude saznala istinu, postideti svoje lakomislenosti. A neće moći da je ne sazna. Postoji, naravno, i druga mogućnost – uvek postoji i druga mogućnost! – da njena holistička priča, naprosto, prenebregne manjkavosti detalja. Po principu: "Utoliko gore po činjenice" – kako je to, već, rekao jedan svima znani ekspert za glomazne priče.

No, ja ću pokušati, ovde, da njen tekst shvatim u registru (pomalo riskantne) strategije protiv-uopštavanja, pošavši od nezaobilaznog pitanja: koji nas je to čudesni Zloduh (Mauvais Génie) sve oslepeo?! Taj, zacelo, još neviđeni Levijatan koji danas čitav svet vuče za sobom k'o da je Domanovićev vođa... To sada, zacelo, mora biti neko neviđeno čudovište, neki Vođa nad vođama, vodeći-Zloduh, falusni gospodar, nadignut/uzdignut nad svima okolo... tako da pod njegovom kontrolom nisu, samo, sitni i krupni *leaderi* i, zapravo, sićušno-bedne, ništavno-beznačajne današnje poglavice i vrači (koji nam skakuću po ramenima i glavama, ne dajući nam – *mira*) nego, naprosto, i mi sami!

Kuda nas, dakle, taj arhi (od grč. prednjačim, prvi sam, vladam) vođa, sada, vodi i zavodi? Šaljući stalno svoje čudovišne poruke i naloge, one iz prve i treće ruke... kojima do blesavoće podležemo? Ili smo mi, samo, nalik na malu Crvenkapicu koju bezočno gurkaju na krivi put... tamo gde je vreba neki opasni vuk, neka vučija zabava?! Ta, sve mi ovo, liči na poučnu priču

za decu koju, međutim, nema ko da pročita. Gde nas nagone ovi šarlatani, smetenjaci i smutljivci, smešteni na previsokim položajima, na samom Pramcu, da bi nam odatle, potpuno zaslepljeni čudesnim strastima, ukazivali na Pravac, u jednoj noći, jednom slepilu u kome ne vide ni prst pred okom?

Zaista imam neodoljiv utisak da svetu, danas, nedostaje ono najvažnije, bar to jedno, polifemsko oko, a pri tom, nema ni Odiseja koji bi, nas ostale, izbavio iz zagrljaja oslepele nemani. Nema ni Odiseja, ni Penelope, ni zaveštanog ili obećanog zavičaja... A ima užasne pometnje u pomrčini ljudskih glava... Na sve strane, samo: dizanje tona, moralno zgražanje, paušalno osuđivanje, razobručeni rad emocija, iz čistog očaja i nemoći, ali i samo-osujećivanja da se išta razume ili učini.

Na moju žalost, u toj pometnji, s vremena na vreme, otkrivam i potpuno nemoguće gestove nekih meni dragih imena i ljudi, za koje bih se zakleo da će ostati pri čistoj pameti ili, bar, da će oprezno ćutati dok ne uvide o čemu se tu, zapravo, radi... Ali ljudi i svet ne prestaju da me iznenađuju. I možda je to moja privilegija: pošto zaista nemam nikakvu ideološku udicu, nikakvu formulu-dočeka za stvari koje me zatiču, onda mi je, naprosto, dopušteno da budem iznenađen. Moraću još da se vraćam tom neočekivanom Slavenkinom tekstu... Da pokušam da razumem ono što se u njemu – bar sada kako mi se čini – razumeti ne može. Čuo sam da postoji i Budenov tekst, koga neki hvale (nisam ga još našao), i u kome se, za razliku od nekadašnje parole "Slobo-Sadame", razmatra, sada aktuelnija, koja glasi: "Slobo-Klintone"!

Četvrtak 22. 4. 1999. Kada su javili da je razorena Miloševićeva rezidencija, mislio sam da je u pitanju Beli dvor, mesto na kome je živeo Tito. U blizini je imala kućicu i moja baba Dana. Taj kućerak je bio sazidan mnogo pre Belog dvora, dok to još nije bila čak ni periferija Beograda. Tu je živela i moja prababa Soka koja je imala sedamnaestoro dece! Mnoga su odmah poumirala. Tako je to bilo nekad. Dete umre, a baba Soka kaže: "Bog dao, Bog uzeo". Bila je vrlo pobožna. Subotarka. Preko puta kućice bila je, odmah, jedna njiva koju je vojska, negde pedesetih godina, naiconalizovala, da bi, zatim, napravila kuće za oficire. Kad je postao predsednik SR Jugoslavije, Milošević se "uselio" u Beli dvor (kao, pretpostavljam,

rezidenciju za primanje stranih državnika – u svakom slučaju opozicione novine su o tome žešće pisale) i tako je on ostvario san svoje supruge! Ona je, naime, po (objavljenom) svedočenju nekog tipa, negde u Puli, jednom prilikom, videvši Titovu sliku u nekom izlogu, izjavila, otprilike, da će tako isto, jednog dana, da stoji i slika njenog Slobe! Kad sam bio mali i imao, negde, 3.-4. godine, upitali su me šta ću da budem kad porastem. Rekao sam: "Tito". Tada su ljudima bila puna usta tog veoma cenjenog imena. I ja sam mislio da je najbolje da budem kao on. Kasnije su mi to pominjali i ja sam se stideo, pa sam ubrzo bio veoma oprezan u vezi sa bilo kakvom identifikacijom. Pa sada otkrivam kako, čak, nisam ni znao da M. ima *rezidenciju*, zapravo, u Užičkoj. Ah da! U ovom se trenutku prisećam: jednom sam bio sa nekim demonstrantima koji su krenuli u tom pravcu i stigli smo samo donekle, dalje nas nisu pustili...

Radenko mi je rekao da mu se Milica Nikolić javila telefonom iz Praga (ne znam da li je znaš; imena se, verovatno, sećaš: ima tekst u zborniku o *Dekartovoj smrti*, kasnije je objavila i knjigu). Ona nije (fizički) mlada (preko sedamdeset godina) i veoma teško je podnosila događaje ovde. Stanovala je na dosta nezgodnom mestu. Tu su preletale rakete koje gađaju Batajnicu. Pre nekog vremena, našla je utočište u Pragu, kod sestre koja je udata za Omera Karabega. I sada je, preko telefona, rekla da se oseća jezivo, kao da hoće da se rasprsne... (ili tako nekako). Radenko pomišlja da, možda, oseća krivicu što je otišla i ostavila svoj grad i svoje prijatelje ovde... On ju je, u svakom slučaju, tešio: nije ovde baš tako strašno...

U stvari, Radenko i jeste optimista! On, naime, smatra da će čitava stvar, kad bude gotova, imati i svoju lepšu stranu. Biće više vremena za druženje, šetanje, više čitanja knjiga, manje televizije, pušenja, hrana će biti manje obimna, a biće i zdravija, vazduh čistiji, bićemo krepkiji, vitkijih linija, a, s druge strane, čovek uvek nekako opstaje u otežanim okolnostima, živećemo bolje nego posle 45. itd. Na to se Radoman Kordić obrati meni: "Rat je higijena sveta, kako kaže tvoj Hegel." Upitah ga: "Zašto moj?" Nije odgovorio. Ne znam da li je rat higijena sveta, a takođe i da li je ovo uopšte rat, ali znam da se moj komšija Ljubiša još nije oprao, da i dalje jezivo smrdi, ali da je, ujedno, dobio neke čudne napade: trzanja i plača. Njegova Razija kaže da je to "zbog sirene". Njoj se, međutim, zbog nečega, opet,

ukočila noga. Lekar je Ljubiši prepisao umirujuća sredstva i sad se oseća bolje. Ne znam šta je sa Razijom. Samo znam da ljudi postaju pomalo paranoični. Jedna komšinica je pozvala Svetlanu i upitala je da li oseća neki miris gasa. S. koja ima izuzetno čulo mirisa odgovori: "Ne. A kakav je miris?" Na to ova reče: "Pa kao nekog ulja koje se prži". A Svetlana uzvrati: "Možda neko nešto prži na ulju!"

Petak 23. 4. 1999.

Probudila me je vest od koje mi se, odmah, zgadilo. Pri gađanju zgrade televizije jedan čovek je poginuo, a sedamnaestoro je teže i lakše ranjeno. Za sada. Izgleda da ima još – zatrpanih. Sinoć, odnosno jutros oko 2. časa mogao se pratiti direktni prenos iznošenja tog mrtvaca i više ranjenika. Ja nisam gledao. Ali oni koji su to gledali tvrde da je prizor bio užasan. Jednome su, na lici mesta, amputirali nogu. Svetlana kaže da je i on, izgleda, umro. (Ti *traumatični* snimci se nisu ponovili i, možda, s pravom. Zanimljivo je da su i na CNN odbili da ih prikažu, uz obrazloženje da su suviše strašni!) Svetlana kaže, takođe, da je u nekom razgovoru sa Draškovićem novinar BBC-a opravdavao taj napad rečima da je ciljani objekt "netačno izveštavao o događajima". Dakle, svemu je krivo netačno izvešavanje, odnosno laganje. A BBC, naravno, nudi samo tačne izveštaje i širi sve samu istinu. Baš me zanima koji to medij na Zemljinoj kugli šire istinu i samo istinu. Ah da, setio sam se, toga je, naravno, bilo ali u – totalitarizmu! I, takođe, kod Orvela. Tu su svi mogli samo da slušaju i da govore *istinu*, a ko to nije činio ili hteo da čini, on je završavao iza rešetaka, ako ne i pod zemljom.

Pa ipak, ovaj oblik cenzure, putem raketa i bombi, zaista predstavlja nešto što još nisam video! Kada je demokratija pobedila, bar u Evropi, i naravno u jednom samo načelnom (nedovoljno produbljenom) smislu, onda je, ujedno, pobedilo i pravo na neistinu, laž, grešku, na drugačije mišljenje, propagandu, ideologiju... A sada ovde dolazi neko novo ministarstvo Istine, na krilima svojih bombardera, da objasni ovdašnjima kakvo im je informisanje potrebno. A i samo to ministarstvo ništa manje ne zloupotrebljava, odnosno instrumentalizuje izveštavanje (iako s mnogo finijim manirima, tehnikama, procedurama) od RTS-a, s tim što je domašaj njegove ideološke operacije neuporedivo veći od RTS-ovog.

Najzad, zanimljivo bi bilo zamisliti situaciju u kojoj bi to ministrstvo počelo da zavodi svoj bombaški model cenzure gde god stigne, po čitavom svetu. Na šta bi to ličilo? Na Orvela? A ne! Orvelovo ministarstvo Istine se trudilo oko svog "pacijenta", nije mu amputiralo ruku do ramena da bi sprečilo gnojenje zanoktice. Orvel je, za ove prilike, čini se ipak neupotrebljiv ili previše je naivan. A ova, F-117. cenzura je, svakako, sve drugo samo ne – naivna. Jer, to nije cenzura RTS-a, odnosno njegovih poruka koje su *nama* upućene. To je cenzura poruka koje, preko njega, stižu izvan zemlje. Jer, pored propagande, odnosno rečnika koji je i nama samima nepodnošljiv, RTS emituje, odnosno nudi, razno-raznim stranim novinarima, *i* stvarne *slike* događanja. (Pri tom se, čak, efekti razaranja i količina umiranja umanjuje, da se narod ne bi demoralisao.) Tako da sam ja, u stvari, ubeđen da ovim letećim cenzorima ni malo ne smeta propaganda RTS-a, već im smetaju samo izvesne sličice. Nezgoda tih slika je što u njihovom prisustvu – parafraziram ovde jedan tekst Cvetana Todorova (iz *Le Monde*-a, 11-12. 4. 1999.) – Zapad više ne bi mogao da se proglasi pobednikom nad apsolutnim zlom, nad đavolom ili čudovištima sa ljudskim likom, što ne bi mogao da se diči da je, istovremeno, oličenje prava i sile!

Kad smo već kod televizije, onda da ispričam još jednu priču. Na nekom programu je, u trenutku boravka ruskog patrijarha ovde, bio emitovan dnevnik u kome je spikerka nešto pričala o tekućem užasu dok su, iza nje, bili uključeni ekrani sa raznim slikama. Bio je jedan sat posle ponoći. S njene desne strane mogli su se videti lica našeg i ruskog patrijarha, tih, zacelo, svetih ljudi, a s leve strane bio je gro plan jedne teške porno scena u kojoj je neka dama proždirala jednu stvar koja ovde nije za pominjanje... U svakom slučaju, ta nezaboravna scena je, ubrzo, iščezla s ekrana. Ipak, ona svedoči ne samo o našim greškama i grehovima nego i potpunoj komičnosti naših simboličkih orgija. Red svetosti, red užasa, red seksa, red komedije: nije li to postmodernizam na brutalno-balkanski način?!

Veliko je pitanje da li moje radno mesto još uvek postoji. Danas mi nije bilo dobro pa nisam išao u redakciju, ali sam se, maločas, čuo sa Dakom, koji se, prethodno, čuo sa Radenkom i tako sam doznao da nije jasno da li sam ja još uvek takoz. "radni čovek". Posle sam pozvao Radenka i doznao da smo mi, sada, program koji se ne emituje, jer nemamo više

preko čega (repetitori su srušeni) da dopremo do publike, a da li ćemo, kada i kako, ponovo da proradimo to se, naravno – ne zna. Stvar će, verovatno, biti jasnija u ponedeljak kada odemo u redakciju, ukoliko, kako kaže Radenko, redakcije tamo još uvek bude bilo.

Ti problemi, ipak, nisu ni blizu onih koje ima moj komšija Džafer kome su neke barabe (pretpostavljamo da je to jedna grupa mladih idiota koji se skupljaju gore na čošku) ubacili dimnu petardu kroz prozor... Komšije su izašle da vide šta se događa i svima je, zbog tog događaja, bilo neprijatno. Džafer je, naravno, pozvao policiju. Rekao im je da ih ne bi uznemiravao ali se boji da mu sledeći put ne ubace bombu. Žena mu je potpuno izbezumljena od straha. Policajci su veoma korektno reagovali, raspitivali se okolo i pozvali neke specijalce da izvrše potpuni uviđaj... Savetovali su njemu i drugima da se obrate roditeljima (ako ih znaju, a svi se ovde manje-više znamo) mladića na koje se sumnja, ne bi li pripazili na svoju decu.

Maločas sam pogledao jedan intervju u "Blicu", sa književnikom Vojislavom Despotovom. Nadnaslov teksta me je privukao: "Najzanimljivije je živeti na Balkanu, na svakom drugom mestu je mirno i dosadno. Ovde čak i deca mogu da se igraju istorije, u dvorištu gde se seku Istok i Zapad, tradicija i avangarda, 19. i 21. vek." Ova deca, iz mog kraja, sada se igraju – vampirskih igara. Ali, reč *vampir* je, možda, jedina reč koja je, iz našeg jezika, ušla u svetske jezike! Balkan je to, bre.

Ima nešto što je, u ovom trenutku, mnogima ovde, ipak, najveći problem: ne mogu da nabave cigarete! To je, svakako, pozamašan doprinos već etabliranoj neurozi. Juče popodne sam šetao sa Svetlanom i ona je videla tipa koji nosi kesu sa dva boksa cigareta, pa mi je rekla: "Ti skoči na njega, uhvati ga rukama, stegni mu 'kragnu', pridavi ga, a ja ću, dotle, da mu otmem cigarete..." Ja sam joj odgovorio: "Moi? Nema teorije. Pre osam godina sam prestao da pušim." Savetovao sam je da i ona to, što pre, učini za dobrobit svojih nerava. Ali Svetlana je i dalje sanjarila o prepadu na onog tipa...

Skoro će ponoć. Trebalo mi je nekoliko disketa da sutra kod Novice Milića presnimim tekstove iz *Le Mondea*, *Lebérationa* itd., koje je on, ovih dana, skinuo sa interneta. Čisteći, tako, jednu disketu, naišao sam na ovaj

citat: »Suverenost, taj odvratni izum grupne prakse, pojavljuje se u svim savremenim društvenim sistemima kao najviši oblik ljudskog poniženja jer je oličena u jednosmernoj praksi korišćenja čoveka kao oruđa. S ontološkog gledišta, između ljudi ne može postojati nikakav odnos suverenosti, niko ne može biti suvereno biće u prisustvu drugog čoveka; ali u grupnoj praksi uzurpacija nazvana suverenost doista se predstavlja kao suverenost naroda, klasa, partija ili pojedinaca.« Sećam se tog mesta. Napisao ga je, u knjizi *Preobražaji prakse*, Milan Kovačević, moj mudri prijatelj koji je nesrećno umro, ali srećom (ako tu išta može biti sreća) pre ovog našeg balkanskog košmara, dok je još postojala stara dobra Juga. On je očito bio sartrijanac, poštovalac slobodne, individualne egzistencije. Ne znam zašto se taj citat našao u nekom fajlu – samo on i ništa više. Znam da sam na jednoj tribini (posvećenoj godišnjici Milanove smrti) baš taj citat razlagao i tumačio. Kod nas je, u to vreme, svaka ideološka budala ispirala usta ovom svetom rečju: *SUVERENOST*. A ja sam hteo da, uz Milanovu pomoć, pokažem i onu drugu, odvratnu stranu tog kolektivnog izuma. Sada tek vidim u kojoj se meri nisam prevario. Mislim, na aktuelno događanje u kome su se uhvatili u koštac (ili, možda, pod ruku?) dva izumitelja suverenosti, jedne lokalne i druge globalne, i zapravo, izumitelja uzurpacije koja je od naših pojedinačnih egzistencija načinila golu splačinu, besmislicu i očaj.

Subota 24. 4. 1999.

Danas postoji dominantna politička strategija u svetu koja se zove *demokratija* i koja, u izvesnom smislu, nudi *najmanje poučno* političko iskustvo. Zašto najmanje poučno? Zato što ono nudi priču sa najnižom stopom zla u sebi (a zlo je, zaista, jedina poučna stvar u našim životima). Međutim, pri tom se suviše često zaboravlja da, iako se ta priča temelji na *najmanje* lošem obliku suverenosti, ona se, ipak, temelji na nečemu – lošem. Zašto lošem? Zato što je i sama priča o tome da je ovaj ili onaj *demos* suveren nužno – ideološka. Tamo gde "slobodna volja" *demosa* biva, navodno, re-prezentovana (demokratski) izabranom vlašću dešava se, po pravilu, ono što Makijaveli proglašava *gotovo nepogrešivim*: to da onaj koji je pomogao suverenu da dođe na vlast – a u slučaju demokratije to je sam *demos* ili dato "glasačko telo" – nužno strada... Jer, izabrana vlast se sa suverenim prezirom odnosi prema infantilnoj poziciji demosa i posebno

prema naivnost s kojom je on u stanju da proguta razliku između obećanog i stvarnog. A da ne č*ini* tako, vlast/moć, naprosto, ne bi bila to što *jeste*: suverenost koja je sama (performativno) ustanovila svoje prvenstvo, svoju sablasnu antecedenciju, svoj viši ili najviši Razlog, svoju neprikosnovenu političku Volju. Legitimitet postupaka vlasti, po pravilu, ne leži u *demosu* već u suverenosti kojoj je on samo *pomogao* da dođe na vlast. Zato je politička izopačenost i u *najmanje lošem* od svih političkih poredaka ne samo uvek moguća, već, takoreći, neminovna.

Pošto već pet decenija živim na brdovitom Balkanu, sasvim je prirodno što sam, u jednom trenutku, počeo da verujem da je svaka vlast, čak i ona najbolja, uvek pomalo *ogavna*. To je, naravno, morala biti samo "balkanska" varijanta starog skeptičkog shvatanja po kome je politika neminovnost u kojoj smo, uvek, osuđeni na izbor između većeg i manjeg zla. Tome bih, sada, takođe, dodao maksimu koja glasi: postoji – samo – manje ili veće kršenje ljudskih prava! *Najbolji* ili, što se svodi na isto, *najmanje loš* politički poredak je, u stvari, poredak *relativno*, a ne *apsolutno ogavnog*. Pri tom, nemam nikakvih dilema oko toga da je apsolutna vlast – apsolutno ogavna. Šta je moglo biti politički odvratnije od jednog totalitarnog režima? – Ništa!

Ali, eto, sada više nisam siguran da je to verovanje sasvim umesno! Jer, ono što se, danas, događa u ovom nemilosrdnom sukobu lokalne i globalne Suvernosti prevazilazi sve što je moja mašta mogla da zamisli, ukoliko, pri tom, izuzmem filmsku fantastiku, tipa: *Terminator 2*.

Ne bez razloga, u jednom tekstu koji sam nedavno čitao, Liotar se pita ne postoji li neko ludilo (srećno ludilo ili ludačko? – sad se pitam ja) u *demosu*, onda kada on vrši svoju vlast, svoj *kratos*. U načelu, demokratija je *diskusija* i *odlučivanje*; a priroda ne diskutuje i ne odlučuje. Priroda i ludilo su na strani sudbine. Ovo što se sada, ovde, događa takođe je na strani sudbine i, naravno, ludila, jer se upravo odbija svaka diskusija i odlučivanje! Stvar (sa velikim S) je *unapred odlučena*. Sa Sotonom nema diskusije. Svako postojanje u prvom licu množine, ukratko svaka politička zajednica (bilo da je lokalna ili regionalna) mora biti posledica nekog *razgovora*, *pregovora*, *ugovora*, a ne nešto što ovome prethodi. "A *demos* je", kaže Liotar, "naprotiv, zajednica koja se, kao i nacija, naziva *prirodnom*: individue tu nisu priznate zbog svog prava na reč, već po svom rođenju, svom jeziku i svom zajedničkom povesnom nasleđu. Ljudstvo koje ne nudi

takva obeležja identiteta isključeno je iz *demosa*. Reć je o 'varvarima'" (Lyotard: *Le* demos *et l'inhumain*, pogledaj časopis CHIMERES, 1995 god., br. 24).

Zaista, teško je zamisliti ljudsku zajednicu bez nekih energetskih kategorija, bez sile, pa možda, čak, i bez nasilja. Ali sila može, čak i unutar *razgovora*, da postane ako ne prva, onda, bar, druga priroda – da progovori kao *demos* i, možda, kao *ludilo* demosa. A ludilo demosa – tvrdi Liotar – čak i kada poprima grimasu "dijaloga" i "razgovora", svojim sudbinskim glasom iskazuje istinu sasvim drugog: mi smo već mrtvi... nema više događanja. Pada mi na pamet da je jedan pesnik tvrdio: ljudi nisu smrtni, oni su već mrtvi... Naravno, ukoliko bi se demokratija, kao, *u načelu*, suvereno i racionalno (posredovano dijalogom i razgovorom) odlučivanje, svela na grimasu ili, recimo, populizam *demosa*, onda bi ona, svakako, postala nešto nalik skandiranju i brbljanju! Ili, možda, nalik CNN propagandi? Liotar završava svoj članak sledećom tvrdnjom: "'Civilizovani' *demos* je, bez sumnje, prestao da ubija varvare; ubuduće, on 'humanitarno' brine o njima kako bi ih valjano inkorporirao u svoju zajednicu brbljanja. A nije li ova, onda, na putu da više sebe ne može misliti? To nije pesimistički zaključak, to je pitanje." Samo, pitanje je i to: da li je taj *demos* zaista prestao da ubija varvare? Neće li se, ubrzo, pokazati da smo mi neki novi crvenokošci? Nije li tom *demosu*, još uvek, potreban onaj isključeni-drugi, neprijatelj, varvarin?

Lionel Jospin je 26 marta u Nacionalnoj skupštini izrekao ove reči: "Depuis des décennies, l'Europe – en tout cas, notre Europe – s'est refondée sur la paix et le respect des droits de la personne humaine. Accepter que ces valeurs soient bafouées aux portes de l'Union européenne, c'eût été nous trahir. Ce qui est en cause dans le conflit d'aujourd'hui, c'est une certaine conception de l'Europe. Est-ce que nous acceptons sur notre continent le retour de la barbarie ou est-ce que nous nous dressons contre elle? Pour nous, le choix est clair. Au service du droit, le recours à la force était devenu inévitable" (pogledaj: *Le Monde*, 27. 3. 1999.). To je bio zanimljiv trenutak, jer projekt je, još uvek, bio na svečanom početku, lišen posredovanja prljave prakse, tako da se mogao da prikaže u idealnom obličju. Jospen odmah izjednačuje Evropu s "našom" Evropom (koja, pred svojim "vratima", ne trpi drugu Evropu) i tako nam ostaje dužan odgovora na pitanje: s kojim *pravom* to čini? Naravno, svako može sebi da metaforički svojata Evropu. Ali, ovde

je reč o izvesnom *pravu*. Ili, možda, pre o nasilju? Pravu sile. O apriornoj legitimaciji jednog nasilja bez obala? No, da ovu blanko legitimaciju Jospen nije od početka proizveo, onda čitava konstrukcija ne bi više imala smisla. I zatim, on pominje – ljudska prava. Ne bih hteo sada da diskutujem o poštovanju ljudskih prava u Francuskoj. Tebe, bar, ne treba da uveravam u kojoj meri Francuzi poštuju, recimo, ljudska prava Francuskinja. Te stvari nigde nisu baš idealne, pa se s njima nije dolično busati u grudi. Ali, i sam Jospen tvrdi da ono ključno što je tu u pitanju jeste izvesna *koncepcija Evrope*. Izvesno redefinisanje Evrope pomoću – ognja i mača? Jospen je veoma jasan. Nema govora o tome da, tu, civilizovani *demos* humanitarno brine o svojim varvarima; naprotiv, on ih sređuje putem onoga što Jospen eufemistički naziva "le recours à la force". Najviše se plašim tih eufemizama.

Dobro, i šta je onda, zapravo, ta demokratija, taj suvereni *demos* u čije se *ime* (tako da od njega uvek, na kraju, ostane samo ime) sve ovo, ovde i sada, radi? Da li je to još jedna kategorija političkog jedinstva koja je srećno, bez rezerve ("organcistički") podređena – prirodi? Ili se umesto sreće u ovom, kao i svakom drugom, *naturalizmu* krije uvek i neko zrnce ludila? Nije li zapadni, civilizacijski diskurs (uključujući i ovaj bombama) koji izriče i istanovljuje (identifikuje) vlastitu političku supstancu kao *demos* nužno opsednut i ophrvan izvesnom tiranijom vlastitog *etno-logo-centrizma*? Ukratko, nije li *demos*, oduvek bio, samo, dobro prerušen i slatkorečiv *ethnos*, i nalog jedne *realpolitike*? Da li je, uopšte, moguća demokratija bez *demosa/ethnosa* koji, svojim *naturalizmom* i *supstancijalizmom*, unapred korumpira dobronamernu priču o *ljudskim pravima*?

Da li je uopšte moguć *demos* bez manje ili više prikrivenog etno-logo-centrizma? (Ovde, sada, parafraziram neka razmišljanja koja sam uočio kod Deride, naročito u njegovoj sjajnoj knjizi: *Politiqus de l'amitié*.) Bez jedne unapred odlučene politike, politike prirode, *physisa*, *naturae natrans*, nacije, rase, krvi, Stvari ili, recimo, Zapada? Bez sudbine (i njene senke-ludila), bez jednog dobro utemeljenog koncepta filijacije, rodoslovlja, familije, ako treba i familije civilizovanih zemalja, bratski združenih u nekom "odbranbenom" Savezu koji, povremeno, mora da dokaže da je njegova volja – neprikosnovena?

Da li je moguća politika čija zajednica, polis ili država, ne bi, uvek već nekako, bila obeležena pripadnošću ovoj ili onoj strukturi filijacije,

nekom Ocu, Bogu (ili: Bogu Ocu), rasi, naciji, precima, krvi, plemenu, porodici ili, ukratko, nekoj prirodi koja, sada vidimo, može da se ujedini, da sve svoje unutrašnje razlike poništi, ukoliko se, eto, suoči sa crnim đavolom? Crnim đavolom? A to je, onda, svakako S. M. i svi mi zajedno s njim. I ko je, zapravo, taj crni đavo, taj đavo nad đavolima? To je, ako se sećaš, onaj tip koji je jednom bio butcher sa Balkana, a drugi put gospodin predsednik s kojim se potpisivao Dejtonski sporazum i, pri tom, se molilo Boga da on i ubuduće ostane na vlasti (postoje veoma kompetentna pismena svedočenja o tome)! I da li je, dakle, u ovoj krvavoj farsi koja traje već deceniju rešenje čitave enigme krajnje jednostavno: Milošević je butcher, a svi ostali su poslastičari?! Nisam nimalo sklon da poreknem sve njegove odgovornosti za naš desetogodišnji eksodus iz istorije i, naravno, smatram ih najzanačajnijim. Ali, popravno-vaspitne mere koje sada preduzima ova sveta porodica najcivilizovanijih zemalja sveta veoma mi liči na posao kasapina. Trebalo je videti one slike iz zgrade televizije. Sada se, već, zna da ima deset izvađenih leševa, a postoje i razložne strepnje da će ih biti još.

Nedelja 25. 4. 1999.

Ne uspevam ni približno da ti pišem o svemu što, u ovim trenucima, smatram značajnim. Zato sam prinuđen, uvek, da pravim nekakav izbor. A pošto sam, pomalo, profesionalno izvitoperen onda, najrađe, biram stvari za koje verujem da će mi omogućiti bolje razumevanje onoga što se, sada, oko mene dešava. Naravno, svestan sam, pri tom, rizika.

Kada bih ostao samo pri opisu već po sebi zanimljivih događaja, puštajući ih da sami govore, to bi, svakako, bilo bezbednije. Ali šta me uopšte tera da *mislim* i da pokušavam da nešto *shvatim*? U ovom mrklom mraku!

Nekad sam se bavio teorijom tumačenja. Napisao sam knjigu o Polu Rikeru. Ne znam da li to znaš... Ali, već sam se u toj knjizi, na neki način, razišao s *velikom pričom* o razumevanju? Sada razumevanju pristupam kao samo jednoj od mogućih *procedura*. Čemu služi ta procedura? Šta se na ovom zgarištu i pepelu, zaista, nudi razumevanju? I konačno, *čemu* uopšte moje ili bilo čije razumevanje svega što mi/nam se dešava? Nemam jasan odgovor na ta pitanja.

Kada je Derida boravio u Beogradu, onog nemogućeg dana u kome je počinjao rat u Bosni, pitao sam ga, pred tv. kamerama, kako dekonstrukcija može da izađe na kraj sa destrukcijom (videla si to u mojoj *Evropi na Balkanu*). Na to pitanje nije ponudio odgovor. Rekao je, samo, da dekonstrukcija nije sinonim za destrukciju, što je, naravno, poznata stvar. Ali je, kasnije, dao odgovor na pitanje o mogućem intelektualnom/duhovnom odnosu prema destrukciji ili, što se svodi na isto, prema ratu koji je počinjao (u Bosni). Govorio je o svedočenju intelektualca koji se, rađe, odlučuje da govori i piše nego da pribegava oružiju. Intelektualac ne sme da dopusti da se njegova reč neutralizuje, on mora da govori drugom, a, pri tom, oružije mora da ćuti.

Da li je to, u stvari, to? Vrlo jednostavno: smestiš se pomoću mišljenja, razumevanja ili bilo čega sličnog – *s one strane polemosa* da bi, onda, uticao na događanje? I to bi, zatim, bio način tvog – spasa. U kom slučaju, naravno, ne bi uopšte bilo važno da li je, u tvom diskursu, reč o hermeneutici, dekonstrukciji, fenomenologiji ili nečemu petom?! Spas je, naprosto, u mišljenju koje misli samo sebe. I tačka.

Bojim se, ipak, da tu postoji još jedna, nevesela istina. (Uvek postoji još jedna istina.) Naime, ovo je treći put (posle rata u Hrvatskoj i Bosni) da čujem sebe kako govorim: "Neka bude šta god hoće, samo da ovo prestane!" Mogao sam to da kažem i četvrti put ili, bolje, prvi put u životu, samo, tada sam bio suviše mali, nisam još znao da govorim! Sada se, međutim, pitam: da li je to moj životni usud, da uvek iznova u sebi čujem glas koji, eto, jednom cvili, a drugi put urla: "Samo da ovo prestane, samo da ovo prestane"!? Nisam li, možda, nekom fatalnošću osuđen da se zaludujem relativizmom svog navodnog *spasa* koji se pojavljuje, za tren, da bi, uvek iznova, iščezao u sve novim ruševinama i zgarištima?

Šetajući ulicom Srpskih vladara (bivša Maršala Tita!) naleteli smo Svetlana i ja na nekog džukca koji je žestoko lajao na nas. Bio bi to, bez sumnje, lep mešanac kada bi ga neko okupao i očistio od buva... Sada je, po ulicama, sve više takvih slobodnjaka. Pomalo je ličio na Lakija... koji nam je pre par godina, odjedanput, iščezao bez traga. Svetlana je puno patila zbog toga i zato više nikada nije htela da uzmemo psa. Inače, bio je pomalo prgav. Lajao je na sve sakate, bogalje, bolesne i stare iz kraja, a takođe i na one koji nose uniforme! Bilo nam je, zbog toga, strašno neprijatno. Ali tu se nije moglo ništa. To je bio Laki. A ovaj je, kao što rekoh, ličio na njega. Otuda

smo, odmah, izvukli logičan zaključak da smo, ovog puta, mi ti bogalji na koje pas laje. Jer, na šta bi drugo lajao do na naš sadašnji pasji život?! Ja sam, posebno, insistirao na ovom iako neprijatnom ipak trezvenom zaključku. Svetlana je, međutim, našla spasonosno rešenje: laje na naše naočare... Na naš pseći pogled-na-svet? – zapitah se, ipak.

Slušao sam na Studiju B intervju sa Draškovićem. Prvi put se neko, u ovim prilikama, usudio da javno kritikuje brutalnu, prostačku propagandu na našim medijima. Doduše, sumnjam da će to imati ikakvog efekta. Jer, prostakluk je postao naš stil života, takoreći folklor, s kojim zakoračujemo u novi milenijum. Samo, tu ima i direktnih uvreda na račun vrlo konkretnih ličnosti iz svetske politike. Te stvari se, naravno, prenose. I to je protivno svim zakonima diplomatije kako se ona, bar, shvata na Zapadu. Praktično, to su male objave rata – do istrebljenja. Posle takvih uvreda zapadnjak može jedino da razmišlja da li da pošalje F-117. ili Tomahavk.

Međutim, kod nas je poslednjih deset godina bilo sasvim normalno da se političari između sebe vređaju na najgore moguće načine i da, zatim, sklapaju saveze i, takoreći, padaju jedan drugom u zagrljaj. Šešelj i Drašković su Miloševića i njegovu ženu nazivali najgrđim imenima, a on ih je, naizmenično, slao na robiju i, zatim, smeštao u vladu! Naravno, ne čudi me što Klinton i Bler to ne mogu da shvate...

U svakom slučaju, naša diplomatija je diplomatija bez diplomatije. To je folklor ili priroda, a ne diplomatija. Mi smo samo naprosto-tu, tvrdoglavo-tu, prkosno prisutni-tu pa kud puklo da puklo. A puca. I pri tom, drugi treba da odluče šta će... Oni mogu na tu ludost da bacaju-i-bacaju bombe, ali će ludilo nediplomatije ili tog *Ne* diplomatiji da im se, konačno, vrati u obliku njegove sopstvene ludosti. Pa ako već hoće da se izvuku iz ovog ludila, oni, to jest Zapad bi morao di izmisli diplomatiju tamo gde je nema. Morao bi da simulira diplomatiju, da načini (hiperrealni?) spektakl/simulakrum diplomatije (recimo u jednoj svetskoj organizaciji), ukoliko ne želi da i sam bude uhvaćen vrtlogom ovog nediplomatskog ludila. Šansu za to vidim u Černomirdinovom posredovanju. Jer, zaista, šta je alternativa? Da se i Alijansa ponaša kao oslepeli Levijatan? Nihova (praznična) *homogenizacija* u ovom trenutku, kako vidim, donekle uspeva, ali jedino zato što je situacija "vruća". Kad se stvar ohladi, ubeđen sam, nastupiće reakcije protivljenja. Kritike će stizati sa svih strana. Oni koji su bili oličenje ovog Levijatana osećaće se, verujem, dosta nelagodno.

Ponedeljak 26. 4. 1999.

U redakciji je raspoloženje prilično sumorno. Zna se, poimence, za smrt šest kolega. U zgradi televizije je bilo i obezbeđenje. Tu gde je pala bomba nalazila se i ambulanta u koju sam, obično, odlazio da uzimam recepte za lekove. Preko puta je dečije pozorište "Duško Radović". Imalo je velike staklene prozore koji su popucali. Zaposleni su krenuli da odmah osposobe prostorije, kako bi nastavili sa predstavama za decu. Sve su počistili i konačno se popeli na krov (to je, u stvari, jednospratnica sa ravnim krovom). Na krovu su pored polomljenih cigala i sličnih stvari, našli jednu ruku i otkinutu meso s kostima.

Utorak 27. 4. 1999.

Evo kako to vide Kurdi.

Navodim današnji *Blic*:

"**ANKARA**: (Beta-Rojters) Kurdski pobunjenici optužili su juče NATO za 'imperijalizam' na Kosovu i licemerje, podsećajući da su saveznici pozdravili hapšenje lidera kurdskog gerilskog pokreta u Turskoj Abdulu Odžalana. 'Imperijalizam pokušava da sakrije ratobornost i smrt, glad, siromaštvo i razaranje koje neizbežno donosi, navodeći da su mu ciljevi zaštita ljudskih prava i demokratija', saopštila je PKK."

Evo kako to vide (neki) nemački pravnici. Oni, po *Frankfurter rundšau*, svoj sud zasnivaju na nemačkom MIP-u., odnosno citiraju procenu ministarstva načinjenu pre 24. marta, pre svega za potrebe nemačkog pravosuđa koje donosi odluke o odobravanju zahteva za azil kosovskih Albanaca. U tom dokumentu se tvrdi da "kosovskim Albancima ne preti progon od strane državnog aparata kojim dominiraju Srbi". Citira se i jedan tekst ministarstva od 12. januara: "Politički progon koji bi bio ekspilicitno usmeren prema osobama albanske nacionalne pripadnosti ne može se ustanoviti". Na osnovu ovakvih podataka pravnici, koji su sekcija međunarodne organizacije "Pravnici protiv atomskog, biološkog i hemijskog oružija", zaključuju da pokušaj Natoa da svoju intervenciju legitimiše navodnim "masovnim deportacijama" kosovskih Albanaca, jednostavno nije validan. (Preneto u *Blicu*, od 24. 4. 1999.)

Pročitao sam, ovih dana (mislim u "Vremenu", mada više nisam siguran), navod Slobodana Jovanovića u kome se tvrdi da je u ratu, zapravo, diplomatija potrebnija nego u miru, jer se, u njemu, greške ponajteže plaćaju. Bila je to indirektna poruka našem apolitičnom i transpolitičnom Levijatanu, koju on, naravno, neće uvažiti. Čini se da je uvek moguća i nužna veza između rata i politike ovde potpuno prekinuta (a da to sami protagonisti prekida, možda, ni ne znaju!). Bilo da je rat nastavak politike drugim sredstvima, kako sugeriše Klauzevic ili da je politika nastavak rata drugim stredstvima, kako bi to hteo Fuko, svejedno, ovde te veze jednostavno nema. Zato imamo rat, i samo rat. To je, u izvesnom smislu, povratak prirodnom stanju u kome se jedan organizam bori za opstanak protiv svoje okoline koja ga osporava. Darvin? Ili, pre, politika svedena na darvinizam? Bilo kako bilo, otuda dolazi, ujedno, ovaj teški, uvredljivi, klevećući diskurs rata koji sam pominjao i koji je, u stvari, izraz fizičke i moralne *nemoći*, a ne bilo kakve politike. S političke tačke gledišta tu je, u stvari, reć o *nemogućem*.

Kada je bio u Beogradu, Derida je u razgovoru na Studiju B govorio o odgovornosti pred *nemogućim*. Bilo je to, na žalost, veoma dobro izabrano mesto za tu vrstu diskursa. Balkan. Trebalo bi upravo izmisliti neko rešenje onda kada ono izgleda potpuno nemoguće: to je bila njegova ideja. O njoj je, uostalom, pisao u *L'autre cap* i drugde. To je, zaista, lepa ideja, izvesne *invencije*, ideja da je pomoću izmišljanja-rešenja moguć preobražaj onoga što nam izgleda nemoguće u – moguće. Ja sam, u tom trenutku, slutio zlo, pa sam ga upitao: šta ako smo okruženi nasiljem koje je u stanju da potpuno isprazni našu odgovornost od mogućeg, da je potopi u nemogućem kao takvom? Derida je odgovorio kako ne bismo smeli dopustiti da budemo paralisani nemogućim...

Nismo li mi, danas, upavo paralisani nemogućim?! Ali koji *mi*? Da li tom prvom licu množine, ipak, izmiču neki učesnici ovog događanja koji u svojoj ruci drže ključ odgovornosti pred nemogućim? Taj ključ je diplomatski i politički i on se ni na koji način ne može svoditi na – bombe. Bombe su potpuno na strani nemogućeg. One upravo mogu da proizvedu fascinaciju pred nemogućim, one, zaista, mogu da "nas" (ali koga to?) parališu. Da bi bila uopšte moguća invencija nekog rešenja potreban je diplomatski proces, proces pregovaranja. Dobro, može da se kaže ovako: za

pregovor su potrebne dve strane; a Milošević je ona *nemoguća* strana. Ali, zar nije slično bilo i u Bosni? – Postojala je *nemoguća* stana. Pa se, ipak, našla treća strana koju je, konačno, otelovio isti taj Milošević koji je, sada, druga strana. Pitam se zašto ta treća strane ne bi mogao, sada, da bude – Černomirdin?

Kad sam rekao da je, ovde, rat radikalno razdvojen od politike mislio sam, naravno, na njegove spoljno-političke implikacije (kojih nema, kojima se ni ne teži). Međutim, ukoliko je reč o unutrašnje-političkim implikacijama, njih ima i one se očituju na vrlo različite načine, od pokušaja da se uvede smrtna kazna – Savezna vlada je, tvrdi Drašković, pod užasnim pritiskom republičke vlade da uvede smrtnu kaznu (to je realni izraz naše situacije, jer mnogi, danas, u ovom ratu vide, kako kaže D., idealnu priliku da se skidaju glave!) – do jedne čudovišne, radikalne (i bojim se ne samo radikalske) politke nepomirljive konfrontacije, gde se sanja o tome kako ćemo mi da skršimo Nato intervenciju, da pobedimo Novi svetski poredak ili, bar, da uvučemo Rusiju u Treći svetski rat! To što bismo, u ovom poslednjem slučaju, svi zajedno i svaki po na osob od sto do hiljadu puta bili uništeni to – nikom ništa!

Srećom, Černomirdin je jasno rekao da od toga nema ništa, tako da je time, možda, malo ohladio ove uzavrele mozgove. Ali, kod nas se vodi politička bitka između uzavrelih i, pre, toplih i mlakih nego hladnih mozgova. Ipak, opozicione partije, od Demokrata do Građanskog saveza, s izuzetkom Koštunice, podržale su Draškovićevo izlaganje. Poenta njegovog izlaganja se odnosi na mogući dogovor Natoa i Rusije koji bi se pretočio u rezoluciju Saveta bezbednosti: pa ako bi se ovde pojavile snage koje bi objavile rat toj rezoluciji i celom svetu, onda bi srpski narod mogao i morao da im kaže – ne. Đinđić je rekao da uglavnom podržava Draškovića, ali da se boji da je to samo njegovo lično mišljenje. A ja se, sa svoje strane, bojim da će tek onda kada ovde bude sve porušeno do izraza doći čuvena balkanska tvrdoglavost! Mislim da je bolje trgovati dok još ima s čime da se trguje. Slušam, na radiju, inostrane odjeke i spekulacije o Draškovićevom izlaganju. Jednim uhom sam čuo da je neko (ne znam ko) izjavio da nastavljanje i intenziviranje napada sužava šanse za rešenje problema. I mislim da je to potpuno tačno.

Upravo me je pozvala Svetlana da čujem novo Draškovićevo saopštenje. Rekao je da su u Studijo B došli "cenzori". Veoma je oštro

reagovao. Čitava stvar je izgledala kao iznenadna, vrtoglava konfrontacija, ali ne više sa Šešeljem nego sa pravom vlašću! U jednom trenutku je, naime, rekao: "Ovo nije rat za odbranu SPS-a i JUL-a, ovo je rat za odbranu naše otadžbine. Neka oni svoje partijske rogove malo uvuku...." Zatim je tvrdio kako ima onih koji priželjkuju da bude što više ruševina da bi, onda, bilo i više uredbi o ratnom stanju... Kasnije sam doznao i detalje: u Studio B je došao neki oficir s pismenim ovlašćenjima, dobijenom od general majora A. Bakočevića, da "kordiniše" rad i daje odobrenja... Pregledao je pripremljeni tv. dnevnik i nagovestio da će, u budućnosti, to da bude stalna praksa. Bojim se da će ta stvar loše da se završi.

Sreda 28. 4. 1999.

Postalo je potpuno bespredmetno pratiti posledice ratnih operacija Natoa, jer lista srušenog i usmrćeminih, naprosto, nema kraja. Ako bih pokušao sve da evidentiram ne bih uspeo jer novi slučajevi stalno pristižu i pretiču prethodne. Zato sam i odustao. Međutim, kada se desi nešto slično kao što se desilo u Surdulici onda, pred time, ostaje čoveku jedino da zanemi. Trebalo je videti te slike da bi se video – užas ovog rata. Studio B je jutros javio da je, do tog trenutka, evidentirano dvanaestoro usmrćene dece. BK je javio da se strahuje da ima i usmrćene dece.

Evo kako humanitarnu katastrofu na Kosovu vidi *Dejli telegraf*.

Insistirajući, još jednom, na kopnenoj invaziji Kosova Bler je, u Parlamentu, upoznao poslanike sa detaljima vladinog dosijea o srpskim zločinima na Kosovu. *Dejli telegraf* je konstatovo da "stravične pojedinosti iz pomenutog izveštaja možda i nisu čvrsti argumenti i nesumnjivo predstavljaju element propagande, ali su bitni u okviru napora da se proda rat". "Pored toga što je zlo i skupo, ratovanje zahteva i prepredenost a ponekad i teatralnost", kaže još *D. t.* (*FoNet* i današnji *Blic*).

Sociološko društvo Srbije je, preko Interneta, poslalo neki apel (ne znam tačno sadržaj apela) na koji je, od jednog američkog sociologa, dobilo odgovor: "Ja nisam Nato pilot, ja sam samo običan profesor sociologije".

Moram da priznam da nisam dovoljno maštovit da zamislim takav sadržaj ovog apela, koji bi učinio smislenim odgovor ovog džentlmena. Možda je to moja manjkavost. U svakom slučaju, tu se, ubeđen sam, ukrštaju (ali, pri tom, ne i dodiruju) dve potpuno različite priče. Bojim se da u svim ovim optikama i uglovima viđenja koji su se nadvili nad ovom našom nevoljom ima još puno tih nedodirnutih i nedodirljivih priča. A nevolja je, zaista, naša (nas koji smo ostali *ovde*, tu uključujem i kosovske Albance, počev od Rugove) *i samo naša*, jer smo, u čitavoj stvari, mi i samo mi postali *nedodirljivi*. Izgnanici sa Kosova su dodirljivi, oni su ljudi kojima *treba* priteći u pomoć. Pri tom, pitanje je da li im se u skladu sa ogromnim mogućnostima zaista i pritiče u pomoć! Ali to nije važno. Važno je da su, za zapadni svet, oni sada, "ljudi-kao-i-mi", a podstakli su to, "kao-i-mi", zato što su ih nedodirljivi, dakle, oni koji nisu "ni-nalik-na-nas", doveli u tu situaciju. (I naravno, zato što su ušli u njihove domove putem malog ekrana; Kurdi nisu imali sreće.) Ukratko, ovi prvi su simbolički prihvaćeni kao ljudi, dok su drugi proglašeni nedodirljivima, neljudima i oni su, prema tome, u nevolji. Treći su u vazduhu i s njima se ne računa. Zaključak je jednostavan. Nisu izgnanici u nevolji, u nevolji smo svi mi koji smo ostali ovde. Mi nedodirljivi, ne-ljudi ili ljudi-Ne (ljudi-Niti, kako bi rekao Mišo?) jesmo, dakle, u nevolji i, prema tome, sasvim je umesno da zaista i budemo u nevolji, i da nam ta nevolja bude stalno iznad glave.

Bio sam u šetnji sa Svetlanom, vratio sam se kući i shvatio da na svim tv. kanalima, bez obzira o kojoj stanici je reč, postoji jedan i samo jedan tv. dnevnik – RTS-ov. Nisam se previše iznenadio, mada su takve stvari uvek, po sebi, neprijatno iznenađujuće. Setio sam se jednog vica od pre dvadesetak i više godina. U Albaniji od dva postojeća tv. kanala na jednom se emitovao govor Envera Hodže. Gledalac odluči da promeni kanal i na drugom ču nekog tipa koji kaže: "Šta, ne gledaš prvi kanal?!" Sada taj ili sličan vic pričaju, možda, Albanci o nam. Još dok smo bili u Knez Mihailovoj saznali smo da je Drašković smenjen. Oko 7.h smo bili u blizini sedišta njegove stranke pred kojim su se sjatile neke tv. ekipe. Jedan tip nas je pitao da li bismo hteli da damo izjavu povodom smenjivanja Vuka Draškovića. Upitali smo ga: "Kad je smenjen?" A on je rekao: "Pre jednog sata." Svetlana je rekla: "Ja sam šokirana." I zaista je bila. Posle mi je rekla da se nije usudila

da kaže šta misli... Ja sam rekao da je to loša vest, jer je Vuk Drašković bio čovek alternative; između dve nepomirljive strane on je pokušavao da sugeriše rešenje koje bi nam pomoglo da izađemo iz sadašnjih nevolja. Novinar me je upitao: "Šta nas sada čeka?" Rekao sam da je i naša i opšta situacija veoma teška i prilično neizvesna. Dok smo išli kući razmišljali smo da li će to uopšte biti emitovano, odnosno šta će biti sa Studijom B. Ranije smo, već, čuli da je Šešelj bacao drvlje i kamenje na Draškovića. Šta nas još čeka u ovoj našoj pomrčini? Gde god da se pojavi neki tračak svetlosti, odmah, ubrzo, pada i nadmoćni mrak.

Sreli smo "ludog" Milana, sa ćoška. Nije uopšte lud; mada neki tvrde da jeste. To je onaj koji godinama nema vodu i struju. Pričao nam je neobične priče o vrlo konkretnim stvarima koje su se događale sinoć, na nebu, o tipu letilica, njihovim karakteristikama, o satelitima, eksplozijama, dešavanjima... i sve tako. Svetlana je, posle, prokomentarisala: "Milanče je genijalac!" Ja sam rekao: "Ma ne, on je budala. Naučio je jednu pričicu i sada je vrti do besvesti". Rekao sam to čisto zabave radi, tek da protivurečim Svetlani. Iz estetskih razloga. I onda sam dalje razvijao tu tezu: "Evo, uzmi, recimo, slučaj da neko zna trideset kineskih reči, on bi za onoga koji ne zna ni jednu bio fantastičan znalac kineskog! Petljao bi nešto sa kinezom, a to bi bilo dovoljno da se osvedoči u svojoj kompetentnosti. Da li bi i za njega rekla da je genijalac?" Posle mi je palo na pamet da i u ovom našem haosu mnogi znaju samo tih bednih trideset reči. Pa ipak, svako zna sve.

Kada čitam tekstove iz *Monda* i *Liberasiona*, naravno, o haosu, stičem utisak da je, u mnogim slučajevima, reč o poznavanju kineskog à la Milan s ćoška, s tim što se Milan bar zabavlja i spreman je da tvrdi neočekivane stvari, dok se većina ovih na koje pomišljam, u stvari – *izjašnjava*, a to je neki put krajnje naporan ili mukotrpan posao. Kao da su sebe ovlastili nekim neobično važnim nalogom, mandatom, potrebom da se po svaku cenu čuje i njihov glas. Pri tom, velika većina sasvim pristojno barata rečima i vlada nekim znanjima – kao što je to, uostalom, slučaj i sa Milanom – ali u samoj ovoj balkanskoj lakrdiji, koja je tu, ipak, najvažnija, oni su samo Kinezi na gore opisani način! Pri tom, da stvar bude još zabavnija ti ljudi svoje, neki put lepršave, pričice uokviruju oveštalim ideološkim stereotipima u kojima nema ni grama nedoumice ili upitnosti. Sve je tu unapred odlučeno. Zaista je

zamorno čeprkanje po tom publicističkom smeću da bi se, zatim, stiglo do tekstova koji zaslužuju pažnju (a njih, svakako, ima). Ali, sličan problem imam i kada čitam naše listove, samo su motivi i razlozi drukčiji.

Čitao sam, pred spavanje, reakcije čitalaca *du Monde interactif*.

Izdvajam opasku izvesnog Renéa iz Kanade:

"Nous avons inventé de nouvelles armes
Au lieu de nouvelles façons de négocier."

Nije nam neophodna samo invencija rešenja do kojega stižemo unutar pregovaranja nego i invencija novih načina pregovranja.

Zanimljivo je i ovo, takođe iz Kanade:

"Comment défendre la démocratie lorsque votre propre pays ne la respecte pas. Tout comme lors de la guerre du Golfe, l'attaque de l'OTAN sur la Serbie n'a pas fait l'objet de débats parlementaires (ou si peu) et encore moins de consultations populaires. Si le peuple ne peut s'exprimer sur des gestes aussi importants qu'une déclaration de guerre, comment puis-je convaincre mes élèves que nous sommes en démocratie et que celle-ci constitue le 'moins pire des systèmes politiques'?" Sylvain Larose, Enseignant École Antoine-de-Saint-Exupéry Montréal, Québec.

Ova opaska ukazuje na opoziciju između demokratskog i državnog, odnosno nacionalnog razloga. Demos u čije se ime sve radi ipak ostaje (da li nužno?) van igre.

Četvrtak 29. 4. 1999.

kad sam bio mali gledao sam kako deda Milutin slaže kosti od životinja, ostatke rskavica, kože, masnoća, u neko bure da bi, negde naproleće, od toga pravio – sapun. Sećam se i kako je, zimi, išao na Dunav da nabavi led, pa ga je donosio i stavljao u podrum, obavijao krpama, tako da je, čitavo leto, u podrumu bilo kao u frižideru. Sećam se i vremena kada nismo imali ni televiziju ni radio! Imali smo informisanje putem zidnih novina, zborova, sastanaka, kružoka... Verujem, u stvari, da je bolje da se

toga ne prisećam! U jednom nepotpisanom tekstu u *Monde-u* (od 24-5. 4. 1999.) govori se protiv bombardovanja koje "touche une chaîne de télévision qui est aussi un instrument de diffusion de films, de dessins animés, d'émissions de jeux, etc. Quand on s'attaque à un service public tel que la télévision, aussi collectif et intimement lié à la vie privée, on ne peut pas continuer à dire qu'on fait la guerre à un régime, et pas à un peuple." Ta opaska je, naravno, tačna, ali je – rekao bih – prekratka. A tome ima više razloga.

Najpre, pogotkom u RTS najmanje je pogođena RTS! I svakim daljim pogotkom ona će, uvek, biti ponajmanje pogođena. Čak i kada bi se svela na "zidne novine", RTS bi i dalje bila glavni kanal informacija, samo, sada, iz razloga što bi bila – jedini. Dakle, napadom na RTS se, zapravo, uopšte ne ratuje protiv RTS-a ili režima! Ratuje se protiv informativnog i političkog pluralizma u Srbiji (ma koliko on *u ovim trenucima* bio tanak)! Da li se, time, ratuje i protiv naroda? I to možda, već, zato što se on, kako kaže autor teksta u *Mondu*, lišava izvesne *vie privée*: filmova, crtaća itd.? Dobro, postoji, rekao bih, i to. Ali, autor tog teksta morao bi da zna da su crtaći poslednja stvar zbog koje se ovdašnji svet sekira. Ne, nisu problem crtaći, ni tv. kanali, već sve ono što je do sada *uništeno*, a što ne pripada ni jednom režimu, već samom tom narodu.

Narod instiktivno zna da je obavijen samo malo odgođenom – smrću. To se oseća u svakom razgovoru sa ljudima, na ulici, poslu, preko telefona... Nisu nas odmah ubili, ali već smo mrtvi. Kako ćemo preživeti ako smo već mrtvi? Pitam se koliko će, sledeće zime, ovde ljudi umreti. Pri tom, uzroci i posledice će biti dovoljno udaljeni jedni od drugih da oni koji su nam poslali tu samo-malo-odgođenu-smrt mogu mirne duše da se vrate kući i spokojno gledaju svog Toma i Džerija... Ali sadašnji "slepci" koji, ovde, prekopavaju po kantama za đubre, naprotiv, mogu odmah u njih da uskoče i da svoje mesto prepuste novopridošlim... Humanitarna katastrofa? Ma ne, bože sačuvaj! Jer niko nema ništa protiv naroda!

Bio sam, u podne, kod Novice Milića da mi presnimi neke novije tekstove sa Interneta, među kojima je i Bodrijarev (pojavio se danas, u *Liberation-u*). Pročitao sam ga odmah. Kao i uvek, Bodrijar je sklon izvesnom preterivanju. A njegove teze su uvek – "suprotne". Ali to je,

konačno, ono što ih i čini zanimljivim. Mislim da s pravom govori o ciničnim i nepriznatim razlozima tog "rata" ili, bolje, te *mise en scIne* rata. Ali analize koje posle slede moraju da se prime s rezervom. On ponovo zastupa staru tezu da tu rata, zapravo, ni nema. I, na privi pogled, zaista je tako: Klinton svoj "rat" neće uopšte ni da prijavi nadležnim institucijama. To nije rat, to su samo bombe koje padaju. Zatim, imamo i tu istinu: da nema rata u kojem učestvuje samo jedna strana. I utoliko je Bodrijar zaista u pravu: ovaj rat se nije dogodio i neće se ni dogoditi. Međutim, nije moguće izbeći pitanje: za koga se nije-i-neće dogoditi? Za nas, za Iračane itd? Ili, pak, za gledaoce CNN-a? Američke senatore/kongresmene? U odnosu na prirodnu katastrofu, rat nije *data* već *zadata* smrt. On je, svakako, najteži oblik kolektivnog zadavanja smrti. Ako imamo u vidu taj ključni kriterij, onda kako ono što se dogodilo u Zalivu, tako i ono što se događa sada ovde jeste ipak samo jedan – rat. Svakako: *drugačiji*, ali rat.

No, u Bodrijarevom tekstu to i nije toliko važno. Nazovimo stvar kako hoćemo – rat ili ne-rat – ostaje da je sam događaj, u osnovi, *smicalica*. Razlog za intervenciju (humanitarna katasrofa) i samo lice-sukoba, naprosto, varaju pogled. Razlog nije pravi razlog, a sukob nije pravi sukob. U izvesnom smislu, B. kaže da je sastavni deo "humanitarne katastrofe" (navodnici su njegovi) i to varanje u vezi sa razlogom. Pri tom, on ukazuje na lapsus sadržan u sintagmi *humanitarna katasrofa* gde ispada da je samo to *humanitarno*, u stvari, deo katastrofe. Ako se zloupotrebljava, onda je zaista deo katastrofe! Samo, da li se zloupotrebljava?

Bodrijar bi želeo da na brutalan način to – potvrdi. Štaviše, on tvrdi jednu stvar koja će, manje-više svima, delovati kao prst u oko. Tvrdi da su i Milošević i Nato, zapravo, *saučesnici* i to, upravo, u strategiji etničkog čišćenja na Kosovu! "Milosevic est le porte-drapeau de la purification, mais elle est partout à l'œuvre dans une perspective politique, au-delà de toutes les rodomontades sur l'autonomie et les droits de l'homme, tous les Etats européens en tant que tels (je ne parle pas des populations, mais que sont-elles, sinon la caisse de résonance idéologique et humanitaire de l'information?) ne peuvent qu'être fondamentalement complices de Milosevic – quitte à le vomir comme leur mauvaise conscience et à faire semblant de le châtier parce qu'il fait trop bien (c'est-à-dire trop mal, trop brutalement) le sale travail." Takvih mesta ima još u njegovom tekstu. To mi pomalo liči na "teoriju zavere". Doduše, na jednom mestu je sve donekle

ublaženo. Tvrdi se, naime, da su nepriznati ili maskirani ciljevi saučesništva "peut-être même obscurs à la conscience des uns et des autres". Nije li reč, onda, o nesvesnoj koincidenciji ciljeva? Ili je, pre, u pitanju teza o lukavom umu istorije koji se, ovog puta, zove Novi svetski poredak i čiji konačni cilj je globalizacija i uklanjanje svih heterogenih i nepokornih elemenata?

(Ovde moram, brzo, da prekinem.)

Petak 30. 4. 1999.

Iako sam bio prilično ošamućen od sinoćnjih sedativa, ipak nisam mogao dalje da spavam. Probudila me užasna galama. Svi koji stanuju u mojoj ulici, sem nekoliko povređenih i jednog mrtvog, izašli su da uz viku i galamu komentarišu sinoćne događaje. Reč je o, da tako kažem, nemilim incidenatima sa ljudima i s prirodom! Naime, u jednoj istoj noći obrušila su se na moju uličicu dva prilično neprijatna događaja!

Evo kako je to izgledalo. Negde oko 2. i 20. hteo sam, već, da prekinem pisanje na kompjuteru kad, kod mene, dođe Dika da malo popričamo. Nismo izmenjali ni par reči a napolju se dogodi neka krajnje nezgodna eksplozija. Prozori su, srećom, bili otvoreni, a gvozdene žaluzine navučene. Odmah sam pošao da ugasim kompjuter, a Dika je vikala "Beži tata odatle". Naš stan ima jednu, naizgled, bezbednu sobu koja nema spoljašnje zidove. Hladnokrvno, kao princ Čarls (pred atentatorom), ugasio sam kompjuter i otišao kod Svetlane i Dine. Ubrzo se sve smirilo, sve sem glasova komšija koji su napolju nešto vikali. Pošao sam da vidim o čemu je reč. Svetlana mi je govorila: "Nemoj da ideš, jesi li lud". Ipak sam bio lud i izašao. U ulici je bio mrak. Druga strana ulice je izgubila svetlo. Čuli su se uzvici. Nekog su odozdo nosili, bio je očigledno povređen. Oči mi se još nisu dovoljno navikle na mrak. Nešto se događalo dole niz ulicu. Posle sam saznao da je projektil pao na kuću koja je sravnjena sa zemljom. U tom trenutku sam čuo neugodne zvuke koji stižu s neba i rešio da se vratim u stan, dok taj šum ne prođe.

Nisam pogrešio. Tek što sam ušao u stan dogodila se druga, mnogo neprijatnija eksplozija. Izgledalo je kao da je kuća odskočila, jedno metar, u vazduh i zatim se srušila. U stvari, srušio se, samo, odžak i popadali crepovi. U prvi mah sam pomislio da se eksplozija dogodila u vazduhu. U dvorištu preko puta nastradale su Sofija i Tamara, majka i ćerka: jedna je bila sva

iskasapljena od razbijenog stakla (video sam, posle, njihov kućerak – svuda je bilo krvi), a druga je imala ranu na nozi: neki geler je pogodio. Sofija je, kažu, u teškom stanju. Geleri su uleteli kroz prozor u kuću. Fasada je sva razrovarena.

Pošto se, kod mene, srušio odžak to je stvorilo pritisak u kaljevoj peći, pa se u stanu, odjedanput, digla gadna prašina. U prvo mah nisam znao šta se dešava. Ubrzo sam shvatio. Od prašine i dima niko nije umro... Džafer i Miško od preko puta (Albanac i radikal!) su pritrčali da spasavaju ljude iz porušene kuće, tridesetak metara dole... koja je, nekad, ponosno stajala – kućerak mali – s iste strane ulice na kojoj je i moja kuća; izvukli su, pored jedne žene koja je bila sva prekrivena ciglama, još jednog muškarca. Pri tom je Džaferu pala neka greda na leđa. Srećom, dobro je prošao. Ne zna se, tačno, da li je još jedan čovek ostao pod ruševinama, brat onog muškarca, ili je bio izvan stana. Jedan je projektil pao na neku kafanu u ulici Maksima Gorkog koja je udaljena stotinak metara od moje kuće. Nije eksplodirao. Pošto se sve to desilo, ubrzo me je telefonom pozvao Novica Milić, koji je na CNN-u video izveštaj o Nato obračunu s mojom ulicom. Neki novinar je brzo stigao ovde i, verovatno, direktno izveštavao sa "bojišta". Novica, inače, stanuje na petsto metara od mene, preko, na Pašinom brdu. Ali, ja sam, eto, preko njega, a on preko CNN-a, a CNN preko satelita, a satelit preko novinara, doznao šta se zapravo dešava u mojoj ulici. Nadam se da je ovo moj prvi i poslednji bliski kontakt sa Nato alijansom. Pu, pu, pu, da ne ureknem.

Konačno, da bi čitava stvar podsećala pomalo i na Apokalipsu, u pola šest, izjutra, dogodio se i zemljotres! Spavao sam. Snom pravednika. Svetlana je, međutim, bila budna. Nije mogla da zaspi. Zemljotres je zatekao na termo-akumulacionoj peći, kraj prozora, s cigaretom u ruci. Pomislila je da stiže sudnji čas... Srećom, falilo je još nekoliko stupnja pa da i stigne. Ipak, mislim da naša situacija nije tako crna kao što bi nekom mogla da izgleda. Ima tu i nekih prednosti, koje se, istina, teže uočavaju, ali zacelo postoje. Prednost je, recimo, to što – nije dosadno. Na Balkanu nikada nije dosadno! Koja je cena te permanentne zanimacije, to je, naravno, sasvim drugo pitanje.

Hteo sam, pre leganja, da pročitam još neki tekst i, eto, naleteo na Sonju Biserko (*Monde* 29. 4. 1999.). Videla si taj tekst, verovatno. Moram da priznam da su me uvek fascinirali ljudi koji su u stanju da napišu sličan tekst! U njemu, zaista, nema nikakvih nedoumica, kolebanja i paradoksa, sve je, tu, naprosto, ravno, nigde nikakvih nabora... Pri tom, osoba je, zacelo, inteligentna i nije nikakav fanatik. A bez sumnje je i – dobronamerna. Ipak u tekstu je Sonja ostavila jednu vidnu prazninu koja mene, moram priznati, pomalo šokira. Nije, naime, odgovorila na pitanje *koliko košta njena ključna teza*. A to pitanje je, ovde, čini mi se, glavno. Teza se rezimira završnim rečima: "En réalité, à long terme, une force internationale sera également nécessaire en Serbie." Ovo *également* hoće da kaže: pored već osiguranog *protektorata na Kosovu*... Taj cilj zaista fino zvuči. Samo, nedostaje odgovor na pitanje o sredstvima: koliko će, naime, biti potrebno mrtvih da bi se ostvarila ta fina ideja? Sonja nam je ostala dužna odgovora na ovo pitanje. A bez odgovora na njega ili, bar, neke sumnje, brige, strepnje, teza mi se čini, naprosto – neodgovornom. U svakom slučaju, ako neko izleće s takvom tezom, on će, ubuduće, teško moći sebe da ubroji u pacifiste bilo koje vrste. A, konačno, bolim se da ta teza stupa i u tešku koliziju sa vrednostima koje zastupa njena firma...

(Znam da na ovaj način kritikujem – ako je to neka kritika – ljude koje ti ceniš; mislim, tu, i na Drakulićku. Samo, nemoj zbog toga da se ljutiš, jer ih i ja cenim, i da ih ne cenim ne bih se ni osvrtao na njihove tvrdnje o ovoj stvari. Pogrešiti je ljudska stvar i zato o greškama moramo da govorimo. A ako nisu greške onda utoliko bolje.)

Subota 1. 5. 1999.

Da završim priču o Bodrijaru.

Nekako, imam utisak da je B. hteo, u svom tekstu, da odjednom kaže previše toga! Od svega što je tvrdio *potpuno* je prihvatljivo samo insistiranje da je neophodno pomeranje težišta analize sa *sekundarnih* (i, zapravo, uvek instrumentalizovanih) humanitarnih razloga ovog rata-ne-rata na *primarne*, dakle, geo-političke ili geo-strateške. Naravno, govori se i o izvesnom *cinizmu* tog pomaka. Bodrijar citira Solanu i njegov (dvosmisleni) izraz po kome će Nato ponovo početi pregovore sa Miloševićem tek kada "sera mis fin au nettoyage ethnique" i u tome učitava: kada etničko čišćenje bude –

dovršeno. Ova njegova intervencija deluje pomalo usiljeno. Jer, ima (bar ovde kod nas) vrlo konkretnih podataka koji takoreći upiru prstom u taj cinizam. Evo jednog primera (navodim poslednje *Vreme*):

"Pet dečaka je poginulo, a dvojica su teško ranjeni od eksplozije kasetne bombe avijacije NATO-a, koja se dogodila u subotu 24. aprila oko podne, u selu Doganović, 15 kilometara južno od Uroševca, saopštio je Media centar u Prištini. Poginuli su Edon (3), Fisnik (9), Osman (13), Burim (14) i Valjdet (15) Kodža, a dva ranjena dečaka prebačeni su u prištinski bolnički centar, gde su operisani".

Kasetne bombe su, naravno, međunarodnim pravom zabranjene. Ali, čak i da su dopuštene, kome i kakvu "humanitarnu pomoć" predstavlja ovo rasejavanje bombi po Kosovu? Bodrijar je, svakako, u pravu kada tu pomoć smatra – ciničnom.

Na jednom brifingu početkom rata američki general Čarls Volda je (kako tvrdi *Vreme*, od 24. 4. 1999.) izjavio da bi "bilo dobro ako na Kosovu ne bude više Albanaca, jer bi NATO mogao da napada bez straha da će stradati nevini". Po toj strateškoj zamisli su paravojne formacije, koje vrše etničko čišćenje, zaista dobrodošle. One su, po sebi uzev, "užas", ali u instrumentalnoj ravni – "dobro dođu".

General Volda i njemu slični uvek su se, u sudnjoj instancu, pokazivali kao dobri "pragmatičari", pa je njima instrumentalni odnos uvek bio najvažniji. Nije važno što spasavanje od humanitarne katastrofe vodi samo još većoj humanitarnoj katastrofi (i to, pre svega, nevolji tih istih ljudi kojima se, navodno, pomaže), važne su samo *ciljne* (deontološke) vrenosti zbog kojih se čitava operacija pokreće. Mi, dakle, prvo moramo da se užasnemo pred humanitarnom katastrofom kao užasom-po-sebi (užasom br. 1.), a posle taj isti, samo još uvećani užas, pokrenut/podstaknut našom intervencijom, ne smemo više da posmatramo kao užas-po-sebi (užas br. 2. ili, bolje, užas "na kvadrat"), već kao jedino i, dakle, racionalno sredstvo oslobađanja od užasa br. 1. I sve to, konačno, postaje zaista, zaista cinično i licemerno!

Sadašnja akcija spasavanja Albanaca od katastrofe humanisti, u stvari je operacija njihovog žrtvovanja u jednoj još većoj pošasti humanosti (koja je bila savršeno predvidljiva i u kojoj su, naravno, i Srbi – naročito paravojne formacije – odigrali svoju ulogu) ali pošasti koja, ovog puta, nije to što jeste, užas-po-sebi, zato što je instrumentalizovana za sveti cilj *spasa*.

Da li baš? Naravno, Bodrijar bi, odmah, potvrdio da su razlozi tog žrtvovanja sasvim drugi, a ne nekakav *spas*, i zatim bi prešao na te druge, geo-strateške razloge. A ja bih se, ipak, na ovome malo zaustavio. Rekao bih, najpre, da već samo žrtvovanje dezavuiše ideju spasa. Uveren sam da je ono samo cinizam na delu i da je, ne samo dodatna humanitarna, nego i moralna katastrofa! Današnji humanisti i humanitarci koji su vatreni prozeliti ratne opcije u stvari su samo ideološki instrumentalizovani... Ma koliko da se pozivaju na vrednosti po sebi, na zlo i užas po sebi, oni odmah, već u drugom koraku, tu vrednost po sebi pretvaraju u vrednost za drugo, instrumentalizuju je i tako izlaze iz sfere morala. Bodrijar previše insistira na krajnjim, geo-strateškim ciljevima te operacije (gde čovek može i da se prevari u procenama) tako da ispušta da naglasi ovaj njen ključni, cinični aspekt. Nije cinično to što Nato i Milošević hoće jednu te istu stvar – etničko čišćenje Kosova (što je kao teza, uostalom, krajnje problematično), već je cinično to što oni stvarni užas (užas-po-sebi) ili stvarnu katastrofu humanosti instrumentalizuju za svoje ciljeve! I to rade kako na Kosovu, tako i po celoj Jugoslaviji. Zato mislim da, u čitavoj ovoj ujdurmi, efekat najveće katasrofe humanosti ne proizlazi iz neposrednih gestova njene proizvodnje, na Kosovu i drugde, već iz ove strategije navodnog spasavanja od katasrofe koja (strategija) ovu (katastrofu) cinično žrtvuje za neke više, geo-strateške ciljeve koje, međutim, ne uspeva da realizuje!

Volim da čitam Bodrijara i jasno mi je da on zna da napiše i mnogo bolji tekst od ovoga. Badi je, upravo, u svojoj ediciji objavio prevod *Savršenog zločina*. Knjiga vrlo lepo izgleda. I skoro nadrealno u ovim vremenima!

Otišao sam u Krug i tamo me je zateklo tvoje drago, prijateljsko pismo. Ne moraš da se pravdaš zbog sporosti u dopisivanju. Vremena i nisu pogodna za neki *speed*. Ja sam, međutim, u *speed-u* zato što sam primetio da mi to diže raspoloženje. Eksplodira nešto kraj mene, svi se tresu, a ja razmišljam kako da opišem "slučaj"... Zatim, tu je i ova tvoja definicija rata: "komunikacija = 0"! Izuzetno mi se dopala. To je, između ostalog, i formula mog bekstva od rata. Nisam umeo da nađem pravu reč za to!

Mislim da je tvoja analiza "žrtve" zaista odlična. Šteta što je, na tom mestu, tekst malo oštećen. Evo oštećenja: ///Videla sam to u ratnohuškaškim emisijama na televiziji u Hrvatskoj i Srbiji (leta) 1991. Tu je p

oni rade nama i našima", te se tako jednom naracijom (i za početak fiktivnim nasiljem) unapred pravda realno i tobož odbrambeno, uvek pravedno nasilje ("nas" protiv "njih")./// Taj deo ćeš mi, nadam se, poslati u nekom od sledećih pisama.

Osnovna ideja je, ipak, jasna. Postoji izvesna lepa i krasna – kako ti kažeš – žrtva koja ne može *B son tour* i sama da bude kriva i koja je, onda, polazna tačka i instrument legitimisanja (i ulančavanja) budućeg nasilja. Predlažem da tu žrtvu nazovemo *čistom žrtvom*. Morala bi se, dakle, praviti razlika između stvarne žrtve i čiste žrtve. Nevolja ove naše balkanske pometnje je što su svi – i svako na svoj način (neko, pri tom, prolazi gore, neko bolje, a niko dobro) – bili i jesu, zapravo, i jedno i drugo, i stvarna i čista žrtva. Ovo drugo su, naravno, sebi ideološki ili simbolički umišljali. Pri tom, reč je o raznim dinamikama, preplitanjima stvarnih i simboličkih žrtvenih "obreda". Svako, uključujući, naravno, i Hrvate, o kojima govoriš, bio je i stvarna i čista žrtva. Niko svoj jad nije *potpuno* izmislio, pa ni Srbi. U tome je problem.

Naravno, ti imaš savršeno pravo kada kažeš da je polazna tačka uvek to verovanje da smo "mi" (naš nacion itd.) žrtva: "kad je to drugi, ne razumemo ga, kad smo to mi nesamerljiva je"! A ta nesamerljiva ili čista žrtva unapred opravdava nasilje, čini ga "odbranbenim", dakle "pravednim". Nevolja nastaje kada počnu da padaju stvarne žrtve. Onda se fantazma čiste žrtve na neverovatan način energetski osnažuje. Zato sam ubeđen da je, ovde, bilo tipova koji su, zaista, jedva čekali da stignu bombe kako bi, zatim, s mirnom savešću, na Kosovu, iskalili svoj gnev pravednika! Mogu misliti šta se sve tamo dešavalo!

Ali, šta god da se dešavalo od te realne tragedije ne možemo sada praviti čistu žrtvu. Zato mi se čini fascinantnom licitacija broja prognanika sa Kosova. Navodim, kao ilustraciju, jedan tekst iz *Vremena*, posvećen kosovskim izbeglicama: "Stvar je dovedena do apsurda kada se brojke koje na svojim konferencijama za štampu iznosi NATO, uporede sa podacima međunarodnih humanitarnih organizacija: cifre NATO-a su redovno duplo veće, pa je tako prošle nedelje broj izbeglica naduvan do neverovatnih 1,1 milion ljudi, dok je broj nestalih procenjen na 'između 100 i 500. 000'.

Ovakvo 'frljanje' velikim brojevima dovoljno govori o pouzdanosti neimenovanih izvora na koje se NATO poziva." Naravno da ova priča ne može da poništi tragičnost eksodusa. Ali, isto tako ni Nato propaganda ne može tu stvarno zlo da pretvori u *čistu žrtvu*, koja bi to, onda, bila osnova za legitimisanje njenih žrtvenih rituala. Ti rituali su već upisani u realno događanje.

Naravno, i ovde ima na pretek tih ljubitelja *čiste žrve*. To su, ujedno, lokalni teoretičari globalne zavere, raznih struka, od filozofije do književnosti, koji, sada, bukvalno likuju: "Eto, šta smo govorili!" Poslednjih desetak godina, fantazma o čistoj žrtvi ispričana je, kod nas, na mnoštvo najrazličitijih načina. U osnovi svega stajao je *Kosovski mit*: ideja o *žrtvovanom narodu* koji za zemaljsku žrtvu nalazi *nebesku* kompenzaciju. U tom mitu stvarna i čista žrtva našle su svoju izvornu (istorijsku) koincidenciju koja je uspela da ideju čiste žrtve sačuva, takoreći, u obliku Apsoluta. Eto zašto *stvarna žrtvovanja* i *porazi* koji su se događali poslednjih deset godina, ovde, nikoga nisu previše zanimali. Nikom nije palo na pamet ni da prebroji – mrtve! Jer, šta su ti brojevi u odnosu na uvek aktuelnu i, zapravo, u samu večnost upisanu *apsolutnu* žrtvu?

Za tu potpuno *čistu* žrtvu jedina dostojna *stvarna žrtva* bila bi ona koja dolazi od apsolutnog neprijatelja. I sada vidimo da se taj neprijatelj konačno pojavio, u liku Novog svetskog poretka, odnosno Nato alijanse. Kakva je to morala biti sreća za lokalne teoretičare zavere! Na pomolu je, dakle, apsolutna žrtva koja, razume se, opravdava sva sredstva kao sredstva legitimne odbrane ili pravednog rata. Zločini počinjeni na Kosovu su, prema tome, teodiceja nebeske Srbije, *Serbiae sanctae* i njenog zemaljskog ekvivalenta – *Serbiae sacrae*. Zato, te zločine nisu počinili ljudi koji su zli-po-sebi, nego oni koji su po-sebi-pravedni. Dakle, oni koji su, zahvaljujući apsolutnom neprijatelju, svoju čistu žrtvu prepoznali kao stvarnu žrtvu i svoj pravednički bes iskalili na kome god su stigli! Pri tom, moram da kažem da ovde još uvek ima – i uvek je i bilo – ljudi koji nisu sišli s uma i koji znaju da razlikuju *stvarnu* od "čiste" žrtve.

Nedelja 2. 5. 1999.

Ta promena iskaza i ideološkog identiteta o kojoj govoriš u vezi sa tvojim kolegama i prijateljima u Zagrebu jeste nešto što se i ovde događalo,

što je bilo u toku: mnogi više nisu znali šta su 91. i 92. govorili. Samo, sada se bojim da posle ovih događanja, možda, neće znati šta su govorili juče! Lično nemam ništa protiv ako se stvar menja na bolje. Ali, bojim se sadašnjih promena. Neki pričaju o *katarzi*. Mislim da je to previše optimistički. Kakvu ćemo lekciju od ove zgusnute istorije naučiti? Da li će nam tuđi zločini zamračiti pogled na sopstvene? Hoćemo li – i mi – zločine proglašavati "kolateralnim greškama"? Ne, mislim da će, pre, biti prihvaćeno to da se zločini, ovde – da upotrebim Bodrijarevu retoriku – nisu ni dogodili! Mislim tu na sve *stvarne* žrtve. Upravo su one nepotrebne. Zato se žrtve, ovde, minimalizuju, slike se ograničavaju, doziraju, eksodus jedva da postoji. Postoji samo retorika zločina. Svaka druga reč na zvaničnim medijima je "Zločinci Nato alijanse"... Sutra kada se stvar završi (nekakvim sporazumom – ostalo, kako vidim, vodi u Apokalipsu), onda će sve, odmah, da padne u zaborav, kao da nikakvih zločina i nikakvog rata, zapravo, nije ni bilo! Sadašnji Nato zločinci će postati partneri u obnovi itd. Svi će da proglase svoju pobedu i to će biti opšti *happy end*. Nama iz raznih nevladinih organizacija će, naravno, ostati da prebrojavamo leševe i da razlučujemo činjenice od ideologije i propagande. Samo, ko će nas bilo šta da pita?

Ponedeljak 3. 5. 1999. oko 18h.

Mrak. Milošević nas je uvio u simbolički mrak, a Nato alijansa u doslovni. Odlično se dopunjuju. Sinoć oko 22h odjedared je počeo da pada napon, da treperi svetlo... Tek što sam ugasio kompjuter kad struja nestade, kako sam kasnije saznao, skoro u čitavoj Srbiji! Pomislio sam odmah da je pogođena Obrenovačka termoelektrana. Dugo se nije znalo šta se stvarno dogodilo. Neki su, promućurno, tvrdili da je to elektridistribucija učinila. A bila je noć s punim mesecom. Poželeh, u jednom trenutku, da zalajem.

Sofija, devojka iz dvorišta preku puta, koju su pogodili geleri, umrla je u bolnici. Imala je dve operacije. Nisu uspeli da je spasu. Tužno je danas biti komšija ljudima koji stanuju u pozorištu-dvorištu. Naravno da drugde ima još veće tuge i bola, ali ja sam ovde i za mene je to užasno bolno sećanje na mladu veselu osobu koja je doskora prolazila kraj mene, smešila se,

ljubazno me pozdravljala... Naravno, moguće je – doduše, uvek s nekakve distance – govoriti o većim i manjim tragedijama, moguće ih je *meriti* (ma koliko to izgledalo nedolično), pa ipak svaka tragedija je u osnovi *nesamerljiva*. Te dve istine – merljivost i nesamerljivost tragedije – očigledno su protivurečne. Pa ipak, mislim da time ne gube ništa od svoje istinitosti!

Ne osećam se zdravstveno baš najbolje. Ne znam da li ću moći da nastavim ovo pisanje. A i struja će, možda, ponovo na jedan trajniji način da nestane. Voleo bih da još neke stvari napišem povodom tvog vrlo lepog i inspirativnog pisma.

Utorak 4. 5. 1999.

Bili smo Svetlana i ja da izjavimo saućešće Sofijinim bližnjima. Sirotinjska kućica puna sveta. Brojna rodbina, komšije. Uveo nas je unutra Sofijin očuh, Ibra. Poneli smo neke poklone. Takav je običaj kod Roma. Bilo je vrlo tužno. Ljudi su tiho plakali. Ibra nam je rekao da nisu zli narodi, već da su zle vlade... I poverio nam se, još, da mu je Sofija rekla, kad je pala od gelera: "Ja ti umirem Ibro!" Kad smo izašli napolje, u dvorištu smo čuli, od nekog, da je žena koju su Miško i Džafer izvadili iz ruševina umrla u bolnici. Bila je trudnica. To nas je ošamutilo. Otišli smo da prošetamo. Nisam znao ni ime te žene. Ne znam ni kako je izgledala. Možda je, u stvari, i znam, a pri tom ne znam da je to ona. Neću je više sresti i polako ću zaboraviti da je ikada postojala. Misliću: možda je negde otišla, možda se preselila... Činjenica da je postojala ostaće, ipak, neporeciva.

Vladimir Jankelevič u završnom poglavlju svoje *La Mort* govori o toj neunuštivosti činjenice-bilosti. Ako je život efemeran, činjenica da je življen je večna. Evo te Jankelevičeve ideje: "Aussi pourrait-on dire: la vie éternelle, c'est-à-dire le fait indélébile d'avoir été, est un cadeau que la mort fait à la personne vivante. Le fait de l'*avoir*-été, est donc, à la lettre, un *instant éternel*, et l'on devine pourquoi éternité et instant cessent ici de se contredire: la naissance et la mort circonscrivent sur fond d'éternité, découpent dans l'infini l'insularité biografique d'une existence" (Flammarion, str. 415). Pitam se, ipak, kokvu nam u ovom trenutku utehu donosi ta koincidencija trenutka i večnost. A meni, sada, treba uteha. I ništa mi ne treba kao utehe. Jankelevič, još, veli i ovo: "La mort remplace la

métaphysique pour ceux qui ne sont pas métaphysicients". Da li sam i ja, sada, postao metafizičar u prisutnom odsustvu jadne Sofije, milog lika koji će, ubrzo, da izbledi, da bi svoje mesto prepustio neumoljivo praznoj činjenici bilosti?

Sreda 5. 5. 1999.

Ceo dan nije bilo struje. Još nisam navikao na ta nova stanja. Moram da se drugačije organizujem. Na kraju, počnem da razmišljam o toj novoj organizaciji, kad, eto ti ga vrag – dođe struja. Ona je, sad, kao mladalačka ljubav: dođe i ode – iznenada. Suviše sam star za tu vrstu ljubavi. Doduše, jedna osoba kraj mene želi da me uveri u suprotno. Neki dan, dok smo šetali, pričao sam sa njom o "jadnoj našoj Kokoli". To je bila mala kornjača koju smo, pre petnaestak godina, kupili maleckoj Diki da bi imala kućnog ljubimca. Ali, nismo znali da joj obezbedimo odgovarajuće uslove i Kokola je ubrzo umrla. Tek posle smo saznali šta je sve trebalo činiti... Mi smo zbog jadne Kokole dugo osećali grižu savesti. A sada, dok smo šetali, ja sam rekao: "Vidiš, ovi gore se prema nama ponašaju kao što smo se mi ponašali prema našoj Kokoli. Možda smo to i zaslužili." Svetlana je rekla: "Dobro! Ako treba da umeremo, onda da učimo to kao Romeo i Julija!" Matori Romeo i mlada Julija – dodao sam ja.

Daka mi je dao da pogledam jedan kratki tekst koji je napisao o ratu. Još ga nije nigde objavio. Evo prve strane.

//Nije jednostavno otkriti racionalno jezgro ovog sukoba koji potencijalno *može* postati rat; kako vele Toflerovi (Alvin i Hajdi) – "rat trećeg talasa" ili, gle ironije, "pametni rat". U kom to ratu postoji bilo šta "pametno"? Za sada je to, koliko vidim, "noćni rat". Kao da nam čine uslugu, kao da nas, s puno obazrivosti, ubijaju jedino noću svojim pametnim bombama, sa dvadeset hiljada metara visine. Preko dana možete da živite gotovo normalno, pod uslovom da nisu noću porušili most, poštu, bolnicu, bez kojih teško možete da živiti, ili ubili neke ljude koje poznajete... To je proširenje rata na vašu okolinu bez koje ne možete da živite. Jer, kao što je pisao Plesner u *Stupnjevima organskog*, zec nije samo ono što mrda ušima

nego ono što mrda ušima zajedno sa svojom okolinom. Tako se može reći i da čovek nije samo "trska koja misli" nego je ova "trska" zajedno sa svojim mostovima, poštama, bolnicama, bibliotekama, kinotekama... I to je ta šizofrena sutuacija koju razvija ovaj rat: danju mir ili zatišje, a noću rat, "pametni rat" koji vas dovodi na ivicu ludila. Tek sada vidim koliko se prašine nakupilo na ovoj pisaćoj mašini koja *pleše* prvi put od kada je krenuo ovaj pametni, noćni rat. Njegova šizofrena priroda je tako velika da je doista umesno pitanje koje je povodom rata u Zalivu postavio Bodrijar: Da li se on uopšte dogodio? Ovde postoji iščezavanje rata ili sablast rata, pošto kada se probudite, ili tačnije, ako se probudite, vidite da je rat sa petlovima, kao i sve noćne sablasti, nekud iščezao. Ova sablast rata, njegovo dnevno iščezavanje, jeste ono što ga razlikuje od rata u Zalivu.//

Daka ima poseban problem s mostovima. Kad mu skinu Pančevački, on, koji živi u Borči, jadni puž, neće uopšte imati načina da dođe u Beograd. Sem, ako nije odlučan da – pliva. Poslao je Nenu, ćerku, u Sarajevo, mislim sa nekim mladićem, njenim verenikom. Ona se tamo upoznala sa njegovim rođacima i u jednom je trenutku rekla kako je bilo neprijatno, u Borči, kada je nestalo struje, a neki stariji gospodin joj odgovori: "Eee dete moje, mi ovde struju nismo imali godinama..."

Četvrtak 6. 5. 1999.

Đurđevdan je. Veliki (od pagana nasleđeni?) pravoslavni praznik, slava svetog velikomučenika Georgija. Dan u kome se bere đurđevak i pletu venčići. Sumnjam da nekome, u ovom trenutku, pada na pamet da plete venčiće...

"Blic" (5. 5. 1999.) je objavio belešku po kojoj su zvanični podaci UNHCR-a o izbeglicama sa Kosova sledeći: U Albaniji 396.300, u Makedoniji 204.070, u Crnoj Gori 61.900, u Srbiji 50.000, u BIH 15.000. – Koliko li se samo bola i patnje krije iza tih brojki?!

Slušam rezultate sastanka Grupe 8. To je, mislim, dobar tenutak da se osvrnem na temu suverenosti, o kojoj si, u svom pismu, na vrlo zanimljiv način govorila. Tvoja teza je da u današnjoj Jugoslaviji nema nikakvog suvereniteta za odbranu i nju vrlo lucidno obrazlažeš. Čitajući pismo stekao sam, ipak, utisak da upotrebljavaš drugačiji pojam *suverenosti* od onoga kome bih ja dao prednost. Zato, pre nego da odmah pređem na razmatranje tvog stava, pokušaću da izložim svoje shvatanje suverenosti koje je, odmah ću reći, blisko Šmitovom i Fukoovom. U stvari, ja sa tom dvojicom delim uverenje da je pojam suverenosti na prvom mestu politički, pa tek onda pravni pojam. Da budem sasvim precizan: ja s njima delim uverenje da taj pojam *jeste* na prvom mestu politički, ali ne i uverenje da on to *treba da* bude. Naprotiv, mislim da bi bilo bolje da je on (pojam *suverenosti*) na prvom mestu pravni, pa tek onda politički pojam. Ali, ono što bi bilo bolje po izvesnom ukletom pravilu zapravo i ne postoji u stvarnosti, odnosno istoriji.

Dobro, da pogledamo, sada, ovaj lošiji, ali zato realističniji pojam *suverenosti*. Šmit ga, već u "Predgovoru" (iz 1963 god.) za *Pojam političkog* (ali i *duhom* čitavog tog malog ali, za političku i pravnu filozofiju, izuzetno značajnog spisa) određuje kao model političkog jedinstva koje je prema unutra zatvoreno i smireno, a prema spolja nastupa kao suveren prema suverenima, odnosno kao suverenost suočena sa (potencijalnim) spoljašnjim neprijateljem. To je u istoriji bilo veoma uobičajeno i skoro samorazumljivo određenje suverenosti. I Fuko zastupa slično shvatanje, recimo, u *Treba braniti društvo*: "Množina vlasti, shvaćena kao politička vlast, može biti zasnovana i može funkcionisati samo polazeći od tog jedinstva vlasti, utemeljenog teorijom suvereniteta" (predavanje od 21. 1. 1976.). Sasvim cinično i realno gledano suverenost u ovom, dakle, čisto političkom ključu, jeste sposobnost neke vlasti da održi svoje jedinstvo pred naletom unutrašnje i spoljašnje opasnosti.

Ja – kao uostalom i ti – ne verujem normativno, do kraja u tu priču. Mislim da postavljanje pitanja o *legitimnosti* (podvlačim tu reč) neke suverenosti nije besmisleno i da ono ne može da se *svede* na pitanje o moći. Ali, mislim da pitanje o legitimnosti ne može ni da potpuno *apstrahuje* od pitanja moći. Zašto ne može? Zato što je ono, zapravo, pitanje o zakonitosti (legitimus) ili o pravdi-kao-pravu, a pravda-kao-pravo nema mandat da

prekraja moć kako joj se prohte. Ako bi to činila, onda bi i ona sama postala instrument izvesne suverenosti/moći i tako bi prestala da bude pravo/pravda.

Da budem konkretniji. Recimo, pitanje o *ljudskim pravima* (kao pitanje *elementarne* ljudske pravde) ne može da se instrumentalizuje za ciljeve intervencije koja bi htela da ustanovi neke nove odnose moći, nove oblike suverenosti. Ti bi rekla da je takav pokušaj za kritiku *ako ne uspe*, ukoliko se ne obavi *efikasno*, a moje je mišljenje da je to za kritiku i ako se ne obavi i ako se obavi efikasno. Naprosto zato što je cena takvih nasilnih intervencija uvek mnogo veća od uloga. Borba protiv kršenja ljudskih prava legitimno je moguća samo putem *destimulisanja*, tj. izvesnim pritiscima i u najgorem slučaju "sankcijama" (mada i one najčešće samo pogoršavaju stvar) ili, što je bolje, *stimulisanjem* suprotnog ponašanja, odnosno demokratizacije društva, a ne nasiljem ili bombama.

Tri sata i trideset je. Moram, u ovom trenutku, da prekinem sa pisanjem. Naravno, temu *suverenosti* nisam ni približno iscrpeo.

Petak 7. 5. 1999.

U današnjem *Blicu* čitam principe Grupe 8. za rešenje kosovske krize. Jedan od tih principa nalaže:

"Politički proces ka uspostavljanju prelaznog političkog okvira koji će omogućiti suštinsku autonomiju na Kosovu, uzeti u obzir sve delove sporazuma iz Rambujea i principe suvereniteta i teritorijalnog integriteta SRJ i ostalih zemalja u regionu, kao i razoružanje 'OVK'".

U uslovima ovako gerilski brzog pisanja, naravno, nisam u stanju da budem sistematičan u meri u kojoj bih to želeo. Bočne digresije me privlače kao sirenski zov. Ipak, pokušaću da se vratim na ključni problem. Zašto pravno-legitimišući način mišljenja mora da *uvažava* (da li je to dobar izraz?) već etabliranu moć/suverenost? Zato što kada *kažemo* da neka moć/suverenost nije legitimna (ali koje relevantno *mi* to kaže? i zašto bi ono bilo *relevantno*? zašto bi bilo relevantnije od onog *mi* koje kroz konkretno političko grupisanje/jedinstvo potvrđuje sebe kao *suverenost*?) iz toga još ne sledi da ova suverenost ne postoji ili da mora da se uništi. Drugim rečima, iz

procene o nelegitimnosti neke suverenosti ne proizlazi zaključak da takve suverenosti i nema, a još manje da je intervencija, odnosno nasilje koje hoće da je sruši legitimno sredstvo za to.

Po tebi, međutim, ta stvar stoji sasvim drugačije. Intervencija je legitimna ako je uspešna (u toj fazi ti si šmitovka!), ali, s druge strane, suverena Jugoslavija ne postoji ako njeno postojanje nije legitimno. Ti ova dva stava rezimiraš tvrdnjom: "tu nema nikakvog suvereniteta koji bi bio za odbranu". Reč *odbrana* umplicira širok registar značenja: od praktičnog do teorijskog, od vojnog i političkog do pravnog i filozofskog. Šta zapavo znači to: *nije za odbranu*? Da li se u tipu govora koji izriče tako nešto nužno gubi subjektivna referenca: odgovor na pitanje *za koga* nije *za odbranu*? Da li se tu neki univerzalizam iskazivanja i onoga što je iskazano sam po sebi nameće?

Ti kažeš: "Ja mislim da tu nema nikakvog suvereniteta koji bi bio za odbranu..." I zatim slede teorijski (pravni itd.) argumenti. Da li taj govor u prvom licu jednine želi, samo, da re-prezentuje, ovde, izvesnog teorijskog subjekta? Tako da, onda, s njegove tačke gledišta: stvar, naprosto, nije za odbranu. Ali, Stvar se praktično brani, iako teorijski, eto, nije za odbranu. I taj praktični momenat je presudan za pitanje o *postojanju* same Stvari, ako ne i njene legitimnosti. Dakle, praktično se ne može reći da suverenosti Jugoslavije nema. I ona će postojati dokle god postoji neko (relevantan) za koga je ona *za odbranu*!

Subota 8. 5. 1999.

Pišem obično u dva-tri navrata u toku dana. Najvažniji period je onaj od oko 21. časa do 3.- 4. izjutra. Sinoć sam taman hteo da upalim kompjuter kad je nastupio – mrak. Onda smo se svi malo muvali po stanu, a zatim krenuli da nešto pojedemo, tek tako, bez veze... Obavio sam par telefonskih razgovora. Dobra vest je da u Dakinoj Borči ima struje. Loša vest da u čitavom Beogradu i po nekim mestima u Srbiji – nema. Izašao sam na ulicu. Sablasni mrak, bez mesečine. Sjaje samo neke krupne zvezde, nalik na bele prasiće u noći. To su, u stvari, sateliti. Vrhunska tehnologija. Nije dobrodošla. Neke komšije na ćošku razmenjuju informacije. Vesti su takve da sam, s pravom, odlučio da popijem jedan bromazepam i da legnem da spavam. Kad sam se probudio Svetlana mi je rekla da je noć bila vrlo burna.

Ona se svaki čas budila. Praštalo je na sve strane. Ništa nisam čuo! Rekla je da je pogođena kineska ambasada. Skoro da nisam poverovao! Kasnije sam se, međutim, uverio da je to istina. Gađana je sa tri projektila, iz različitih uglova. Pogođena je i jedna zgrada vlade Srbije. Veoma loše je prošla ulica Kneza Miloša. Na sve strane ima popucalih prozora. Popucala su stakla na "Beograđanki". Pogođen je i hotel "Jugoslavija". Geleri su padali čak u Knez Mihailovoj, razbijajući izloge! Žrtava ima mnogo više nego što se o tome priča. Izgleda da "pametni rat" malo po malo postaje ono što je svaki rat oduvek bio: ludilo bez svrhe i smisla.

(Opet mi je bila nestala struja. U pitanju je, verovatno, restrikcija.)

Da se vratim na priču o suverenosti. Naravno, teoretičar može, pošto je dobro stvar razmotrio, da odluči i kaže: nema tu nikakve suverenosti za odbranu. Ali, sama odluka o tome koje ljudsko grupisanje je politički merodavno, ko je tu kome prijatelj, a ko neprijatelj, jeste nešto što nužno pripada *stvarnom* političkom okupljanju. Drugim rečima, to je odluka same javne Stvari (*Res publicae*) koja svojim konkretnim odlučivanjem *performativno* ustanovljuje svoju stvarnost, odnosno uspostavlja sebe kao "narod" (govori u njegovo *ime*) ili, pak, kao postvarenu prirodu, recimo, "pleme", "etnos", "naciju" (i time isključuje sve drugo iz odlučivanja). U odlučujućoj instanci, ova odluka jeste sam Razlog bazičnog političkog jedinstva ili, što se svodi na isto, državni Razlog.

Ako neko kaže: nema tu nikakve suverenosti za odbranu, to je onda objava rata bazičnoj, već-utemeljenoj, "konzervirajućoj" suverenosti u ime neke nove, "zasnivajuće" ili iznova-utemeljujuće. U *Sili zakona* Derida, oslanjajući se na Benjamina, govori na vrlo zanimljiv način o toj opoziciji između "konzervirajućeg" i "zasnivajućeg" *nasilja*. Naime, on tu, s pravom, insistira na pojmu sile/nasilja (force, Gewalt) koja u najvećoj meri dolazi do izraza upravo na prelazu između starog i novog političkog poretka (on, u tom kontekstu, ne upotrebljava reč *suverenost*, već govori o *mističnom utemeljenju*). Ključno obeležje konzervirajuće suverenosti jeste upravo to da ona hoće *sebe da odbrani i sačuva*. Reći da tu nema nikakve suverenosti za odbranu ima, dakle, smisla samo sa stanovišta zasnivajuće suverenosti koja

je u stanju da nasilno ukloni ovu prvu. To bi, u našem konkretnom slučaju, značilo da sadašnjem konzervirajućem nasilju koje se identifikuje kao SR Jugoslavija treba suprotstaviti, odnosno ima smisla suprotstaviti zasnivajuće nasilje koje se identifikuje kao OVK i Republika Kosovo ili neko slično. Hoću samo da kažem ovo: ne treba imati nikave iluzije da ta Stvar može da prođe bez nasilja! I to nije nasilje u kome bi učestvovala samo jedna strana.

Ali, tvrdnja da "tu nema nikakvog suvereniteta koji je za odbrnu" može da podrazumeva stav takvog teorijskog odbijanja koje ne implicira praktične konsekvence u smislu pokretanja i legitimisanja nekog zasnivajućeg nasilja. Pitanje je: kuda, onda, takav stav vodi?

Da pogledamo tvoje argumente izbliza. Prvi glasi: J. nije međunarodno priznata; ona tek treba da se kandiduje za to priznanje... S time se slažem. Ipak preciznosti radi, treba reći da je rezolucija Saveta bezbednosti oduzela SRJ samo pravo da učestvuje u radu Generalne skupštine, ali ne i drugih tela UN. S druge strane, posle oduzimanja mesta u Generalnoj skupštini nijedna zemlja nije, definitivno, povukla svoje diplomate iz Beograda ili one koji zastupaju SRJ oterala iz svoje zemlje. Sa zemljom čija suverenost nije priznata i ne postoji ne mogu se imati diplomatski odnosi. Ali dobro. Pretpostavimo da si ti u pravu. SRJ nema rešen status u UN i zato (između ostalog) nije suverena zemlja. Da li iz toga sledi da ko god hoće može da se "uvali" na njeno mesto? Da bi ta operacija uspela, bilo bi, bez sumnje, potrebno da se steknu neki veoma precizni uslovi. Da li u slučaju Kosova i kosovskih Alabanaca takvi uslovi postoje?

Ti kažeš da je "sve ovo (10 godina represije i etničkog čišćenja na Kosovu, i posledično napad na 'Jugoslaviju') još uvek isti proces raspada one jedine suverene Jugoslavije (SFRJ)". Da li iz toga sledi pravna i politička legitimnost zahteva: Kosovo – Republika? Ne želim da, u vezi s tim, nagađam šta je tvoje mišljenje. Samo bih rekao da argumentacija koju potržeš ipak pomalo vuče u tom pravcu. Po mom mišljenju mnogo je bolje i civilizovanije što u Bosni još uvek zajedno žive tri veoma zadrta naroda – jer se jedino tako mogu još naučiti nekoj toleranciji – nego da se proces raspada one *naše* Jugoslavije i tu nastavio i dokrajčio. Isto tako mislim da je, i za nas i za Albance, mnogo bolji saživot (u formi široke autonomije) nego etnička čistota. Momci iz OVK u svom projektu albanskog Kosova za etničke manjine nisu predviđali nikakve pravne odredbe, verovatno zato što njihovo postojanje nisu ni planirali.

Ti negde govoriš o *dugotrajnom apartheidu*. Da li to znači da Albanac nije mogao da uđe u kafanu ili autobus u koji ulazi Srbin? Ili to podrazumeva, pre, izvesnu samoizolaciju koju su, posle ukidanja kosovske autonomije, prihavatili Albanci kao legitimno sredstvo za, ja bih rekao, povratak te autonomije, ali ne i za ustanovljenje Kosova – Republike. Ovo poslednje je bilo nacionalistički višak koga oni, upravo, nisu mogli da se otresu, kao što to, uostalom, nisu mogli ni ostali narodi u onoj našoj ukletoj, "jedino suverenoj" Jugoslaviji.

Kada je reč o ljudskim pravima onda je, u vezi s time, *svima* u ovoj sadašnjoj Jugoslaviji bilo izuzetno teško. Albancima je bilo najteže samo zato što su, ujedno, delovali kao secesionistički pokret, a ne zbog neke rasne segregacije koju je sprovodila država. (Individualnog, pa i grupnog šovinizma i rasizma uvek će biti, a Nato je odgovoran što je, na Kosovu, stvorio uslove koji su za tu vrstu polu-ljudi upravo – raj na zemlji.) Država u kojoj živim samo nije znala da se sa svojim separatistima, ovih poslednjih deset godina, obračunava onako kako to rade "civilizovane" zemlje! Inače eksodusa iz Srbije (naročito pred vojnim obavezama) bilo je, u tom periodu, srazmerno isto toliko koliko i na Kosovu.

Dobro, da rezimiram ovu priču. Mislim da postoji jedan problem suverenosti sadašnje Jugoslavije. To nije problem samog (političkog) postojanja te suverenosti, već njenog (pravnog) redefinisanja. Jedini mogući instrument prelaska sa grubo-političkog shvatanja suverenosti (gde se, onda, politika neminovno svodi na rat nastavljen drugim sredstvima) na pravnu redefiniciju, dostupan je smo unutar (neki put nimalo lakog) procesa *pregovaranja* gde se politika, onda, rukovodi načelom tolerancije i mira, a *ne polemosa*. Eto zašto je tom problemu, ovde kod nas, trebalo prići na jedan mnogo mekši način nego što je to zamislila gospođa Olbrajt. Šansi za takav pristup je bilo i sada ih ima, a *civilizovane* alternative tim šansama – nema. Drugih alternativa, naravno, ima, kao i uvek, ali na njih ne smem ni da pomišljam.

Nedelja 9.5.1999.

Čitajući Krležin *Dnevnik* naišao sam na ovo mesto: "Srbija je potonula u brodolomu, potonula je na dno, k svima nama brodolomnicima

koji smo već davno potopljeni, i tu Srbija danas nije sama: ima nas prilično mnogo stanovnika na ovom političkom dnu." Ovo je zapisano 3. juna 1916. Posle toga sledi optimistički dodatak: "U okviru ove tektonske dinamike kad-tad izronit će ponovo neko novo kopno sa svima nama" (e to me je, već, podsetilo na kraj Kusturičinog *Underground*-a!), "pojavit će se još vulkanska ostrva iznad ovih naših karpatskih i galicijskih brodoloma, i sve to teče dubljom logikom same stvari koja je već sama po sebi takva te se ne može zaustaviti." Eh, kako bi mi, sada, dobro došao taj eruptivni, vulkanski optimizam s one strane mraka ili, bar, jedna dobra stara hrišćanska teodiceja, u svakom slučaju vera u dublju logiku "samih stvari" i, možda, u promućurnost Lukavog uma istorije koji, za razliku od mene, savršeno zna čemu sve ovo, s kojom krajnjom i mudrom svrhom se sav taj apsurd događa... Ali, hélas, odavno sam, od jednog do drugog brodoloma, napustio veru u "same stvari", u njihovu "logiku" koja se, navodno, "ne može zaustaviti", verujući, nevoljno, da ono što se ne može zaustaviti, dakle, ono kobno i dijabolično, jeste upravo protiv-logika, to naličje-uma, ne-Stvar ili anti-Stvar... izjalovljivanje "same stvari". Vidim to kao logiku svega-"suprotnog", uključujući tu i suprotno od same logike. I možda je to, baš, "logika" izrugivanja *svakoj* logici, kao i tautologijama na kojima ona počiva.

Evo jedne neočekivano brze i veoma osetljive reakcije za nekoga ko posmatra čitavu stvar, ipak, sa strane:

"Sve do sada zapadne demokratije su značile nešto dobro", ustvrdio je Đerđ Konrad, na jednom predavanju održanom na Univerzitetu u Frajburgu i nastavio: "Sada pak znače da veliki biju malog. Mali bije jednog još manjeg. Ovaj još manji zove u pomoć velike. Protiv velikih mali ne može da učini gotovo ništa, svoj nemoćni bes iskaljuje na još manjem. Tako da su veliki baš dobro zaštitili manjeg. Činjenica je da su i Kosovo – koje su tobož uzeli u zaštitu – razorili. Nagnali su u histeriju oba suprotstavljena naroda, ali i sebe same, naređujući divljačka, sve razornija bombardovanja." Prevod ovog po meni sjajnog teksta, iz pera Arpada Vicka, objavljen je u nastavcima u *Blicu*.

Teško je moguće i zamisliti da se jednostavnijim rečima opiše celina onoga što se ovde, zapravo, događa. Mislim da je Konrad, ujedno, dao savršeno tačnu dijagnozu ove lokalno-globalne patologije: to je, sad već,

ozbiljan slučaj *histerije*! Napad na kinesku ambasadu je, nadajmo se, neprekoračivi vrzunac te histerije. Tomas Pikering je, negde, izjavio da bi se moralo biti "potvrđeno lud" da bi se poverovalo da je Nato namerno gađao kinesku ambasadu u Beogradu. Ostaje, još, varijanta sa *nepotvrđenim* ludilom i verom da je to kolateralna greška. Ukupni problem s ludilom, ovde, jeste taj da nema načina da se ono podvrgne lečenju. Nema načina da se histerija, u *terapijskom* registru, uspešno dijagnosticira. Van toga, dijagnoza je sasvim jednostavna. Što se "velikog" tiče, njegova histerija je samo *l'hystérie de conversion*, a "mali" i "još manji" su, pretežno, ophrvani izvesnom *hystérie d'angoisse*. U prvom slučaju reč je o histeriji sprava/naprava (tog produženog tela/proteze histerika) koje počinju da se začuđujuće "iracionalno" (ili možda previše racionalno?) ponašaju, da stvaraju "pobočnu" štetu; u drugom slučaju takođe je uključena izvesna konverzija ili konvulzija, samo njom sada, rekao bih, komanduje – fobija.

Sreo sam, kod Londona, Đorđa Vukadinovića i lepo smo se ispričali. Rekao sam mu da sam čuo za neki Habermasov tekst, čiji naziv je *Bestijalnost i humanitet* i u kome ovaj brani Nato intervenciju, baš kao što je Marks branio britanske kolonijalne ratove... Od svega je istina bila da sam čuo da postoji Habermasov tekst s takvim nazivom. Namera mi je bila da se malo našalim sa Đoletom, pa sam ga odmah upitao: "Slušaj, jel' to sad, konačno, na delu onaj humanizam o kome si tako lepo pisao u svom magistarskom radu?" (On je, naime, magistarski posvetio Habermasu.) Đole se nije dao zbuniti: "Ideja humanizma je, svakako, dobra, ali ova njena primena nije u redu!" "Šta, ima previše kolateralnih grešaka?" – upitah. "Ne, nego je čitava stvar kolateralna greška." Inače, Đole je raspet između Sombora, Novog Sada (u koji više ipak ne odlazi, jer tamo je, kako kaže, *horor*) i Beograda, tako da, sada, ima ozbiljnih saobraćajnih problema. Rekao mi je da Branka u utorak u 12. časova brani svoju doktorsku tezu. Gledaću, svakako, da odem na odbrnu, ne bi li video nju i ostalu akademsku bratiju koju, u poslednje vreme, ne susrećem tako često.

Ponedeljak 10. 5. 1999.

U *Danasu* sam uočio jedan tekst koji se prenosi u nastavcima, a preveden je iz američkog časopisa DEFENSE AND FOREING AFFAIRS koji je, navodno, specijalizovan za vojna pitanja. Tekst je neka vrsta redakcijskog izveštaja o Nato intervenciji u SRJ. Postoji deo, u njemu, koji se odnosi na izbegličku krizu. Stavovi koji se tu izlažu su, verujem, krajnje disonantni u odnosu na standardnu američku priču o tome. Navodim samo deo:

"Nema sumnje da je glavnina izbegličkih problema koji se odnose na Kosovo, rezultat bombardovanja NATO. Postoje neki koji tvrde da je jugoslovenska vlada započela 'etničko čišćenje' pod plaštom bombardovanja, ali nema mnogo pravih dokaza koji bi to potvrdili. U stvari, svaki put kada su američka i britanska vlada i NATO govorili o 'nepobitnim dokazima', oni ih nikad nisu izneli. Televizijska slika razumljivo duboko potresenih izbeglica, koji su stizali preko granice u Albaniju i Makedoniju, pričala je svoju priču, a njoj je bilo potrebno samo malo reči 'tumačenja', često od strane iskreno zabrinutih humanitarnih radnika, koji su već 'kupili' argument o 'etničkom čišćenju'. To ne znači da se zločini, sem onih istinskih zločina počinjenih iz vazduha, nisu uopšte dešavali. *Nesumnjivo je da postoje dokazi da su sve strane kršile ljudska prava*." (*Agresija Severnoatlantske alijanse protiv SRJ*). Ovu poslednju rečenicu sam ja stavio u kurziv. Radenko me je obavestio kako je negde pročitao da je ovaj časopis vlasništvo nekog srpskog lobija u Britaniji itd. Tip argumentacije nije, ako tako mogu da kažem, "ovdašnji". Priznaju se kolateralne greške, odnosno zločini i kršenja ljudskih prava i "naše" strane u sporu, da bi se lakše postigao kritički efekat uperen u glavnog krivca. Ovdašnji tip argumentacije je brutalno osporavanje drugog i tačka. On manje cilja na efekat usvajanja kod tog drugog, koliko na ubeđivačku moć brutalnosti.

Pa ipak, ovaj tekst je verovatno, takav kakav je, za zapadnog čitaoca, već po sebi brutalan, pošto on osporava ideju humanitarne katastrofe izazvane od strane Srba koja je samorazumljiv AKSIOM zapadne propagande. Ali, to je upravo jedini način da se delegitimiše *aksiom*. Iz njega bi onda sledilo da demonizacija samo jedne strane, naprosto, nije moguća, a to bi značilo da Nato bombardovanje nije legitimno ukoliko se temelji na humanitarnoj katastrofi u čijem proizvođenju je i samo učestvovalo. Upotreba moralnih kategorija u Nato strategiji je, naprosto – cinična. Jer, fućka se njima za humanitarnu katasrofu i njene sužnje/kreature. Naravno,

uvek ostaje mogućnost da je bombardovanje, za Kreatora, legitimno s neke druge, recimo, geo-strateške tačke gledišta. Ili, možda, polemocentričke?! Ova poslednja opaska, verujem, nije sama po sebi jasna, pa ću odmah pokušati da je razjasnim.

Naime, kada, po nekim starim navikama, razmišljamo o ratu mi to činimo, uvek, u nekom ciljno-racionalnom ključu. Naime, polazimo od toga da je rat politika nastavljena drugim sredstvima i da se on, kao takav, pre ili kasnije vraća svojim političkim ili, još bolje, geo-političkim ciljevima. Ali, zašto ne bismo pošli od teze da je u ratu, u stvari, rat – *samosvrha*? Ne samo-ratni nego upravo svaki i pre svega *politički* cilj rata jeste – sam rat! Ta teza redefiniše odnos rata i politike, otprilike onako kako to čini Fuko, tvrdeći da je, zapravo, politika rat nastavljen drugim sredstvima. Po toj tezi polemos, rat je, u političkom registru, uvek ono prvo i poslednje, arhe i telos, ako ne, konačno, i – eshaton. Prema tome, kada se, u nekoj konkretnoj situaciji, rat vraća svojim političkim ili geo-političkim ciljevima, on se, u stvari, vraća samome sebi ili svojoj "supstanci". Propaganda bi onda bila samo jedan oblik tih posredovanja u kojima se polazi od rata i vraća ratu kao samosvrhi...

Da li smo mi, sa ovim pametnim ratom, u stvari, uleteli u jednu spiralu zla gde, onda, načelo *polemosa* nije u stanju da se smiri, odnosno da iskorači iz svog stvarnog/sablasnog *perpetuum mobile*-a, svoga referencijalnog samo-legitimisanja ili, konačno, iz svoje polemocentričke supstance? Po toj hipotezi, ovaj pametni rat bi zaista bio ludi ili mahniti rat koji nije u stanju da se zaustavi sve dok ne sprži svoj objekt-otpora, odnosno *neprijatelja* ili ga proširi do jednog zabrinjavajućeg stanja u kome može da se nasluti *poslednji rat*. Mislim da je polemo-centrizam, u svom paroksizmu, mahnita varijanta logocentrizma. I, možda, njegova *istina*! U svakom slučaju, u toj mahnitosti ima nečeg realnog.

Šmit je hteo da od toga napravi pedantni sistem. Po njemu, naime, svi politički pojmovi imaju *polemički* (*polemocentrički*) status ili nisu politički! Taj status im obezbeđuje izvesnu egzistencijalnu konkretnost. Zato, onog trenutka kada izgube svoj polemocentrički smisao, ti pojmovi postaju "prazne i utvarne egzistencije". "Reči kao što su država, republika, društvo, klasa, dalje: suverenost, pravna država, apsolutizam, diktatura, plan,

neutralna ili totalna država itd., jesu nerazumljive ako se ne zna ko jednom takvom rečju *in concreto* treba da bude pogođen, suzbijen, negiran i opovrgnut" (*Pojam političkog*, pog. 3.). Međutim, znati ko takvom rečju treba *in concreto* da bude pogođen može samo neko ko je učesnik političkog/polemičkog događanja, donoseći, pri tom, suverenu odluku o *svom* neprijatelju. Svaki politički pojam, izvan ove subjektivne (jer: kakva bi druga bila?!) odluke, jeste naprosto *prazna i utvarana apstrakcija*. Čitavo pravo, ukoliko se postavi s one strane sfere političkog, jeste, samo, jedna takva utvarna apstrakcija. Moj drugar Daka bi, ovde, rado upotrebio reč *sablast*. Uostalom s pravom. Ova pravilnost važi, naravno, i za državu koja bi, bez subjekta shvaćenog kao supstanca bila svojevrsna – kula od karata. Zato za Šmita pojam *države* pretpostavlja pojam, odnosno status političkog. I mada on za državu kaže da je *status kao takav*, ipak taj status je ništavan ako već nije posredovan *statusom političkog*, naravno onako kako Šmit, zajedno sa Fukoom, vidi to *političko*: kao rat nastavljen drugim sredstvima.

Država kao *oličenje* političkog jedinstva potrebna je zato što bi, bez nje, deoba izumeđu prijatelja i neprijatelja bila beskonačna i težila bi da poništi i samu političku realnost, kakva god da je ona! Zato ta deoba mora da ima neku granicu, neko mesto gde ona prestaje, jer bi, u protivnom, samu sebe poništila ili progutala. A ova granica je upravo – suverena država. Šmit tu ideju ne razvija, ali ja bih rekao da je ona nužno prisutna kao implicitni uslov *sine qua non* čitave njegove misaone strategije. Naravno, ostaju pitanja: šta je suverena država, to jedino merodavno političko jedinstvo i, zatim, zašto bi ono bilo jedino merodavno? Šmit bi, verujem, odgovorio: to je egzistencijalno pitanje, na njega kompetentno odgovora samo sama praksa, a ne teorija. Mislim da se i Derida u *Sili zakona*, kreće u tim okvirima, kada tvrdi da je utemeljenost nekog pravno-političkog poretka, u stvari, mistično: mistični performativ jednog samozasnivanja. Pri tom, Derida ne traži i ne nalazi nekakve ontološke reference kategoriji *neprijatelja*, kao što to eksplicitno čini Šmit. Ali, bez obzira da li ima ontoloških referenci ili ne, problem sa ovom teorijom praktičkog samozasnivanja suverenosti javlja se onda kada ona pada u jednu konfliktnu situaciju. Izgeda da je Balkan geo-političko tle (epicentar svih evropskih razmeđa i frontova?) na kome su takve konfliktne situacije standardna pojava.

Vratiću se, još jednom, pretpostavljenim Šmitovim motivima. Subjekt koji vrši deobu između prijatelja i neprijatelja ne sme da *i sebe* podvodi pod tu

deobu, ne sme sebi da bude u isti mah i prijatelj i neprijatelj, jer, onda, deobi ne bi bilo kraja, a sam (kolektivni) subjekt bi, po principu narcizma-malih-razlika, samome sebi, po svoj prilici, bio najuporniji, najljući neprijatelj. Ovime bi svaki koncept političkog ujedinjavanja unapred bio uzdrman. Zato Šmit smatra da je egzistencijalno dati nalog ujedinjenja *prvi*, da je on norma koja *mora* da se prihvati. Ovaj u samoj stvarnosti postojeći nalog-norma predstavlja granicu za beskonačnu deobu, cepanje i "samorastrzanje" (termin je Šmitov) zajednice. Ali, na čemu se taj nalog temelji? Koja je to Stvar (Res) koja njega zasniva, u stvarnosti i kao stvarnost? Šta ako imamo Srbe i Albance, odnosno Srbiju i Kosovo, topos na kome dva politička jedinstva pretenduju na suverenost?

Platonovo rešenje ovog problema (utemeljenja suverenosti) bilo je prilično jednostavno, ali, bez sumnje, u mnogo jednostavnijoj situaciji. Postoje *po prirodi* prijatelji, Heleni i *po prirodi* neprijatelji, Varvari. Postoji unutrašnje i spoljašnje, *mi* i *drugi*. Ukratko, postoji diskurs *prirode* i on sve određuje. U našem kontekstu taj diskurs nam ne bi mnogo pomogao. Na čemu se ili, bolje, *na kome* se, po Šmitu, temelji u konfliktnoj situaciji privilegovana suverenost? Na pravu jačeg? Pravu da veći bije manjeg? Pri tom, Šmit insistira na tome da ne sme niko (nikakav "neutralni treći") da arbitrira: nek se biju pa ko koga prebije! Ja mislim da upravo tu Šmitov koncept suverenosti pada, pada na – nedoslednosti. Zašto bi načelo *polemosa*, ukoliko se jedared prihvati kao zakonodavno merilo za utvrđivanje legitimne suverenosti (u konfliktnim situacijama kakva je, zacelo, ova na Kosovu), kasnije moralo da se ograničava pre ovde nego onde? Zašto učesnik u ovom konfliktu ne bi bio – ko god to hoće? U stvarnosti mi vidimo da se sukob ne ograničava samo na Srbe i Albance. Nije li, onda, ovo što danas radi Nato samo način da se Šmit "dovrši", privede većoj doslednosti?! Nije li, tu, Nato svojevrsno otelovljenje šmitovskog decizionizma?!

Ja ipak verujem da je u Šmitovom diskursu (implicitno) data, kao norma, izvesna plemensko-palanačka-nacionalistička filozofija, i to, već onog trenutka kada on tvrdi svoju vrtoglavu tezu, da je politika neprijateljstva, zapravo, *bivstvovanju primerena negacija nekog drugog bivstvovanja*. Ako je *neprijateljstvo*, ta, po Šmitu, par excellence politička kategorija, nešto što je, ujedno, ontološki ukorenjeno, iz toga, zacelo, sledi supstancijalistički nalog da politika, ako se ozbiljno shvati, mora biti rodoslovno, genealoški, filijacijski (jer kako bi drugačije?) ukorenjena u samom bivstvovanju. Iz onoga što mi

već *po krvi jesmo* sledi norma deobe između *nas* i *njih*; ova pretpolitička (jer je ontološka) norma određuje, ubuduće, i sam pojam *političkog* kao nešto što je, eto, *primereno bivstvovanju*.

U jednom trenutku, Šmit se pita da li je to što se narodi i dalje grupišu na prijatelje i neprijatelje atavistički ostatak varvarskih vremena i, zatim, na to po njemu samo *retoričko* pitanje daje odrečan odgovor. Ovo što se danas dešava kao da potvrđuje njegovu tezu. I ta teza ima, čak, ontološke razmere! Naime, grupisanje na prijatelje i neprijatelje je Stvar samog bivstvovanja (ni manje ni više!), pa je, kao takvo, uvek *realno moguće*, kaže Šmit. Iako je veliki ljubitelj suptilnih distinkcija i razlika, Šmit ovde ili zanemaruje ili ne vidi razliku između modaliteta *stvarno* i *moguće*! Nećemo da se bavimo fikcijama i normativnostima, kaže on, već onim što je, upravo, *stvarnost primerena bivstvovanju*. A *polemos* je ta stvarnost primerena bivstvovanju. Pri tom Šmit, odmah, pravi skok (od realnog ka mogućem): bavićemo se *realnom mogućnošću* razlikovanja između prijatelja i neprijatelja. U čemu se ogleda ova *realna* mogućnost? Šta u nekom mogućem može, uopšte, da bude *realno*? Da li je realno, ovde, izvesna antecedentna garancija mogućeg? Moja primedba je sledeća. Modalitetu *moguće* je svojstveno da u sebe uključuje i eventualno odsustvo događaja: nešto može, ali ne mora da se desi! Ako je rat moguć, onda je moguće da njega i nema. Reći za neku stvar da je *realno moguća* ima smisla samo ako se, time, želi da ukaže na ograniči domen, topos događanja. U tom slučaju imamo nešto što je moguće (ali pri tom ne i nužno) u domenu, odnosno na tlu *realnosti*, a ne, recimo, u fikcionalnom: mitovima, bajkama itd. Naravno, ovako shvaćen modalitet *mogućeg* ne znači nikakvu *ukorenjenost* u bivstvovanju ili u stvarnosti kao takvoj. Moguće i dalje stoji u opoziciji sa realnim: ono je moguće *nasuprot* realnog.

Da li Šmit ima u vidu ovu pojmovnu nijansu? Verovatno ne! Jer, on samo kaže sledeće: "da se narodi grupišu prema suprotnosti prijatelja i neprijatelja, da je ta suprotnost i danas još stvarna i da je kao realna mogućnost data za svaki narod koji politički egzistira, to se razumno ne može poreći". S modalne tačke gledišta, Šmit ovde upotrebljava dve vrste iskaza: (1) o *stvarnom/realnom* (fakticitetu, činjenicama) i (2) o *mogućem* (odnosno: "realno mogućem"). Što se prvog tiče, politika neprijateljstva (sukoba i rata) jeste još uvek činjenica u svetu, ali činjenica koja se, od kako postoje Ujedinjene Nacije, značajno suzbija, da bi na njeno mesto stupila

politika pregovaranja, kompromisa i mira. Doskora je, bar, izgledalo da politika neprijateljstva sve više ili, tačnije, u meri u kojoj istrajava u svom shvatanju drugog kao neprijatelja postaje politika zločina koji, ubuduće, nailazi na opštu osudu. Da li je razobručenost sadašnjeg nasilja, po toj logici, onda, samo jedan prolazni incident? Ili je ovo nasilje samo potvrda šmitovskih teza, po kojima je neprijateljstvo, čak, ontološki ukorenjeno: naša najfatalnija strategija?

Moram da priznam da mi Šmitovi ontologizmi deluje prilično odbojno. Evo kako ja gledam na tu stvar. Ako je bilo šta što se javlja u političkoj ravni primereno bivstvovanju (a ne ničemu ili smrti – pošto da bi se bivstvovalo potrebno je, najpre, preživeti!), onda to, svakako, nije politika neprijateljstva i rata, već politika tolerancije i mira koja neprijatelja uzima samo za protivnika. A protivnik je onaj koji se *ipak* toleriše, s kojim se pregovra, tako da se, sa njime, izbegava sukob, stvara kompromis itd. Mislim da je to i ključna pouka liberalno-demokratskog shvatanja politike koja je, danas, u ovim događanjima – izneverena. I takođe mislim da, to shvatanje, ukoliko je otelovljenje načela tolerancije, ne bi smelo da bude samo nešto za unutrašnju upotrebu, već, ujedno, i trajni princip na kome se uspostavljaju odnosi u svetskoj zajednici.

Naravno, ako je rat među državama/narodima nešto što, danas, još uvek jeste moguće, to ne znači da je on nužan ili da je *realno* moguć u smislu šmitovske/polemocentričke "primerenosti bivstvovanju". Prema tome, sama mogućnost i stvarnost politike neprijateljstva – ma koliko nam sada, posle ove eskalacije nasilja, izgledala nametljiva – nije ukorenjena u bilo kakvim onto-teološkim kategorijama, već je, pre, granično obeležje čovekove etičnosti/slobode: njegove moći da unušti kako drugog tako i samoga sebe. Pri tom, ova mogućnost je tek izvesna mogućnost, jedna pored drugih, tako da se ona može i mora izbeći. To *mora*, taj *nalog* je, u današnjem svetu, norma koja ne proizlazi iz bivstvovanja, već predstavlja sam uslov njegove (neizvesne) budućnosti! Nema nam budućnosti bez politike tolerancije, ako ne i prijateljstva.

Jer, politika neprijateljstva je, *u sudnjoj instanci*, politika samouništenja: ona, u stvari, nema svoju Stvar, nema unutrašnju ili spoljašnju granicu. Ako je takva politika data (kao nalog) *u samom bivstvovanju*, onda nikome od nas – nema spasa. Zmija će, pre ili kasnije, da ugrize svoj rep. Mislim da, danas, može i mora da se govori o jednom

elementarnom ljudskom pravu koje prethodi svakom političkom konceptu, a to je pravo na *ljudski opstanak* ili, što se svodi na isti, pravo na mirno rešavanje političkih sporova. Licemerno potrzanje svih ostalih ljudskih prava da bi se ovo pogazilo predstavlja nešto naprosto – nedopustivo. Nalog za ljudskim opstankom, nažalost, u svetu kakav sada jeste, nema nikakve političke garancije, jer u njemu politika neprijateljstva još uvek deluje kao realno-dominantni koncept. Zato nam kao jedino uporište ostaje još, samo, to apstraktno pozivanje na ljudsko pravo na opstanak koje, na konkretan način, može da se imenuje i kao – *pacifizam*.

Utorak 11. 5. 1999.

Bio sam na Brankinoj odbrani teze. Nije bilo mnogo sveta. Sreo sam tamo Radomira, Badija, Daku, Divjaka, Đorđa itd. Branka je bila sjajna. Rad je izuzetno debeo (rekao bih, oko 500. st.) tako da ga bar jedna osoba iz komisije – sudeći po vidnom i komičnom nerazumevanju bilo čega! – nije ni pročitala ili, ako je i pročitala, nije ništa razumela. U uvodnoj reči Branka je izložila svoju "meta-poziciju" koja, kako je rekla, nije toliko eksplicirana u samom radu, koliko je u njemu prisutna kao izvesno načelo organizovanja. Ako se ta pozicija može rezimirati jednom rečenicom, onda bi ona, otprilike, morala biti ovakva: Ono što se aktuelno zove *postmodernom filozofijom* težilo je da podrije stanovište Subjekta koje se u modernoj filozofiji, od Dekarta do danas, izgrađivalo kroz unutrašnja razlikovanja, prevladavanja i samoidentifikacije, kao dostojanstvo samorefleksivne moći ili moći spoznaje, ali postmoderna je, pri tom, previdela da se, negde na bočnim (kolateralnim?) pozicijama te filozofije, recimo kod Berklija i Spinoze, već dogodilo izvesno gerilsko podrivanje Velikog Subjekta, podaritelja smisla, tako da danas ona, pomalo, kuca na već otvorena vrata.

Jedino zanimljivo bilo je reagovanje Jovana Aranđelovića koje je izgledalo otprilike ovako: Prvo si se ograđivala od postmoderne, a posle si upokojila ono na čemu počiva moderna, dakle – *prevladavanje*, a kao što svi znamo, nema moderne bez prevladavanja. Joca je, još, rekao da se ta primedba odnosi samo na njeno uvodno izlaganje, ali ne i na samu doktorsku tezu. Zatim se razvila mala diskusija, da bi Joca, na kraju, izrekao krunski argument koji je značio prekid svake diskusije: Jeste li čuli da je nešto eksplodiralo?! Jer nešto je zaista puklo. I tako je Branka uspešno položila

svoju doktorsku tezu, takoreći, pod bombama i granatama. Zacelo, jedinstveni slučaj!

Inače, ja bih na Jocinu dilemu, kao i na sve slične dileme, odgovorio da (gerilsko ili ne) *podrivanje*, u ovom slučaju, *prevladavanja* ne podrazumeva njegovu destrukciju, već samo dekonstrukciju, što, zatim, znači da od njega više nije moguće praviti veliku priču, sintezu, strategiju, ali ga je, još uvek, moguće upotrebljavati fragmentarno, instrumentalno ili taktički!

Posle smo otišli u Institut za filozofiju, na piće i ostalo... Malo se ćaskalo, kao u stara dobra vremena. Bilo je i viskija. Pretpostavljam da je to Branka donela iz Budimpešte. Kaže da joj je tamo dobro, ali da nema previše slobodnog vremena. Nismo mnogo pričali o "situaciji". Možda zbog pića. Ipak, ostaje utisak kao da više nema šta da se kaže! Kakva je to nemost koja nas sad, već, obuzima? Na jednom određenom stupnju reči više ne pomažu... Ono najvažnije što bi, još, htelo da se kaže, posle sveg brbljanja (svi smo već sve izbrbljali!), upravo je – neizrecivo.

Joca koji je napisao knjigu *Retorička kultura i načelo filozofije* pomenuo je, u jednom trenutku, za vreme odbrane, da filozofija (bar ona moderna) *propoveda* (to verovatno nije njegov termin, ali sada nemam bolji) prevladavanje, a retorika – nadmašivanje (a on je, ipak, sklon retorici). Daka je to prokomentarisao: Joca dođe do samog ponora i onda nas ostavi u nedoumici hoće li ili neće da skoči. Da sam imao prilike, ja bih mu rekao: evo vidiš, oni sad nas prevladavaju, njihov projekt je moderni projekt, savladavanje zle prirode, vrlo pametan projet, a mi – jesmo li mi puka retorika, nadmašivanje u galami? Ne! Mislim da smo i mi i oni zaokupljeni igrom nadmašivanja, vrlo retoričkom igrom iza koje, međutim, nema nikakve realnosti kojoj bi trebalo pokloniti pažnju, sem – destrukcije. Ako je to moderno, onda u redu! Ipak, više verujem u opoziciju: nadmašivanje i neizrecivo nego prevladavanje i realno.

U svakom slučaju, sada su naš problem ruine i, verovatno, mi sami kao ruine, kao nepopravljivo ruinirane slobode (čitaj: egzistencije). Jer, gde god da kreneš poneo bi, sa sobom, i te ruine. Besmisleno je zavaravati se da je iz njih moguće nekako utećи. Sa Radomirom sam upravo o tome razgovarao. Ne ostaje nam drugo nego da ostanemo tu gde, bar s jednom nogom, jesmo. Nemamo kud. Sem toga, dodao je Radomir: Gde god da kreneš moraćeš, sa sobom, da poneseš i svoju slobodu. I to stvara problem.

Tamo mogu da te izigraju još lakše nego ovde. Teška je egzistencija apatrida. Ja se osećam slobodnim na Kalenićevoj pijaci! – rekao je moj dragi prijatelj i sa njime sam se potpuno složio, podrazumevajući tu i samo ime pijace! Što, naravno, ne podrazumeva nikakvo univerzalno načelo, jer predstavlja samo jedan lični izbor.

Sreda 12. 5. 1999.

Danas sam posle dužeg vremena otišao u redakciju. Trebalo je da za Svetlanu pokupim neke cigarete koje sindikat revnosno nabavlja za svoje radnike! Sindikat je sada pušačima postao takoreći majka, a Nato alijansa, svakako – maćeha. Ipak, džabe sam dolazio. Cigarete nisu stigle. Moraću sutra ponovo da dođem. Majka će imati obzira. Ipak, video sam se sa drugarima, malo smo popričali. Dao sam im primerke Bodrijara (*Savršeni zločin*) koje im je Badi namenio.

Radenko mi je rekao da je *Politika* prenela tekst Filipa Hamonda iz *Independenta* ("Rat slike i reči") u kome se na zanimljiv način analizira pristrasnost britanskih medija. Tekst počinje rečenicom: "Neophodne su dve strane za propagandni rat." Ranije je izgledalo da nešto tako u Globalnom selu, naprosto, nije moguće ili, bar, da nije moguće u tako velikim razmerama. A u stvari nije bilo moguće samo zato što se ticalo drugih. Bio sam prilično neosetljiv za problem drugih (iako sam o tome stalno pisao!) jer sam mislio da liberalni model informisanja ne može da se *u toj meri* degeneriše, a da se, pritom, na slobodnom/brisanom prostori Globalnog sela, ne dogodi nekakva korekcija tih "devijacija". Bio sam, recimo, neosetljiv za priču o umiranju dece i ljudi u Iraku (pa i na mnogim drugim mestima na zemljinoj kugli), hteo sam da poverujem da je to samo Sadamov trik, a sada mi je potpuno jasno da je za tu tragediju podjednako kriv civilizovani Zapad kao i tiranin zvani *Sadam Husein*. Oni su samo lice i naličje jednog istog projekta koji satire najpre – decu, bogalje i bolesne. Ovde bi stara latinska poslovica "Fait iustitia, et peret mundus" ("Neka pravda bude zadovoljena makar svet i propao") mogla da se preformuliše u: Neka pravda bude zadovoljena makar propao ovaj ili onaj narod. Da li iko još zna zašto se, danas, uništava Irak i njegov narod (i svakako ne Sadam)? Zato što voli svog zlog vođu? Sadam je tako temeljno demonizovan da je on sada kriv čak i kada ništa ne uradi, čak i ukoliko bi rekao "2 + 2 = 4", bio bi kriv. Jednom

greška uvek greška iliti – greh. Ukoliko bi se pokazalo da Sadam ovo ili ono nije uradio – utoliko gore po njega! On je to, zacelo, hteo, jer zlo, po definiciji, hoće sve najgore. I tu nije neophodno nikakvo posebno dokazivanje. Za osudu je ono što se od zlog već moglo očekivati. Prema demonizovanom svaki odnos je legitiman, jer takvim (to jest legitimnim) postaje upravo zbog toga što je poricanje demona. Posle svega, brutalni suveren može i da umre, recimo, od raka. Šta će njegov naslednik da nasledi ako ne jednu ogromnu mržnju? Možda je civilizovanom svetu potreban koncept pravde koji potpuno isključuje sve drugo, heterogeno, otuđeno?

– Ako ne prihvatite naš koncept ljudskih prava vi više nećete imati prava na opstanak.

– Ali, odgovorićemo mi: hteli bismo da sami, kao populus, izborimo svoja demokratska i ljudska prava. A to nikada nije lak niti brz proces… Zašto nam niste u tome pomogli? Ova kolateralna šteta bi nas koštala neuporedivo manje.

– Ne, mi, kao ne-vi, odmah ćemo vam pokloniti naša ljudska prava, a ako ih nećete, onda ćemo vas vratiti 20. ili 50. godina u prošlost, pomoću naših Apača i Tomahavki. Pa crkavajte tamo.

– Pošto ste stvarne Apače sa tomahavkama već genocidno sredili sada nam njih šaljete u famtomskom obliku. Da li ćete tako, kada i nas "sredite", nekom drugom slati Šumadince sa Opancima, tek da vam savest bude mirna? Može li vaš koncept civilizacije, danas, da ponudi neki drugi oblike demokratizacije sveta osim onoga koji je oblikovan po modelu osvajanja Divljeg zapada?

Četvrtak 10. 5. 1999. Sretoh drugara i upitah ga: "Kako si?" A on mi reče: "Bolje nego sutra." Pokušao sam da to shvatim u veselom ključu: kao njegovu sreću što je danas još uvek danas. Možda je, zaista, reč o sreći na način Til Olijenšpigela? Ili, pre, Bleza Paskala: "Nous cherchons le bonheur, et ne trouvons que misère et mort"?! Čovek, verovatno, ne može da ne teži sreći i boljitku, ali najviše do čega dospeva jeste saznanje da je davno bilo

kada je on bio srećan... Heraklit ima neobičan fragment koji sadrži samo jednu reč: *Približavanje*. Evo mog fragmenta: *Udaljavanje*.

Šestog maja na sednici Direkcije JUL-a zaključeno je da domaćim izdajnicima "narod treba da sudi"! Takođe se ustanovilo – samo, ni ovo nije originalno – da iako je "naš narod najbolji narod na svetu", te iako u njemu "nikada nije bilo manje izdajnika nego ovih dana", izdajnika, ipak, još uvek ima! "Sve što protiv svoje zemlje urade treba da zna javnost, pa neka im narod sudi. Izdaja se ne oprašta ni u jednom ratu..." Jedino nam nisu rekli šta je, zapravo, izdaja. To je, pretpostavljam, ono što se u diplomatiji zove *poželjnom neodređenošću*. S tim što, ovde, naravno, nije reč o diplomatiji. Niti o pravosuđu. Ovde treba da sudi narod. Kako? Da li će on to da uradi tako što će da se okupi, uđe u sudnicu i sednu na mesto sudije? Svakako ne. Prema tome, ostaje mogućnost da to učini preko svojih vlašću ovlašćenih predstavnika. A pošto nije reč o suđenu u pravom smislu te reči, ono će onda, zacelo, biti bez porote, bez odbrane, svedoka, kazne i zatvora, dakle, sasvim direktno, u liku procesa sa poželjnom neodređenošću svega mogućeg i nemogućeg u njemu, čija jedina određenost se ogleda u principu: kadija te tuži kadija ti sudi... To bi mogla biti imitacija, recimo, polpotovske nedostižne paradigme, Mao Ce tungove kulturne revolucije, argentinske diktature, Apartheida ili Džamahirije... Sve sam cvet do cveta. Ipak, ne treba potcenjivati ni našu sklonost za autohtona, originalna rešanja!

Petak 14. 5. 1999.

U razgovoru za riječki *Novi list* (delove su preneli *Danas* i *Blic*), Puhovski je intervenciju nazvao terorom. Eventualnu primedbu da su jugosloveni politički odgovorni jer su izabrali Miloševića Puhovski je otklonio ukazujući na slučaj Sadama Huseina kojega niko nije izabrao. Mogao je da doda i to da je, u slučaju naših navodno "slobodnih" izbora, proces odlučivanja bio tako strukturiran da je odluka u mnogim svojim aspektima i segmentima, zapravo, bila dirigovana. U izvesnom smislu Milošević je isto toliko samoga sebe izabrao koliko ga je izabrao i narod. Posle je on vodio različite politike konfrontacije gde se, onda, uvek iznova,

legitimisala njegova pozicija, pošto su ljudi konfrontaciju doživljavali kao napad na zemlju, državu.

Puhovskom je, ipak, ključno bilo da ukaže na pervertovanost moralne indignacije ukoliko se ona instrumentalizuje u korist argumentacije koja brani intervenciju: "Radi se o pogrešnom konceptu koji polazi od nesuvislog pokušaja moraliziranja nečega što se u tradiciji zvalo politika moći i samo si, još, usput uništava moralni diskurs, jer ga ideologizuje, jer ga rabi za opravdanje potrebe da neko pokaže da je glavni". Rekao je i da "Srbi čine gore stvari" od Natoa, ali za to, bar, "ne rabe moralističko opravdanje". Naravno, problem je u tome što legitimacija intervencije ne bi uopšte funkcionisala bez moralističkog opravdanja.

To se vidi iz jednog drugog razgovora (prenetog takođe u *Blicu*), u kome je Slaven Letica pokušao da objasni kako se intervencija temelji na "međunarodnom pravu" ida je ona pokrenuta "u ime najdubljih humanističkih razloga". Na što je Igor Mandić odgovorio da su priče o humanističkim razlozima "jeftine, vašarske i bapske". Šta god da čovek misli o Mandiću (znam, recimo, da se kao drvoseča odnosio prema ženskom pitanju) sa ovim stavom nije moguće ne složiti se. Humanizam kao ideologija koja je, nekada, bila elitistički dodatak politike moći, sada je postao masovni, vašarski sentimantalizam i moralizam tv. konzumenata s kojima se, pri tom, manipuliše na najgori mogući način.

U ovdašnjoj medijskoj manipulaciji sve je potpuno brutalno-prozirno i tu niko nema nikakvih iluzija. Svi znaju tačno šta je po sredi i samo se dele na one koji pristaju da budu manipulisani i one koji to odbijaju. Međutim, kod humanista à *la* Letica stvari stoje znatno složenije: manipulisani mora da misli da je, u stvari, posednik apsolutne opštečovečanske (čitaj: medijske, CNN) istine. Pa ako neko tome protivureči on postaje – duboko nehuman. Moralizam je tu, zapravo, retorika cenzure.

Naravno da postoji i "ovdašnji" moralizam koji je, rekao bih, svojevrsna retorika slepila. Evo jednog primera: aktuelni predsednik SANU, D. Medaković, na pitanje (v. *Blic*) "Umeju li Srbi da mrze?", odgovara: "Mi smo jedan svet koji ne ume da mrzi. Možemo biti plahoviti, što mogu da dokažem, naravno, i iz ličnog iskustva. Ali da dugo mrzimo – nikako!" A kratko? Jer, postoji varijanta i sa kratkom i plahovitom mržnjom! Nije li, ovde, o njoj reč? Takvo tumačenje nam sugeriše već ono što Medaković na

jednom drugom mestu svog intervjua kaže: "Nismo mi nikakvi anđeli, sigurno. U ratu nema anđela, anđeli odatle beže"!

U svakom slučaju, cenjeni predsednik nas ostavlja u nerazrešenoj dilemi da li su snajperisti koji su s brda ubijali decu po Sarajevu činili to uz kratko, plahovito osećanje mržnje ili, štaviše, bez ikakvog osećanja. Samo, mnogo gori problem su, ja bih rekao, ne sami ti zlokovci koji pucaju već oni koji im za to obezbeđuju blanko legitimaciju: "Mi smo jedan svet koji ne ume da mrzi". Jer to, odmah, podrazumeva otprilike sledeće: "Nama se samo, eto, povremeno omakne da ubijemo po neko dete". I da li onda tome treba da verujemo? Svakako – ne! Čitava priča je pogrešna već onog trenutka kada je ispričana u *prvom licu množine*. Jer, u svakom narodu uvek je bilo onih koji umeju i koji ne umeju da mrze. A bilo koji narod da je u pitanju, on zapada u pravu nevolju tek onda kada njegovi prvaci i predsednici, viđeni intelektualci i duhovne veličine, počnu da smišljaju ovakve alibije za stvarne, suviše stvarne zločine.

Ali, evo, nasuprot Medakoviću, koji veruje da Srbi ne znaju da mrze, Bil Klinton ima, očigledno, sasvim suprotno mišljenje. Na skupu oficira i ratnih veterana američke vojske on je, naime, izjavio da etničko čišćenje na Kosovu nije isto što i holokaust, ali da postoji sličnost u tome što i jedno i drugo predstavlja sistematsku represiju podstaknutu religioznom i etničkom *mržnjom*. Neki ugledni Jevreji s pravom su protestovali protiv takvog načina razmišljanja. Da li iz njega treba da izvučemo zaključak po kome Srbi jedino što još umeju jeste da – mrze? Ako je reč o meni, ja ne sumnjam u to da je na Kosovu sa početkom bombardovanja počelo i etničko čišćenje od strane militantnih paravojnih formacija, grupa i pojedinaca. Samo, pitam se u kojoj meri su za to odgovorni oni koji su ne samo započeli bombardovanje nego i stvorili stanje u kome nema iole normalnih, civilizacijskih uslova da se nadzire situacija, dakle, u kome nema verifikatora i mogućeg utvrđivanja takvih zločina. A to su, takođe, uslovi u kojima kontra-nasilje, odnosno borba protiv etničkog čišćenja i sama, sa svoje strane, proizvodi etničko čišćenje. Evo kako to u praksi izgleda (citiram *Blic*).

"Na Koriš je bačeno osam kasetnih bombi, a napad je ponovljen rano juče. Bombe su pale u dvorište farme, u kojem je bilo 400 ljudi, uglavnom Albanaca. Reč je o ljudima koji su se dotad krili u obližnjim šumama i koji su došli da tu provedu noć, rekli su preživeli kosovski Albanci izveštaču agencije *Frans pres*. Zećir Urimeraj (62) je rekao da je izgubio dve ćerke,

stare dve i tri godine, kao i zeta. – Krili smo se u šumama, ali su nas srpske vlasti uverile da možemo da se vratimo kući – izjavio je on, ocenjujući da bi u napadu moglo da bude i 200 mrtvih. Fehmi Ahmetaj izjavio je *Rojtersu* da je kolona traktora sa albanskim izbeglicama pogođena sa šest projektila. Ahmetaj je rekao da je u tom napadu poginulo sedmoro članova njegove porodice. *Rojters* je izvestio da su na mestu napada rasuti delovi ljudskih tela, od kojih su mnoga spaljena."

Subota 12. 5. 1999.

Neki teoretičari, danas, priču o ljudskim pravima vide kao svojevrsnu anticipaciju "kraja istorije": liberalna je demokratija, sa svojim shvatanjem ljudskih prava, postala konačno zadovoljenje Istorije zato što je, ujedno, događaj *isothimije*, odnosno pravedne raspodele prava na priznanje. Drugi su, kao recimo Alain Badiou, skeptični. Ne bez žaljenja, on konstatuje da su mnogi intelektualci s levice prihvatili maksime etabliranog "zapadnog" poretka, umesto "da traže formulacije za jednu novu politiku kolektivne emancipacije" (*L'éthique, Essai sur la conscience du Mal*, Hatier, Paris, 1993 god.). Danas se, očigledno, javljaju i treći (najčešće levičari koji prihvataju logiku desnice na vlasti) za koje *ljudska prava*, shvaćena kao veliki holistički projekt, vode toj izgubljenoj i ponovo nađenoj strategiju kolektivnog oslobađanja. Tako bi, onda, svet konačno postao poprište borbe između politike *ljudskih prava* i politike *kršenja ljudskih prava*, arena sukoba naprednih i nazadnih sila... Zar bi, onda, bilo čudno ako bi se u toj dijalektici, odmah, javila opasnost da iz svojih totalizujućih pretenzija ona sklizne u svojevrsnu totalitarnu prisilu? Nije li Nato intervencija *simptom* (još uvek samo simptom?) takvog jednog iskliznuća? Svojevrsna dijalektika oslobađanja koja, danas, u svetu konačno izmiruje "desnicu" i "levicu", u jednom (napokon dovršenom – na Habermasovu radost!) projektu modernosti? Neće li, najzad, i ta dijalektika-na-vlasti, kao i sve ranije, da završi u tiraniji i kontraindikacijama?

Bilo kako bilo, uvek će, naravno, biti i onih koji su, kao Đerđ Konrad, u stanju da tvrde dosta jednostavnu i otrežnjujuću stvar: "Trebalo je zainteresovati jugoslovensko društvo za demokratiju. Bombe su sredstvo za vođenje rata među državama, a ne za spasavanje ljudskih života."

Pred Međunarodnim sudom pravde u Hagu jugoslovenski pravnici su izneli podatak da je, od početka bombardovanja do danas, poginulo više od 1.200 civila. Dobar deo tih ljudi su, upravo, Albaci kojima se, eto, priteklo u pomoć. Prvi put sam sada video (u *Blicu*) tu cifru! Deluje uznemirujuće.

Predugo smo bili žrtve izvesne prisile *humanizma* i *morala* u teoriji da bi nam bilo dopušteno da nju (tu prisilu), koja je duboko obeležavala levičarsku intelektualnu scenu, sada samo prebacimo s levog na *desni* pol i da, pri tom, ta dva pola *pomirimo*. Nisu li *moralne skrupule* bar jednim svojim delom i, svakako, ne najmanje važnim, u stvari, samo eufemizam za ideološku intervenciju u teoriji? Postoje, bez sumnje, suptilna ideološka prikrivanja. Mikrologike vlasti i interesa. Iako je najčešće gruba, bučna, arogantna, bez "dlaka na jeziku" (naročito kada je na vlasti), ideologija, ipak, u nekim dosta osetljivim, suptilnim kontekstima voli da se skriva, tako što, recimo, ispred sebe istura – moral! Danas je, zacelo, *hitna* potreba da se obespravljenima i ugroženima stvarno pomogne postala, samo, instrument licemerne ideološke kamuflaže *pobočnog* i, zapravo, *prikrivenog-primarnog* strateškog interesa.

Tako je pozivanje na ljudska prava postalo, takoreći, privilegovani predmet obmane i manipulacije u procesima globalizacije. Kako je to uopšte moguće? Pa moguće je, najpre, zato što nema niti je ikada bilo samo *jedne* politike ljudskih prava, dok, međutim, vladajući, moderni projekt tih prava uporno hoće da nas uveri da postoji samo jedna takva politka. U različitim situacijama u kojima je ta politika inplementirana pokazalo se, jednostavno, da ona nema isti smisao, istu vrednost i iste učinke. Zanemarivanja razlika, bar u teorijskoj ravni, rezultiraju ideološkim efektima: interesi konkretne situacije bivaju potisnuti ili na ideološki način re-prezentovani (iskrivljeni?) unutar pristrasnog diskursa, čak i ako je on, navodno, univerzalistički. Ali kao što ne postoji jedna politika ljudskih prava, tako ne postoji ni jedna politika kršenja ljudskih prava.

Danas u svetu ova prava nisu nikakav samorazumljiv nalog već sastavni deo kako globalnih i globalizujućih pretenzija tako i regionalne politike otpora. Uvek je reč o *politici* (često *prljavoj*, *neiskrenoj*) ljudskih prava, a ne o samim *pravima*. U političkim borbama u kojima se mnogi pozivaju na ljudska prava, dešava se da ona bivaju instrumentalizovana u

korist ciljeva koji s ljudskim pravima nemaju nikakve veze. Moguće su, kao što je danas slučaj, *sporne situacije* u kojima se kršenje *jednih* ljudskih prava pojavljuje kao *sredstvo za potvrdu nečeg drugog*. To su protivurečne situacije koje nam govore da samo pozivanje na ljudska prava nije nešto što, odmah, rešava sve probleme. Najzad, postoje i okolnosti u kojima ljudska prava, shvaćena kao "osnovna prava", *često* (i, naravno, ne uvek i ne po pravilu) predstavljaju samo minimum i, zapravo, *alibi* da se ne učini ništa *više*!

Ljudska prava su se, prvobitno, zamišljala kao prirodno-pravni postulati, dakle, kao nešto što je utemeljeno u manje više postojanoj (ljudskoj) prirodi ili suštini. Sumnjala i kritičari nisu propuštali priliku da postave pitanje: na čemu se priča o *ljudskim pravima*, zapravo, *temelji*? Izgledalo je da su teškoće da se da zadovoljavajući odgovor na ovo pitanje trajne i nepremostive. Koncept *demosa* ukoliko se shvati kao privilegija i kao naturalističko obeležje samog Zapada, kao izvestan "beli" etnocentrizam (ili: evropocentrizam) na kome se događa realpolitičko zasnivanje *demokratije* kao Uzora, jeste bez sumnje koncept koji je u isti mah ideološki zamaglio i doveo do krize samu potrebu za utemeljenjem ljudskih prava. Doveo u krizu, jer *demos* ne može biti nikakav naturalistički fon za rešenje tog pitanja. Naime, i druge civilizacije bi trebalo da imaju prava na svoj koncept ljudskih prava, i svoje puteve do jednog desupstancijalizovanog pojma prava. Jer, ako već sama filozofija nije našla pouzdani "temelj" za svoje epistemološke i druge bajke, zašto bi, u tom pogledu, ova specifična bajka (ili basna?) o *ljudskim pravima* bolje prošla?!

Ubuduće, ove teškoće mogu da se reše i tako što bi se skeptičko-metafizičke dileme oko *utemeljenja* naprosto shvatile – nepotrebnim. U tome bi slučaju pitanje o *temelju* ljudskih prava postalo izlišno. Ubuduće, ova prava nemaju supstancijalno uporište u ljudskom bivstvovanju i dobro je što je tako. U tom smislu bi, onda, bilo moguće govoriti, kao što su to neki teoretičari činili, samo o izvesnoj *kulturi* ljudskih prava kojoj, da bi se odbranila, nisu potrebne filozofske ili metafizičke pretpostavke... U tekstu *Ljudska prava, racionalnost i sentimentalnost* (v. časopis "Dijalog", Sarajevo, br. 5., 1996 god.) Ričard Rorti podržava to (Rabossijevo) verovanje, smatrajući da su neopravdani prigovori koji s indignacijom odbacuju desupstancijalizaciju ljudskih prava zbog toga što ona, navodno, vodi ka "kulturnom relativizmu". Kritičari tog *relativizma* misle, tvrdi Rorti,

da je on nespojiv sa činjenicom s kojom se identifikujemo u demokratijama, a to je (aksiološka) činjenica da je kultura ljudskih prava moralno superiornija od drugih kultura.

Ako otpišemo fundamentalizam (a time, naravno, naturalizam, etnocentrizam itd.) *ljudskih prava* u korist izvesne *kulture*, da li ćemo, time, dobiti ili izgubiti u izgledima da se, kako bi rekao Rorti, "postigne utopija Prosvetiteljstva"? Nije li ključno obeležje *ljudskih prava* to da su ona, u stvari, obećanja koja nikada neće biti do kraja ispunjena? Obećanja o jednom kraju bez kraja, sa odstupanjima, s kršenjem, porazima, prestupima i gubitkom smisla? Obećanja bez obećanog? Jer, čovek se definiše pitanjem – Ko sam ja? – a ne odgovorom na njega. Tamo gde nema *upitnosti* pitanje je koliko je umesno govoriti o ljudskim pravima. Ali ljudi se pitaju na razne načine. Postoje razne kulture upitnosti.

Zato, ova, desupstancijalizovana, pluralistički shvaćena ljudska prava ne bismo smeli tumačiti kao čin jedinstvene strategije emancipacije ili negativne dijalektike, već kao nešto što, iako tek treba da dođe, u isti je mah uvek već tu, ispred nas. Pa ako je taj futur ljudskih prava uvek već tu, on je to kao trajni futur: nešto što će doći ali nikada ne dolazi, već, pre, odlazi, biva izmešteno, smešteno i stešnjeno uvek-drugde. Odgođenost ljudskih prava je nešto što definiše uslov, u isti mah, njihove mogućnosti-i-nemogućnosti. Ta prava su, u isti mah, savremeni mesijanizam i veliki reper ili putokaz koji nas vodi u pravcu nikada-dovoljnog i nikad-zadovoljnog. Ljudska prava kao odgođenost su konstitutivni poraz ljudske prirode ili, što se svodi na isto, poraz ljudske prirode kao nečeg "konstitutivnog"! Ubuduće se ta priroda definiše kao *apokrif* i *palimpsest*. Kao tekst i smisao koji zahteva uvek novi prepis i novu artikulaciju. Taman smo ispisali naš nalog ljudskih prava, kad je on, već, izbledeo na papiru, da bi se, ispod ili iznad, pojavio drugi tekst.

Zato je razlika između, s jedne strane, elementarnog respekta/prisustva i, s druge strane, grubog odsustva ljudskih prava u isti mah očigledna i neprozirna! Ljudskih prava, zapravo, *nikada* nema dovoljno i čini se da je *pravedno* što je tako! Ako su ljudska prava prirodna prava ili neka vrsta zamene za takozvana "prirodna prava", onda bi se, zaista, moglo reći da ljudi imaju sasvim "prirodno" pravo da nikada ne budu potpuno zadovoljni stanjem svojih (ljudskih) prava. Iz tog prava na nezadovoljstvo proizlazi i pravo na kritiku. Postoji "prirodno" ili ljudsko pravo na kritiku,

pa, prema tome, i kritiku samog stanja u kome se nalaze etablirana, hegemona ljudska prava. Ta kritika nam govori da ljudskih prava nikada nema dovoljno i da, zapravo, ako malo bolje pogledamo, i nema ljudskih prava, da su ona, uvek, pre ili kasnije, jedan veliki *nedostatak*. A ona postaju najveći nedostatak upravo onda kada se naturaju, počev od pretpostavke da postoji idealni/univerzalni model koji mora da se zadovolji. Vladajući koncept ljudskih prava, danas u svetu, koncept je naturanja. Zato bi se, možda, moglo reći da smo, sada, na pragu Doba čiji simptomi nam prete da pod stegom trijumfalne pobede ljudskih prava ovih više uopšte ne bude.

Nedelja 16. 5. 1999.

U Krugu sam presnimio zapise razgovora vođenih na Radio-mostu. Ne znam da li si videla to. Ima žestokih duela, kakav je, recimo, onaj između Zage Golubović i Vesne Pusić. Naišao sam i na razgovor čiji učesnik je bio Mirko Kovač. Neki momenti u tom razgovoru mi se čine podsticajnim za razmišljanje, pa ću se na njih osvrnuti. U ovom trenutku, smatram neophodno da to učinim s malim okolišenjem.

Verujem da je svaki čovek, u ovim vučijim vremenima, u stanju da načini grešku, da nešto loše proceni itd. Tu onda, naravno, ne izuzimam ni sebe, pošto i ja, svakako, grešim! Ipak, nisu sve greške iste. Jer, postoji jedna, nazvao bih je, *greškom nad greškama* koja, naprosto, nije za praštanje. To je greška bezosećajnosti za patnje drugih. Ne za patnje bližnjih, svojih, istih, nego upravo – drugih! Naravno, još manje je za praštanje neosetljivost *kako za patnje drugih tako i za patnje svojih*! Ova krajnja neosetljivost, ako tako mogu da kažem, jeste, zacelo, balkanski specijalitet. No dobro. Mirko Kovač je čovek kome nije moguće prebaciti da je bezosećajan za patnje drugih. Već na početku razgovora on je naglasio da to što se dešava doživljava kao *užasnu i tragičnu činjenicu* koja zaista problematizuje natuknice tipa "silom na silu" i "nasiljem protiv nasilja". Postoje valjda i neki drugi mehanizmi, kaže Kovač.

Ali, sagovornik (RFE) mu je, odmah, postavio neko glupo pitanje o *odgovornosti naroda*, koje je Kovač nekako doveo u vezu s nečim što, po njemu, ima smisla. A to se odnosilo na našu sadašnju *bezosećajnosti za patnje drugih* i, u konkretnom slučaju, za patnje kosovskih Albanaca. Evo kako je to učinio: "Ono što je mene sad zaprepastilo, u ovoj cijeloj situaciji,

to je da nema sućuti, da nema disonantnih tonova, prije svega na tragediju albanskog naroda. Kada su Srbi, vi vrlo dobro znate, u vreme balkanskih ratova ubijali Albance to je bio još strašniji masakr, jos su strašnije scene nego sto su danas, ja sam puno tog materijala imao u rukama, ali ipak tada je bila oštra kritika recimo srpskih socijaldemokrata sa Dimitrijem Tucovićem. Sam Dimitrije Tucović je, ja sam o tome pisao nedavno u listu 'Zarez', u jednom članku koji se zvao 'Nikad kraja', sto znaci nikad kraja ubijanju, rekao otprilike ovako, ako još to mogu doslovice interpretirati: 'Mi smo izvršili pokušaj ubistva s predumišljajem nad čitavom jednom nacijom. U tom zločinačkom delu smo uhvaćeni i sprečeni. Sada imamo da ispaštamo kaznu'. Hoću da kazem da meni fali, u ovoj sadasnjoj situaciji, nekih takvih glasova, nekog suosećanja sa drugima. Nismo samo mi jedini koji to trpimo. Može li se danas čuti takav neki glas? Koliko ja vidim ne može, ne može bar javno."

Svakom moralnom čoveku, što ja mislim da Kovač jeste, zacelo, bi nedostajao takav jedan glas. Ipak, mislim da, ovde, postoji nimalo jednostavan problemi s tim glasom. Najpre – ne znam koliko Kovač ima tako nešto u vidu – danas, u ovdašnjim *ratnim* uslovima (jer, za razliku od Nato zemalja, rata kod nas *ima* i on je, kao takav, proglašen: naime, važeći su ratni zakoni) svi disonantni glasovi koji bi, eventualno, protivurečili nacionalnom interesu kao interesu odbrane od agresije rizikovali bi – takva je situacija – da se svrstaju u kategoriju "izdaje otađbine". S druge strane, ovde postoji uverenje da je osećajnost za patnje izbeglih Albanaca iskorišćena, od strane Natoa, kao legitimaciona osnova za nanošenje patnje svima onima koji su ostali u Srbiji, odnosno SR Jugoslaviji. Zato bi javno manifestovanje osećajnosti za patnje Albanaca bez osude Natoa bilo ravno apologiji bombardovanja!

Tu se sada, očigledno, ocrtava kantovska razlika između moralne autonomije i heteronomije. Ako bih ja, naime, svesno dopustio da se neko okoristi mojim saučestvovanjem u patnji drugih onda to ne bi bio moral nego nešto njemu suprotno. I pogotovu bi bilo nešto suprotno moralu u slučaju da se ova "korist" sastoji, zapravo, u nanošenje patnji onom drugome od drugog, odnosno sada meni samom! Prema tome, to je drugi i, zapravo, prvi razlog (a ne strah od ratnih zakona) zašto ovde, danas, niko ne osuđuje eksodus Albanaca *bez istovremene* osude Nato alijanse.

S druge strane, sve Nevladine organizacije su upravo u tom "paket" aranžmanu, dakle, zajedno sa osudom Natoa, osudile i eksodus Albanaca. (Ne znam da li je s time Kovač upoznat.) To je ono što se, danas, ovde javno može učiniti a da se, pri tom, ne bude izmanipulisan ili, što se svodi na isto – budala. Prema tome, nisu ovde ljudi moralno neodgovorni, beskrupulozni ili bezosećajni (mada takvih, kao i svuda, ima) za patnje drugih, već oni, s pravom, strepe od moralne manipulacije. Konačno, ako bi moje javno saučestvovanje u patnji drugih legitimisalo gestove koji, zatim, nanose patnju meni i mojima, ja bih onda, zaista, morao biti veliki mazohista da tako nešto sebi učinim! Zamislimo situaciju da je Nato, posle "Oluje", odlučio da bombarduje Hrvatsku naloživši joj da vrati izbeglice itd., i da to Tuđman nije prihvatio. Ne bi li se, onda, oni malobrojni u Hrvatskoj koji su se usudili da javno iskažu neslaganje sa eksodusom Srba iz Krajine našli u veoma neugodnoj situaciji da svojim stavom, ubuduće, ujedno, legitimišu gest bombardovanja sopstvenog naroda?! Kritikovati taj eksodus bilo bi moguće samo uz istovrmenu kritiku Nato intervencije. Zato se moralni stav ili moralno reagovanje na ovu i slične situacije nužno sastoji iz protivljenja svakom nalogu sile, odnosno nalogu da se ide silom protiv sile i nasiljem protiv nasilja. Jer valjda, kako s pravom kaže Kovač, postoje i neki drugi mehanizmi!

Ponedeljak 17. 5. 1999.

Čitava stvar se, ipak, tu ne završava. Postoji, naime, još jedan problem koji nećemo moći da zaobiđemo. Mi, naprosto, nemamo neposredan uvid (ili: neposredno iskustvo) u vezi s onim što se dešavalo i što se dešava na Kosovu, tako da je naše saosećanje sa patnjama ljudi na neki način nužno posredovano. Čime? Izvesnim svedočenjima, koja su često i sama posredna (odnosno posredovana i modelovana medijima). Ta svedočenja nam omogućuju da formiramo izvesno znanje o događajima. Naravno, tu se odmah postavlja pitanje: da li su naša znanja zaista znanja ili su, u osnovi, samo predrasude? Drugim rečima: šta zapravo mi znamo o Kosovu? Kada kažem "mi", onda mislim: mi – *svi,* mislim na jedno *zbirno* (a ne univerzalno: jer nema *jedne* istine o Kosovu!) *mi* koje otelovljuje sve ono što se *može* znati. Nato intervencija i srpski odgovor na nju svakako su učinili da to što se danas može znati o Kosovu bude prilično – suženo. Ne samo

zato što je pristup informacija ograničen, već i zato što su na scenu instalirani, pre svakog objektivnog znanja, postupci koji su podržani enormnom ratnom mobilizacijom energije (iako rat, bar u jednom slučaju, nije deklarisan) i koji bi, naravno, hteli da nas uvere da je istina crno-bela.

Kako u ovakvom, minimalno je reći *protiv-prirodnom*, kontekstu može razumno da se ustanovi epistemološki problem? Znamo da je znanje težak problem čak i pod normalnim okolnostima. Ako ga definišemo kao *istinito opravdano verovanje*, ono je, onda, za filozofa (koji sebi ne može da dopusti luksuz dogmatizma), nešto što nikada nije dovoljno opravdano! Zato, bar filozof ne bi smeo da bude previše lakoveran pred tim ishitrenim oblicima "znanja" koji se, danas, na sve strane nude i koje bi stari Grci odmah smestili u kategoriju *doxe*. Pa ipak, neka čudna strast čini da danas, i "ovde" i "tamo", ima previše filozofa, koji su, dok se kreću u ravni struke, vrlo oprezni sa moćima i, zapravo, ograničenjima znanja, ali su, na ovom konkretnom terenu, spremni da sve, odmah, vide sasvim prozirnim ili belodanim i da se priklone bilo jednom bilo drugom obrascu crno-bele slike Kosova.

Ništa bolja nije situacija ni sa ostalim vrstama intelektualaca, odnosno ljudi od kulture. Skoro svi koji se upuštaju u komentarisanja skloni su da veruju kako o Kosovu znaju sve ili, bar, sve što je potrebno da znaju. A u njihovom diskursu u osnovi, dakle, kao upravo osnovne ili bazične istine, funkcionišu, umesto znanja – predrasude. Pri tom, naravno, saosećanje koje bi se temeljilo na predrasudama ne bi bilo dostojno poštovanja. Ovde moram da budem još precizniji. Ako bi neko svoje saosećanje sa stradanjima Albanaca na Kosovu temeljio na predrasudama o tom stradanju, onda to saosećanje ne bi bilo vredno poštovanja (moralne hvale) čak i ako stradanja u nekom drugom obliku postoje! Saosećanje iz predrasude je utoliko manje prihvatljivo ukoliko su predrasude više funkcionalne, odnosno pogodne za ideološku instrumentalizaciju. Pri tom, predrasude su, u svim svojim likovima, izvesna neistinita i neopravdana verovanja.

Da bi se, dakle, spasli predrasuda potrebno je da naša saosećanja budu usklađena sa stvarnim znanjima o nekom stradanju. A stvarna znanja su, bez sumnje, ona koja se obrazuju počev od konkretnog, neposrednog, nepristrasnog i pouzdanog svedočenja o nekom događaju. Uzmimo samo normu konkretnosti svedočenja: počev od te norme neophodno je da se navede vreme, mesto, obeležje i tragovi događaja koji se definiše kao

stradanje. Posebno je tako nešto neophodno ako se ne kaže da je to pojedinačno stradanje nego, recimo, genocid, holokaust, tragedija ili masakr. Međutim, danas se bar, vidimo to suviše često, ove krupne reči upotrebljavaju bez ikakvog konkretnog svedočenja o njihovom značenju. Takav način govora je, na žalost, prihvatio i Mirko Kovač, u delu razgovora koji sam naveo. Jer on, ukazujući na Balkanske ratove, govori *o još strašnijem masakru, o još strašnijim scenama nego što su ove danas*... To, svakako, podrazumeva da se i danas, ili nedavno, na Kosovu dogodio neki strašan masakr. Ali zašto, onda, Kovač ne kaže gde, kad, pod kojim okolnostima i kako se on dogodio, koliko žrtava je u njemu bilo itd? Kovač očigledno drži da je takvo svedočenje nepotrebno, jer je stvar – samorazumljiva. Ali nije. Govorilo se o nekom stadionu na kome su zatočene hiljade Albanaca, pa se pokazalo da to nije istina. Samo, dok se to dokazalo, propaganda je obavila svoj deo posla. Genocid je bio "dokazan". Kod nas se, na isti način, govori o genocidu Nato alijase; govori se o nezapamćenom zločinu u svetskoj istoriji itd. Pri tom se zaboravlja da je, ovde, do sada, poginulo desetak puta manje ljudi nego što je poginulo od bombardovanja Sarajeva (12.000). Od pojedinačnih zločina, pa i zločina većih razmera, do stvarnog genocida razmak je – vrtoglav. Ako se govori o holokaustu na Kosovu, onda je neophodno reći gde se tu nalazi Aušvic, gde su koncentracioni logori. Gde je 6.000.000 žrtava ili, bar, 100.000 žrtava? Konačno, gde je bilo koja cifra poduprta bar minimalnim svedočanstvima?

Utorak 18. 5. 1999.

Znimljivo je pogledati kako Režis Debre (v. *Lettre d'un voyageur au président de la République*, Le Monde du 13 mai 1999) kritikuje Širaka zbog upotrebe sintagme "Genocid nad kosovskim Albancima..." On želi da bude konkretan, pa se, najpre, poziva na verodostojnog svedoka, Pola Votsona, jedinig američkog novinara (mislim *Los Anđeles tajmsa*) kojega je našao u Prištini; ovaj je imao širok kako posredan tako i neposredan uvid u događanje, a zatim – ako je verovati Debreu – nije bio ni naklonjen Srbima. Votson je Debreu potvrdio da nije naišao na nikakav zločin protiv čovečnosti. Nije rekao da toga nije bilo na Kosovu – što bi, takođe, bila nedopustiva generalizacija – već samo da on na to nije naišao. I to je jedino što je mogao da tvrdi. Ali, mnogo je više onih – kako među političarima tako

i među intelektualcima – koji su skloni da zaključuju počev od izvesne indukcije sa (krajnje) nepotpunim nabrajanjem i, zapravo, putem apriornih osuda koje tek simuliraju nekakvo zaključivanje i argumentaciju. Ukratko, svako kvazi-zaključivanje koje polazi od crno-belih istina po kojima su "ovi ovakvi" a "oni onakvi", da bi te istine koristilo kao bazične i samorazumljive stavove iz kojih se, zatim, izvode sekundarne i tercijarne osude jesu, po pravilu, metodički preparirane predrasude iza kojih se krije neka neprijavljena strast, odnosno neki interes.

Debreov je tekst, van toga što je u nizu stvari u pravu, na neki "advokatski" način – pristrasan. On brani svog "klijenta", ne obazirući se na neku treću, neutralnu istinu. Ali, zar tako ne rade i svi ono koji alfu i omegu ovog događanja vide u eksodusu Albanaca, u njihovoj patnji? Oni tu patnju, najčešće, prihvataju kao legitimacionu osnovu za navodno uzvraćanje nasilja, za bumerang logiku?! Pri tom se zaboravlja da je masovni eksodus već svojevrsni bumerang, da je pokrenut (možda spontano, možda planski, možda iz "inata" – ja to ne znam – ali svakako i pod uticajem bombi) tek onda kada je započelo bombardovanje Jugoslavije.

Problem sa emocijama jeste taj da one, kada se jedared formiraju, ubuduće ne trpe nikakvu sumnju, odnosno racionalno ispitivanje, proceduru utvrđivanja činjenica itd. Svi ti postupci deluje, takorći, uvredljivo za, recimo, iskreno saosećanje sa onima koji pate. Osećajan čovek, užasnut pojedninačnim zločinom, lako će biti u stanju da kaže: "To je gedocid", ili nešto slično. Sa stanovišta emocije koja traži osudu biće, zacelo, potpuno svejedno koje reči osude se upotrebljavaju. Ali, ako su ove reči legitimaciona osnova za nove zločine, odnosno za zločin protiv zločina ili nasilje protiv nasilja, onda će one, pre ili kasnije, posredstvom tih činova, da proizvedu nove emocije koje sada, opet, neće hteti da biraju reči i tako će to da ide *ad infinitum*. A to je, već, logika ekslacije nasilja. Onog trenutka kada je Jugoslavija bila napadnuta iz vazduha ta eksalacija je krenula kao svojevrsna spirala zla koja stalno afirmiše nova pravedna nasilja.

Ono što, po mom mišljenju, bar filozof ne bi smeo sebi da dozvoli jeste: uključivanje u tu spiralu na nekoj njenoj krivini, jer time bi samo postao instrument nasilja, odnosno njegov apologet, što je, ipak, sušta suprotnost od svake, pa i elementarne mudrosti. Naravno, svako nasilje može i mora da se osudi, ali svako za sebe, svako u meri svoga gesta, bez olakih generalizacija i povezivanja sa drugim nasiljem u smislu njegove

moguće legitimacije. Danas, na ovom tlu postojeća nasilja mogu i moraju da se posmatraju kao užasne i tragične činjenice koje, kako kaže Kovač, zaista problematizuju natuknice tipa "silom protiv sile" ili "nasiljem na nasilje" i koje, prema tome, isključuju nasilan odgovor. Za osudu su sva ta zalančavanja nasilja uključujući i ono prvo koje je lavinu eskalacije pokrenulo. Njima treba pretpostaviti pacifističko geslo da se sporovi moraju rešavati mirnim putem, putem pregovora. I nek mi niko ne priča da se sa Miloševićem ne može da potpiše nikakav ugovor jer on voli da vara. Tačno je to da on voli da vara, ali je on, takođe, i potpisnik Dejtonskog sporazuma.

Čitao sam tekst izvesnog Michel Grappe-a *Le traumatisme du réfugié* (*Monde,* 3. 5. 1999.). Autor nam sugeriše da iz njegovih često dramatičnih psihoterapijskih opažanja problema koje imaju albanske izbeglice direktno proizlazi zaključak po kome ne samo što terapeut mora da bude solidaran sa žrtvama nasuprot agresoru koji je jasno označen, nego i "l'effet psychothérapique, pour être efficace, doit être soutenu par un cadre juridique qui garantit les droits de la personne à vivre en paix et à demander réparation, situation seulement compatible avec une issue positive à la guerre." Michel Grappe stanje svojih pacijenata naziva traumatskom neurozom koja je karakteristična za ratna stanja. Noviji naziv (od 1980 god.) za to oboljenje je: *stanje post-traumatskog stresa*. Pa iako je potpuno svestan da je reč o stanjima čiji najmoćniji uzročnik je upravo rat, gospodin Grappe preporučuje "une issue positive à la guerre" kao uslov bez koga terapijski učinak ne bi bio dovoljno efikasan. Pritom, ovog gospodina terapeuta baš briga da li će, kada jednom bude zadovoljen taj uslov, da se pojave gomile novih – a njih i sada, na ovoj "drugoj" strani, ima na pretek – pacijenata sa stanjem post-traumatskog stresa. Terapeuta koji pravedni i pobednički rat propisuje kao uslov *sine qua non* svoje terapije: to, da budem iskren, još nisam video!

Sreda 19. 5. 1999.

Večeras se ponovo čuju i osećaju neprijatni potresi. Gledao sam na BK televiziji američku košarku dok su padale bombe. Nisam hteo da slušam vesti. Znam da je navraćao Černomirdin. Pretpostavljam da nikakvog dogovora nije bilo. Tvrd je orah voćka čudnovata... Ne bi me začudilo ako bi

ovo potrajalo još mesecima. Klinton je, koliko se sećam, rekao: Ako Milošević hoće rat imaće ga. Sada sam, već, ubeđen da je ovaj potonji, dok ga je slušao, u sebi mrmljao: Ako on hoće ludilo imaće ga. Pri tom, mora se imati u vidu da Milošević može da ubogalji samo jednu malu balkansku zemlju, dok Klinton može da izblamira čitavu civilizaciju, na kraju veka; a to je, ipak, nešto sasvim drugo. Ovde su nam sa neba stigli leci – toliko su glupi da ih je, čak, zvanična televizija pokazala svojim gledaocima! Na njima je, između ostalog, pisalo da se Milošević kocka sa sudbinom zemlje. Ali, s kime se kocka? I šta je u tom pokeru (ako je reč o pokeru) ulog njegovog partnera: da li ista ta sudbina zemlje u kojoj živim (onda se postavlja pitanje: s kojim pravom se s njom *bilo ko* kocka?) ili, pre, ugled čitave civilizacije na kraju milenijuma?

Stalno se vraćam onoj staroj priči: Varvari su, tvrdio je Platon, *po prirodi* neprijatelji Helenima. Ako bi se malo osavremenila, ta formula bi mogla da glasi: prijatelji-neslobode su *po prirodi* neprijatelji prijateljima-slobode... Možda čak i unutar svojih najosetljivijih aksioma, evropski politički identitet počiva na logici isključivanja (neprijatelja, varvara) gde se, onda, "idealna", "suverena" Evropa, Evropa demokratskih tradicija, suočava sa svojom odgovornošću, "suprotno takozvanom demokratskom duhu", kako bi rekao Bodrijar. Nije li to još jedan paradoks, pored mnogih drugih, na koji ćemo se morati navići? – Paradoks koji utemeljuje modernu/revolucionarnu demokratiju (sa zrncetom *Terora* u sebi): nema slobode za neprijatelje slobode: Sen Žist!? Jer, šta ako je "demokratski duh", zapravo, nešto što, pre ili kasnije, neminovno *protivureći samome sebi*? Taj ekspanzivni, napadni, agresivni demokratski duh. Po Bleru: *krstaški pohod za civilizaciju*! Demokratski duh ili dah, telos ili eshaton, ophrvan idejom univerzalnosti: dobro temperirane slobode, moderirane putem bratstva, jednakosti... i Terora. Britanski *Gardijan*, ciljajući na Tonija lavljeg srca, kaže: "Liberalni imperijalisti na Balkanu sada, uz pomoć NATO, žele da se uspostavi protektorat, ma kako on bio upakovan, kako bi obezbedili da se njihove želje poštuju".

Ne tvrdi li Puhovski, onda, s pravom da je to što Nato čini jednostavno – teror?! Naravno teror može, usput, da se uvija u senžistovske-robespjerovske fraze o nalogu Vrline, odnosno o izvesnom humanizmu-

humanitarizmu itd. Iza svega, ipak, ostaje – Nato alijansa, kao jedno suvereno, vlašću ovlašćeno *mi* demokratskih duhova/aveti. Da li zapadna demokratija danas ima i neko drugo mi? Jer, ovo delujuće i delotvorno *mi* ne samo što otelovljuje svojevrsni teror nego se uobličuje u novu avet koja kruži Evropom/Svetom. Nije li to, još uvek, ona stara/nova avet? Možda: bauk (budućeg) *totalitarizma* koji, u ovom trenutku, samo neprimetno prolazi?

Savremeno demokratsko *mi*? – "suprotno demokratskom duhu". Šta ako se ono, i ubuduće, sve više osvedočuje kao struktura "bratstva" koja, u svakom trenutku, samovoljno (suvereno) i hirovito, može da preobrazi svoje bratimljenje, svoj koncept *društvenosti* ili svoju strategiju bivstvovanje-sa-drugim u – *zadatu smrt* Drugom?!

Po Rene Žiraru uzajamno-nasilje ima strukturu koja ponajbolje može da se opiše kao struktura *začaranog kruga*. To je zatvoreni krug osvete i odmazde u koji je lako ući, ali nije nimalo lako izaći. Pošto su osveta i odmazda kretanja ad infinitum, onda je besmisleno od njih tražiti da obuzdaju nasilje, pre je potrebno njih dovesti u situaciju da mogu biti obuzdane. Jer, "sve dok društvo raspolaže kapitalom nagomilane mržnje i podozrenja, ljudi će nastaviti da se njime koriste i da ga oplođuju. Svi se spremaju protiv moguće susedove agresije i svoje pripreme tumače kao potvrdu njegovih agresivnih težnji. Uopštenije rečeno, nasilju se mora priznati mimetički karakter koji je takvog intenziteta da kada se nasilje jednom uspostavi u zajednici više ne može da se ugasi samo od sebe" (Rene Žirar: *Nasilje i sveto*, st. 91. prevod Svetlane Stojanović). Zacelo, oni koji su pokrenuli intervenciju, odnosno bombardovanje morali su, svakako, da razmisle o ovom mimetičkom obeležju nasilja. Odavde su, uostalom, stizale nezanemarljive poruke da će, ako krenu raketiranja, na Kosovu uslediti nasilan odgovor (uperen protiv OVK), što je, svakako, anticipacija mimezisa, odnosno eskalacije nasilja... Pitanje je, sada, kako je moguće izaći iz ovog začarano kružećeg nasilja?

Uzajamnost nasilja poistovećuje ljude, brišući razlike između njih: jedni drugima postaju, ubuduće, "isti" ili "oni". U daleko uznapredovalim procesima nasilja neprijatelji, čak, postaju – jedno, braća koja su se samo "zakrvila" (ovo me podseća na jedan motiv kod Šmita, na koji ću morati da

se vratim). "Ako nasilje realno uniformiše ljude, ako svako postaje dvojnik ili 'blizanac' svom antagonisti, ako su svi dvojnici isti, bilo koji među njima može u bilo kom trenutku da postane dvojnik svih ostalih, to jest predmet univerzalne fascinacije ili mržnje. Jedna jedina žrtva može da zameni sve potencijalne žrtve..." (R. Žirar, 88). U tom smislu moguće je govoriti o *zadušnoj žrtvi*, jer u primitivnim društvima preterano nasilje koje ne može da se zaustavi iziskuje lov na 'žrtvenog jarca', to jest jednog-jedinog čoveka koji postaje predmet opšte fascinacije i mržnje. On se ubrzo definiše kao isključivi krivac za sveopšte jade, odnosno kao oličenje nasilja. Njegovim obaranjem svi bi se *očistili* od nasilja. U stvari, reč je o nekoj vrsti kolektivnog *transfera* unutar koga ljudi gube svest o *vlastitom* nasilju i *vlastitim* krivicama! Ubuduće, kriv je samo Jedan. Svi mi ostali čisti smo. Uništavanjem zadušne žrtve ljudi se oslobađaju fascinacije nasiljem. Ostaje samo pitanje koliko će ta sloboda-od-nasilja da traje!

U našem slučaju, zacelo, Milošević bi bio idealna figura zadušne žrtve. Samo, da li bi se, njegovim žrtvovanjem, svi na vrlo lep i jednostavan način očistili od nasilja? Svi počev od gospođe Olbrajt, preko gospode Kuka i Blera, zatim, gospode iz OVK, pa preko onih tristotinak proskribovanih sa Nato spiska, pa sve do paravojnih junaka sa Kosova, srpske nacionalističke opozicije i, konačno, do baba Mice, moje tašte koja je uvek bila vatreni Miloševićev pristalica! Ipak, verujem da rešenje nije u negativnom transferu, odnosno u zadušnoj žrtvi, bez obzira da li je žrtveni obred užeg ili šireg obima, već je u oslobađanju od patološke situacije u kojoj i pozitivni i negativni transfer, i fascinacija i mržnja imaju bilo kakvu ulogu. A to oslobađanje mora da bude civilizacijski gest, pošto ono nikada neće moći da se postigne traumatičnim, nasilnim postupcima. A koji je to civilizacijski gest? Po R. Žiraru to može biti samo gest ustanovljenja prava ili rad prava umesto osvete. "Pravni sistem otkalanja opasnost od osvete. Ne ukida osvetu, samo je efikasno ograničava na jednu odmazdu čije je izvršenje povereno suverenom i specijalizovanom autoritetu u ovoj oblasti. Odluke pravnog autoriteta se uvek izriču kao poslednja reč osvete" (24). I jedino pravni autoritet, ako zanemarimo primitivnu proceduru žrtvovanja, ima svojstvo da može da bude *poslednja reč* osvete. Već politički autoritet, odnosno politička odluka/mera to ne može da bude. Zašto? Zato što sila koja deluje unutar političkog autoriteta/mere nema antecedentnu/apriornu uvaženost, odnosno nije – *sila zakona*.

Ako se, sada, vratimo na naš slučaj, onda ćemo videti da, onog trenutka kad je Nato alijanska iskoračila iz pravnog sistema Zemlje, njena intervecija je postala politička *osveta*, a ne odluka s pravnim autoritetom. Ona je sasvim logično pokrenula eskalaciju nasilja koju je, sada, teško zaustaviti. Infantilno verovanje da će Nato, kao nekakav *deus ex machina*, da siđe s neba i da, namah, razreši vekovima sporno kosovsko pitanje, neće, naravno, da "amnestira" od istorijske odgovornosti reditelje tog diletanstkog političkog pozorišta. Stvar je utoliko smešnija što je na istom ovom tlu, u nedavnoj prošlosti, već postojao presedan: dala se prednost političkom odlučivanju u odnosu na etablirani pravni poredak/autoritet, što je, naravno, izazvalo nepojamno nasilje. Onog trenutka, naime, kada je data prednost kako međunarodnom i tako i unutrašnje-jugoslovenskom *razbijanju* (pravnog) *konsenzusa* o postojanju zemlje koja se zove SFR Jugoslavija, to je, ubuduće, otvorilo mogućnost da se na pitanje etničkih zajednica – u kojoj zemlji sada živimo? – pruži odgovor počev od političkog i oružanog nasilja.

Pokušaj da se Nato intervencija, bez obzira što ona krši postojeći međunarodni poredak pravde (zakona), legitimiše kao jedna *viša* (recimo: humanitarna) pravda, razbija se na načelu univerzalizacije. Jer kakva je to pravda koja se ne da univerzalizovati, pošto u ime ljudskih prava interveniše samo u nekim, a ne svim, slučajevima?! Proizvoljna intervencija koja se, samo formalno, poziva na ljudska prava, uz kršenje mnogih drugih međunarodnih prava, pokazuje da njoj nije stalo ni do ljudskih prava niti do samog prava. Razloge za intervenciju treba, onda, tražiti negde drugde. O tome su već mnogi autori pisali, tako da je izlišno podrobnije upuštati se u taj argument nedoslednosti. Dovoljno je, samo, pogledati tekstove Noama Čomskog. Ja bih, u ovom trenutku, samo dodao da argument o ljudskim pravima kao *višim* pravima koja, kao takva, opravdavaju intervenciju nije valjan i zato što ne može da odgovori na pitanje: kakva su to *viša prava* na osnovu kojih se očigledni *zločini* tipa *kolateralne štete* unapred izuzimaju od osude?

Eto zašto, konačno, mislim da prvi civilizacijski zadatak na Balkanu nije da se nasiljem interveniše i uvodi nešto što se na taj način neće uvesti, već to da se stimulišu procesi demokratske i pravne integracije sa Evropom i civilizovanim svetom. Zato moja ključna politička želja nije da vidim nasilno uklanjanje Miloševića s trona, već da ga mirno otpratim u penziju,

bez mogućnosti da on, za sobom, ostavi neki rezervni objekt pozitivnog (političkog) transfera, odnosno fascinacije.

Tri je izjutra. Slušam vesti, na radiju. Bombardovan je bolnički centar Dragiša Mišović na Dedinju, nekadašnja Železnička bolnica. Tvrdi se da je tri bolesnika poginulo. Ne mogu da poverujem! Koliko će još, u ovom "pametnom" ratu, da se vidi stvari koje nisu za poverovati?! Kada to urade neki gorštaci koji u svojoj glavi još nemaju pojam bolnice, to može, donekle, da bude razumljivo, samo ne i oprostivo. Ovako, zacelo, nije ni razumljivo ni oprostivo.

Četvrtak 20. 5. 1999.

Počev od pedesetih godina Šmit svom određenju *političkog* (podsećam: *Pojam političkog* je objavljen 1932 god., prva nepotpuna verzija: 1927.) daje naglašeniju egzistencijalnu notu (što je, kao postupak, u to vreme, bilo u modi). Reč je o egzistencijalizmu koji se probija počev od refleksivnog, fenomenološkog polazišta: "Distinguo ergo sum". Distingviranje, razlikovanje... čega? Same stvari? Samog rata? Prijatelja i neprijatelja? Onoga što je u razlikovanom neminovno razdvojeno, pocepano, razdrto? "Je pense, donc j'ai des ennemis" (Šmitovo pismo Frojndu, 1964). Nije li to Šmitovo, ipak, *smešno* preterivanje? Ili je, možda, u pitanju priznanje izvesne neminovnosti prokletstva-u-samorastrzanju (reč *prokletstvo* uzimam od Konstantinovića, a *samorastrzanje* od Šmita), izvesne tragične poopštenosti *polemosa*, gde, onda, ovaj obeležava i "moju" najdublju imanenciju? U tako poopštenom polemosu više ne bi bilo nevinih ili, bar, ne bi bilo *a priori* nevinih, osiguranih u nekoj nad-individualnoj strukturi *neprokletstva* (to je, takođe, Konstantinovićeva reč iz *Pentagrama*)? Ili je ta poopštenost *polemosa*, možda, pre, izvestan alibi za prethodne promašaje šmitovskog belicizma? I možda, čak, alibi za naš balkanski, plemensko-palanački decizionizam čije idealno otelovljenje je upravo Milošević?!

Mišljenje koje ima sposobnost da nas intencionalno uputi na samu Stvar, na ono što se u njoj i njom razlikuje/diskriminiše, na (njeno) *Isto* i (njeno) *drugo*, dakle, na rat i da, u isti mah, u sebi reflektuje to upućivanje, javlja se u svim svojim individuacijama (na priznat ili nepriznat način) kao

poništavanje i neprijateljstvo spram *datog* života. Mislim dakle negiram život kakav neposredno jeste. To je Heraklit. Misliti = imati neprijatelja i biti neprijatelj. Ali, imati i biti ovde označava jedno isto: *neprijatelja*. "Ja ga rađam kao što Bog Otac rađa Boga Sina", kaže Šmit (u pismu Joakimu Šikelu iz 1970. god.). Neprijatelji su Jedno i, možda, čak braća! Uostalom, bratoubilaštvo je, zacelo, najviši oblik zla samo zato što je zlo, ovde, cepanje, raskidanje najvišeg jedinstva, s-rodnosti, srodstva, filijacije.

Čini se da u poznoj radikalizaciji (ako je to radikalizacija) Šmitove *strategije* imamo izvesno poopštavanje opozicije prijatelj-neprijatelj gde prvobitni pojam političkog, u stvari, gubi svoju polemo-*centričku* oštrinu i onto-teološku ukorenjenost. Ostaviću po strani pitanje da li je čitava ta priča, samo, efekat rđave savesti. Rekao bih da se, u toj stvari, Fuko nadovezuje na Šmita. Ostaje da je ovo poopštavanje izvesna "relativizacija" i decentriranje *polemosa* gde ovaj, ubuduće, prestaje da bude oruđe progona svega drugog i same drugosti ili, što je isto, mehanizam apsolutne zbrinutosti u gnezdu/jatu, da bi postao i oruđe *samorastrzanja*: ako su neprijatelji Jedno, onda nužno pada zabrana nesloge (*stasisa*) ili samorastrzanja. Nema svetog političkog jedinstva. Nema svete suverenosti. Sve je rastrzano ili razdrto.

Ergo, bilo koje jedinstvo, uključujući tu i jedinstvo Nato alijanse, podložno je korupciji. Niti je neprijatelj apsolutni demon, jer i on je ljudska stvarnost koja može da pati, niti je Nato alijansa sveta suvernost oličena u Vrlini. Isto važi i za unutrašnje političko jedinstvo neke zemelje. Građanski rat je, u njoj, shodno tom principu (poopštenog polemosa), podjednako legitimni nastavak-politike-drugim-sredstvima kao što je to i obični rat. U ovoj henologiji neprijatelja (koji su Jedno) još uvek ne bi bilo mesta za tragični rascep, za prokletstvo – to je moja primedba. Biju se: pa šta onda! Da li je, pri tom, reč o sukobu Nato-Srbi ili Srbi-Albanci, to je malo važno. Brutalne konsekvence ovakvog stava teško da se mogu ćutke prihvatiti. Moj stav je: možda su neprijatelji jedno, ali to je, suviše često – tragično.

Bez sumnje, Šmit je preuzeo Platonovo verovanje da je Helenima primeren *stasis* (kao benigna, prolazna svađa) zato što su oni rođaci, braća, što su *Jedno*, dok je *polemos* primeren njihovom odnosu prema Varvarima, zato što su oni *Drugo*. Stasis je, dakle, *granica* polemosa. Jer nesloga, iako je moguća, jeste nepoželjna, nepotrebna i neprirodna, patološka, kao što je rat, kada je usmeren spolja, poželjan, potreban i normalan, pošto se vodi protiv (*po sebi* ili *po prirodi*) *neprijatelja*. Ako *Jedno* i *drugo* (odnosno *drugi*) ipak na

neki neobičan način padaju u *Jedno*, postaju takoreći braća, onda i to *dvojedno* nužno relativizuje Šmitov koncept političnosti kao nužne i jedino legitimne diskriminacije između onih s ove i onih s one strane brda.

Da li Šmitovo Jedno (kao dvojedno), njegova henologija ipak nekako uspeva da uključi u jato, da interiorizuje i braću/varvare, odnosno neprijatelja? Nije li neprijatelj samo izvesno *drugobivstvo* prijatelja kome je ono potrebno samo da bi što bolje cementirao svoje jedinstvo, svoje pleme, svoje krvno srodstvo? Nisu li neprijatelji u stvari uvek isti? Tako da možda Isto ili identitet bilo koje javne stvari ne bi uopšte ni postojalo bez njih! Ili je, pre, Jedno uvek neka suština, logos koji se pojavljuje iznad i ispred razlike/diskriminacije? Može li se reći da je to, u stvari, jedan meta-diskurs koji nam, ipak, suviše revnosno izravnava nabore što ih stvara diskriminacija ili diferencijacija u nedrima političkog? Reći da su neprijatelji Jedno/braća (uostalom braća su oduvek bili paradigmatički primer najogorčenijih neprijatelja) to može da deluje *umirujuće*. Neprirodno (ne-bratski) i uznemirujuće je tražiti od braće-neprijatelja da budu ono što nisu, dakle, prijatelji! Uznemirujuće je mirotvorstvo, a ne jedan lep, pošteni i, po definiciji, uvek pravedni rat!?

Nije li, ipak, ova ideja Jednog, čak i u varijanti svoje dvojednosti, preterana ontološka, trancendentalna ili, sve-jedno, logocentrička *obaveza*?! Konačno, da li je to ono Jedno u koga je Derida spreman da uperi instrumente svoje dekonstrukcije opisujući ga, u kontekstu analize Šmitove "stasiologije", kao Jedno koje se "deli i suprotstavlja, u sebi samom onda kada se uspostavlja, kada potiskuje i siluje razliku što nosi u sebi, kada vodi rat, rat sa sobom, kada sebe zastrašuje i sebi čini nasilje, preobražava se u nasilje uplašeno da se neće sačuvati drugog, jer ono se, uvek, čuva drugog, Ono, Jedno, Jedno 'različito od samog sebe'" (*Politiques de l'amitié*, 110)?

Petak 21. 5. 1999.

Ne mogu ove teme da se otresem. Da li Šmit pojmovima *prijatelja* i *neprijatelja*, njihovoj plemensko/palanačkoj uzajamnosti, suprotstavljanju i ujednosti, diskriminaciji i jednakosti (jer *neprijatelji* su jedan drugom neprijatelji, dakle: *isti*), pripisuje prevelike ontološke (i možda, čak, onto-teološke?) obaveze? Njemu je, zacelo, stalo da pokaže kako iskorak iz opozicije prijatelj-neprijatelj nije moguć. Ali, da bi se osiguralo to ovekovečenje *političkog* potrebno je da se upravo izađe iz *specifično-*

političkog i zađe u neku vrstu metafizike, da se nađe uporišna tačka (pleme, palanka, narod?) koja bi se, zatim, osvedočila kao revnosni (što ne znači i uspešni) čuvar vlastite Stvari, po cenu rata namenjenog svemu Drugom. Da li je, tu, onda, nužno reč o metafizici Jednog? O bratstvu-teroru Jednog? Nije li to ova ista politička igra koju nam demonstrira Alijansa?

Za Šmita Jedno, bilo da je obeleženo teološkim Trojstvom ili trojstvom koje je *stasis, status* i *statut* jedne Države, uvek je, ujedno, i dvojstvo, dvojednost neprijateljstva i prijateljstva, odnosno Jedno koje, zapravo, nikada nije baš Jedno. Pri tom, Jedno je i ono čemu su težili, oduvek, ne samo Narodi/Nacije/Države nego i desni i levi totalitarizmi (uključujući, možda, i Nato alijansu?). Nebitno je to što se oni, pri tom, rukovode po pravilu utopijskim nalozima.

Danas je, zacelo, suviše lako kritikovati levi i desni totalitarizam. Ali, u svetlu ovoga što se upravo događa ili, bolje, simptomalno najavljuje, taj posao ostaje, ujedno, i suviše težak, ako ne i nemoguć. Jer, ništa nam ne garatuje da će tom kritikom biti uzdrmano i Jedno koje pominje Šmit, da će biti ugrožena sama henologija kao svojevrsni bal vampira, sablasti, bauka, kao bal pod metafizičkim (ideološkim itd.) maskama. Sve te maske potvrđuju jednu jedinu (henološku) Istinu koja je, naravno, uvek "naša", pošto ona *ima* nas (u prejakom smislu ovog *posedovanja*), a ne mi nju. A to je, danas bar, istina da i Globalno selo može da bude palanka, novi/stari bauk koji kruži Evropom i svetom. Svakako, reč je, ovog puta, o sablasti liberalne-demokratije ili, ako je *Gardijan* u pravu, liberalnog imperijalizma!

No, već sama raspršenost henoloških postava – ne samo mnoštvenost država, nacija, plemena itd., nego i raznovrsnost njihovih mogućih određenja – jeste, verovatno, sasvim dovoljno svedočanstvo o ne-supstancijalnom, relativističkom statusu svakog sličnog postava! Nema politike bez (latentnog) samorastrzanja! Pa makar to bila politika Globalnog sela i globalizacije. Nema politike bez protivsvrhovitih učinaka, bez kontraindikacija. Ovaj zaključak je dalekosežan. On nam kaže: nema mira za politiku, nema mira s politikom, nema umirujuće politike, nema mirne političke savesti!

Svaka politika je prikriveno samorastrzanje i prokletstvo: mogućnost protivcelishodnog delovanja. Gore od ovog prokletstva je samo još ono što Konstantinović (u *Pentagramu*) naziva *prokletstvom od neprokletstva*! To nije izmišljena uslovnost, već sama patogena (od pathos – nesreća, zlo, nevolja, trpljenje i genesis – postanak, nastanak) narav političkog. Ova patogena ili, još

bolje, pato-loška (jer tu je logos, logika, ratio ili razlog ono što u sebi nosi *pathos*) narav političkog govori nam da nema čistog, apriornog neprokletstva ili, što je isto, nema neoborivog metafizičkog alibija za bilo koju (političku) diskriminaciju. Nikakvi *viši* državni, nacionalni, globalni ili palanački *razlozi* neće moći da osiguraju taj alibi, niti da (unapred) osujete prodor *nelegitimnog* u dato političko polje. Ne postoji politika osiguranog neprokletstva. Ne postoji instanca neprokletstva u politici. Ne bez prikrivene, ali vrlo postojane – kontrasvrhovitosti. Zato demonizacija neprijatelja neće "nas" učiniti ni boljim ni čistijim nego što jesmo. A čim neko zakorači u politiku on više nije čist! Zakoračenjem u politiku iskoračuje se iz ravnodušnosti ili oklevanja. Zato se u politici lišenoj racionalnih pravnih okvira i ograničenja, prečesto, otvara prostor za fanatike iz ideala ili uverenja, koji su spremni da od nje načine krvavu lakrdiju. O tome je Sioran lepo pisao u *Précis de décomposition*.

U polisu se priznaju svakojaki darovi, ali retko kada su to darovi uma. Um se, u njemu, štaviše, smatra nečim prokrijumčarenim! Liberalno-demokratski koncept politike, kao ponajmanje loš (iznutra), primorava nas na vrlo strpljivo tolerisanje budalaština, gluposti i, u najboljem slučaju, nenadarenosti za bilo šta sem za prosečnost. Ljudi koji kroz sve to prođu da bi, konačno, stigli na "vrh", spremni su, ubuduće, da se late najpliće filozofije koja, čak, nije ni politička filozofija nego je neka etika ideala ili etika uverenja iza kojih, i dalje, stoji goli, ničim kontrolisani taktičko-strateški pragmatizam. Problem je, samo, da se ta dva momenta – ideal i pragma – funkcionalno povežu i propagiraju kao jedna strategija-nepogrešivosti. Tako onda, zapravo, imamo osujećenost-uma-na-vlasti. Taj je polu-intelektualni postav ubuduće, ipak, nedodirljiv. Njega mogu da poremete jedino izvesne "ankete". Međutim, elementi javne kritike (u hladnim medijima) nemaju snagu propagande. Zato demokratskom poretku ostaje da se uzda ili u politički instikt/talenat one javnosti koja, kroz šumu propagandnih poruka, uspeva da dešifruje "kvaku" ili, pak – što je mnogo manje veselo – u logiku poraza/neuspeha date strategije, koja se zatim, kad lupi glavom u zid, "koriguje". Ovo poslednje ukida prednost političke demokratije, odnosno najmanje lošeg političkog poretka na Zemlji, u odnosu na loše, autoritarne poretke. U svakom slučaju, um danas mora da prosjači oproštaj što uopšte postoji, jer on za savremeni koncept politike, kako lokalni tako i globalni, predstavlja uvredu već samim tim što postoji!

Varadinski most (Novi Sad), Most slobode (Novi Sad), Žeželjev most (novi Sad), Stari auto most (Biljanovac), auto most (Priština), stari most na Rasini (Kruševac), most na Kosanici (pruga Niš-Priština), most na Zapadnoj Moravi (Kruševac), Veliki Dunavski most (Kovin-Smederevo), Stari auto most u Trsteniku (Trstenik-Kragujevac), Most u selu Murino (Crna Gora-Kosovo), auto most u selu Lučani (Priština-Podujevo), auto most, selo Donja Bistrica (Prijepolje-Priboj), auto most na Limu (Prijepolje), auto most (Kokin Brod), dva mosta kod Jagodine, Most na reci Lugomir (Ćuprija – Paraćin), železnički most (selo Vatin), železnički most Grdelička klisura (Beograd-Solun), železnički most (Biljanovac), željeznički most (Bistrica), železnički most (Raška-Leposavić).

Ubuduće: toponimi lišeni toposa...

O neprijatelji, nema uopšte neprijatelja – reči su koje Niče, u *Ljudskom suviše ljudskom* (odeljak *Prijatelji*, par. 376), pripisuje nekoj ludi u kojoj, zapravo, prepoznaje samoga sebe. Pre ove operacije, on je navodio, odnosno tvrdio da navodi reči "umirućeg mudraca" (sintagma, verovatno, cilja na Aristotela): "O prijatelji, uopšte nema prijatelja". Šta znače ili, bolje, šta bi mogle da znače ove dve apostrofe, prva sa neprijateljima kojih "nema", a druga sa prijateljima kojih, takođe, "nema"? Da li se smisao tih apostrofa iscrpljuje u (pomalo) izveštačenoj igri paradoksa ili je reć o podrazumevanim i prećutno impliciranim graničnim situacijama koje neminovno uvlače ovaj diskurs u paradokse?

Ako nema prijatelja i ako nema neprijatelja, onda nema ni dijalektike prijatelja i neprijatelja (bilo da je ona na vlasti ili ne). Ne bi li to podrazumevalo i kraj same *politike*? Kraj kako politike prijateljstva, tako i politike neprijateljstva? Time bi se, odmah, otvorilo pitanje: da li i kako bi uopšte bilo moguće (političko) stanje u kome iščezava neprijateljstvo (pošto je teško zamislivo nekakvo neprijateljstvo bez neprijatelja?), odnosno u kome bi preostalo samo sećanje na njegovu, sad već fantomsku, egzistenciju, ali – i to treba odmah dodati – stanje u kome bi, takođe, bila izgubljena i svaka iluzija o prijateljstvu, o političkom jedinstvu, o filijaciji, srodstvu, bratstvu, alijansi u politici?

Da li je moguče reći da je posle pada zida u Berlinu, odnosno kraja komunizma ili, što se svodi na isto, posle ukidanja bipolarne strukture

svetskog poretka, zapadni liberalno-demokratski poredak ne samo izgubio *ključnog* neprijatelja, već i neprijatelja kao takvog? Nije li sadašnji Svet, u meri u kojoj je lišen bipolarnih tenzija, u stvari, Svet bez neprijatelja, bez privilegovanog razlikovanja, diferencijacije između prijatelja i neprijatelja i, prema tome, Svet bez politike? Ili je, zahvaljujući Slobodanu Miloševiću, svet još uvek zahvaćen starom dobrom dijalektikom prijatelj-neprijatelj? To bi, moram priznati, bilo previše. Moja teza je da mi, danas, živimo jednu staru dinamiku bez starih podsticaja: ako neprijatelja nema onda ga stalno iznova treba izmišljati. Svetu je, izgleda, još uvek potrebna politika. Da li nužno "liberalni imperijalizam"? Ima nešto što bi se, bar u umu, protivilo toj istorijskoj nakazi čak i kada bi ona bila čista fatalnost, recimo, fatalnost globalizacije. Bilo kako bilo, kraj političkog, izgleda, još uvek nije na horizontu...

Nije li, dakle, Ničeova pomalo luckasta pretpostavka, da će doći dan kada neće biti neprijatelja, u najboljem slučaju izvesna estetska utopija koja, samo, prikriva svoju nestvarnost. Ta apostrofa, "O neprijatelji, nema neprijatelja", zacelo, nije nikakav konstativ, već je, pre, odluka, to jest praktični, performativni nagovor izvesnog – odsustva. U stvari, do sada su isprobane različite procedure konstituisanja zajednice, polisa ili politike *bez* neprijatelja. Praktični komunizam je težio da iskorači iz opozicije prijatelj-neprijatelj i u tu svrhu je preduzeo posao celovite, totalne ili, što se svodi na isto, totalitarne likvidacije neprijatelja. Verovalo se da će tek kada poslednji kapitalista bude obešen crevima poslednjeg reakcionara nestati potreba za državom kao represivnom silom i time biti otvorena perspektiva njenog "odumiranja". Pokazalo se, međutim, da ni jedna iskušana metoda likvidacije neprijatelja nije bila dovoljno efikasna. Svaki lek protiv neprijatelja imao je i svoja kontraindikativna dejstva. Sadašnji pokušaj da se hirurškom operacijom ukloni trulo mesto, završen je neuspehom zato što se "trulež" pojavila na drugom mestu, tamo gde nije očekivana: u samom hirurgu. Likvidirati neprijatelja a da mu se, čak, ni ne prizna status neprijatelja, da mu se, čak, ni ne objavi rat, to je još uvek metoda likvidacije koja neće uspeti čak i kada bi "uspela", jer samo svedoči o brutalnom trijumfu politike neprijateljstva.

Moj drugar Srba Branković vodi istraživački tim u Institutu za političke studije. Napravio je anketu na uzorku od 750 slučajno odabrnih osoba. Evo važnijih rezultata: 96. posto ispitanika oseća "zabrinutost za budućnost svoje porodice i svoje zemlje"; 91. posto oseća "psihičke patnje, tj. strah za svoj život i živote svojih najbližih"; 64. posto ispitanika je povremeno napuštalo kuću-stan i odlazilo u skloništa; 42. posto je napuštalo kuću-stan na duže vreme i odlazilo u sigurniji deo grada. Ti rezultati su objavljeni u *Vremenu*. U propratnom tekstu Srba napominje kako rezultati pokazuju da je Nato intervencija, zapravo, dovela do *masovnog* kršenja ljudskih prava kod nas. Jer, u Univerzalnoj deklaraciji o pravima čoveka stoji, između ostalog, da ljudima mora biti garantovena i sloboda "od straha".

Zastrašivanje ovdašnjeg sveta, vođeno "plemenitim" ciljem da on, umesto Nato momaka, sruši Miloševića, zapravo je poturanje drugoga da plati cenu tog ionako ciničnog projekta. A projekat je višestruko ciničan, ne samo zato što je beskrupulozna upotreba ljudi u cilju realizacije neke suverene svrhe, već i zato što je očigledno (ideološki) *pritvoran*, pošto se, njime, žrtvovuju jedna ljudska prava da bi se, navodno, spasla druga (koja se, međutim, spasavaju samo na papiru). Ako se u ovom projektu ipak nešto spasava, to su samo životi momaka koji bi trebalo da, za račun Natoa, na terenu reše pitanje (kolonijalnog?) statusa Kosova. To žrtvovanje, naravno, bi imalo smisla pod krajnje sumnljivom pretpostavkom da je bilo kakvo nasilje uopšte dobro sredstvo za taj cilj. U svakom slučaju, "civilizacija", ovde, očigledno priželjkuje da svoj cilj ostvari tako što bi nasilje isporučila drugome: Srbima i Albancima. Rat je, za nju, još samo dobar onda kada ga vode drugi, za njen račun – nije li to, zaista, definitivna verzija polemocentričkog licemerstva?!

Ako je rat, kako kaže Heraklit, opšti (kao nečelo ili ono Prvo), on to, ubuduće, jeste, ali bez nas. Nek ratuju drugi, mi ćemo samo da s visine komandujemo paradom! Mi smo samo ono *opšte* opšteg polemosa. Rat bi oštetio ljudska prava naših boraca (jedan od trojice zarobljenih američkih vojnik ovde žalio se, posle puštanja, da nije imao hamburgere i koka-kolu!) i, prema tome, on je dobar za Druge i zapravo za varvare, primitivce. On je, takoreći, privilegija Drugih, pa nek se onda njima obije o glavu... Njihove patnje su dobrodošle ako su funkcionalno delotvorne. A one jesu

funkcionalno delotvorne, mada ne znamo tačno koji geo-politički cilj njih opravdava kao sredstvo. Možda samo – naslućujemo.

Stojan Cerović je u *Libérationu* objavio zanimljiv tekst s nazivom *Qui est Milosevic?* Ključna tvrdnja, koju u par navrata razvija, glasi: Milošević posebno voli ljude koji se svemu izruguju, čiji govor se svodi na uvrede... Ta njegova ljubav svakako nije bezazlena, kao što ni operacija koja stoji iza nje nije nimalo benigna: podvrgavanje ruglu svih vrednosti društva. Ona, takođe, ima za cilj potvrdu ciničnog statusa moći: živimo u društvu čija jedina vrednost za uvažavanje jeste – pokornost. Zato, konačno, u ovom društvu pokorni dobro prolaze, a društvene vrednosti su preobražane u gomilu đubreta. Cerović to ovako komentariše: "On trouve dans cette révolution sociale les résidus de la théorie et de la pratique des deux mouvements totalitaires du XXe siècle: le communisme et le fascisme. Tous deux sous une forme caricaturale."

Mislim da je ta opaska tačna u meri u kojoj je, u njoj, naglasak stavljen na *karikaturalnost*. Reč je, zapravo, o karikaturalnosti svakog političkog oblika koji u današnjoj Srbiji nalazi svoje utočište. Kao što je karikatura komunizma i fašizma, Miloševićev režim je i karikatura demokratije, karikatura političkog pluralizma, karikatura pravne države. U njemu su sve demokratske vrednosti u isti mah priznate i popljuvane. Isto važi i za komunističke i nacionalistitičke "vrednosti". Sve ove "vrednosti" Milošević je znao da iskoristi, odnosno instrumentalizuje. Ne, Milošević nije nacionalist. On je samo *izigravao* nacionalizam. Radikalni nacionalisti su to uvek slutili: Milošević ih instrumentalizuje za neke druge, "njegove" svrhe. Taj nacionalizam je, u stvari, samo izigravanje nacionalizma! Ali, sam nacionalizam je ideologija kontraciljnog, kontraindikativnog poraza. Tako da je pretičući ovaj poraz Milošević zapravo uspevao da nadživi slomove nacionalizma u Krajini i Bosni i da, iz ukupnog, decenijskog stradanja, izađe čak i ojačan!

Da li je Milošević, ikada, bilo šta uvažavao kao vrednost-po-sebi? Ako jeste, onda su to mogle biti samo plemensko-palanačke, odnosno patrijarhalne vrednosti koje se ne dovode u pitanje i sa čijeg stanovišta je sve ostalo obično "filozofiranje", razume se, dostojno izrugivanja! Pri tom, izrugivanje, šegačenje i sprdnja su postali, takoreći, utemeljujući društveni

odnos. Eto zašto toj vlasti nikada nisu bili potrebni ideolozi i njihova "idejna" posredovanja.

Ta me je činjenica fascinirala sve dok nisam ponovo pročitao Konstantinovićevu *Filosofiju palanke*. Ključni nalog ne-sveta palanke je – izrugivanje svemu, uključujući tu i svaku "ideologiju". Jer, *samorazumljivosti* palanačkog života u "jatu" nije potrebna nikakvo (opterećujuće) posredovanje pojmovima ili idejama, sudovima ili mišljenjem. Jedan Mihailo Marković koji je mogao biti vrlo koristan, zato što je bio u stanju da kvazi-racionalno razglaba o svakoj političkoj besmislici, morao je biti najuren zato što je, u osnovi, nipodaštavao temeljne patrijarhalne vrednosti palanačke zajednice! Naime, on nije shvatio da je Miloševićeva jedina "ideologija", u stvari, njegova – žena. Ne ta i ta, personalizovana osoba, nego žena-funkcija. Ova privatno-patrijarhalna situacija morala je, u isti mah, biti i situacija naše javne-patrijarhalnosti... To je jedina ozbiljna stvar, sve ostalo je podložno smehu, sprdnji i instrumentalizaciji.

Cerović je uočio da se Zapad, "selon une loi secrète", konačno našao ogoljen pred magičnim Miloševićevim ogledalom. Jer, "comment expliquer autrement que les gouvernements de 19 pays du monde industrialisé, le plus grand empire et la plus grande alliance militaire de l'histoire, se soient tous lancés dans une intervention militaire qui représente probablement la plus grande bêtise politique du XXe siècle?" Ova Intervencija je, zaista, morala biti la plus grande bêtise politique du XXe siècle, zato što je uspostavljena kao svojevrsno izvrgavanje ruglu demokratskih i humanitarnih vrednosti na koje se pozivala. To je, konačno, stvorilo situaciju u kojoj je umesno postaviti pitanje: da li Zapad, možda, ispod svojih izigranih i instrumentalizovanih demokratskih vrednosti, još uvek, krije jednu dublju strukturu vrednosti-po-sebi, koja je, takođe, "patrijarhalno-palanačka"? Nije li ta rodo-načelna vrednost-po-sebi, takođe, norma samorazumljive-neposrednosti, spremne da se svakom duhovnom, kulturnom, civilizacijskom posredovanju pre ili kasnije naruga? Zar to nije ista ona norma koja respektuje samo nalog subordinacije, dominacije, potčinjavanja i, ukratko, Moći?!

Ovaj obrt – koji, možda, i nije iznenadan? – u zapadnoj kulturi na kraju milenijuma samo delimično može da se objasni činjenicom da je Milošević pokušao da se sprda sa zapadnom diplomatijom isto onako kako

je to, već deceniju, činio sa domaćom opozicijom. Izvrgavajući ruglu samu diplomatiju on je uticao na to da zapadna diplomatija samu sebe izvrgne ruglu, da se i sama ustanovi, ne samo kao nastavak diplomatije, nego i kao nastavak morala, istine, politike, demokratije, prava itd., *drugim sredstvima*. Sve što se ovde dogodilo dogodilo se *drugim sredstvima*. I to je do te mere delovalo šokantno, da se, konačno, nametnulo pitanje: da li je tih prvih sredstava uopšte ikada i bilo i da li ih ima? Ili su svi ti pojmovi, od diplomatije do demokratije, samo simptomi utemeljujuće simulacije, simulakruma, naše *suštinski-utvarne* povesne egzistencije?

U uslovima vojnog režima, prekih sudova i poziva na ideološku budnost protiv izdajnika, stiglo je iz Helsinške ferderacije za ljudska prava pismo jugoslovenskim nevaladinim organizacijama u kome se one pozivaju da *podignu ton* i zaoštre *političku kritiku i moralnu osudu* režima u Beogradu. Usledio je odgovor u kome se napominje da je pod dejstvom Nato intervencije aktuelno jugoslovensko društvo pretvoreno u vojnu kasabu, a Milošević ustoličen u neprikosnovenog državnog lidera i "Vrhovnog komandanta". U tim uslovima se, onda, od nevladinih organizacija očekuje da, ukoliko je to moguće, odobre i s razumevanjem pozdrave militarističku intervenciju Natoa...

"Odmah da kažemo: naša 'civilna pozicija' je od početka raspada bivše Jugoslavije bila jasna i nedvosmislena. Podjednako smo se suprostavili kako etničkom čišćenju u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i danas na Kosovu tako i intervenciji NATO-a u SR Jugoslaviji. Drugim rečima, sa istom odlučnošću smo se angažovali protiv pogubne *političke samovolje* režima u Beogradu, ali i protiv nekontrolisane *militarističke samovolje* zapadne Alijanse. U tom smislu, od nas se ne može očekivati da jednostrano denunciramo 'lokalni totalitarizam', i da se, istovremeno, solidarišemo sa pretenzijama 'globalnog hegemonizma'. Naše je načelno uverenje da civilno društvo treba da funkcioniše kao trajni korektiv državnog rezona i da nevladine organizacije treba da podržavaju mirovnu a ne ratnu opciju svojih vlada."

Ako je Bler, negde, Nato intervenciju nazvao krstaškim pohodom za civilizaciju, mogao je, takođe, da je nazove krstaškim pohodom za ljudska prava, humanitarne principe itd. Ostao bi otvoren problem: šta je sa

stotinama mrtvih civila koje je taj pohod ostavio za sobom? Da li masakriranjem jednih civila pomažemo drugima da izbegnu masakr? Da li jednim razobručenim nasiljem možemo da ugasimo požar drugog nasilja? Ubijanje civila po čitavoj Jugoslaviji i potpuno namerno masovno uništenje civilnih objekata, navodno, nije humanitarni zločin zato što, ko bojagi, služi zaštiti ugroženih ljudskih prava kosovskih Albanaca. Ali, čak i kada bi ubijanje civila i rušenje civilnih mostova zaista služilo zaštiti bilo čijih ljudskih prava, to bi, u isti mah, još uvek bilo – zločin. Takve zločine mogu da smatraju legitimnim vlade država i vojne alijanse, ali je, već, sasvim nezamislivo da ih uzima za legitimne jedna institucija koja nepristrasno i neselektivno brine za *ljudska prava*. To bi, nema sumnje, bio užasan previd. Ali možda je on nužan?! Možda je takav previd neophodan upravo onda kada poverujemo da "naša" kritika ima devičansku legitimnost.

Ali, kritika sa stanovišta ljudskih prava deli usud svake kritike: čak i kada je s pravom (odnosno: opravdano, pravedno), upućena svetu ona u sebi krije neku pristrasnost. Taj usud se, naime, sastoji u činjenici da je svaka kritika nužno ophrvana paradoksom po kome ona nikada nije čista, bezbedna ili osigurana, da, često, na meta-nivou oboljeva od istih ili sličnih oboljenja koje dijagnosticira na predmet nivou. Jer, u stvari, nema nezainteresovane, nepristrasne kritike, ako ni zbog čega drugog, onda zato što će uvek postojati neki *interes* za "čistom", "neutralnom", "nezainteresovanom" kritikom, a potom i zato što svet bez interesa naprosto nije moguć i ne samo što nije moguć, nego ga, kao takvog, nije moguće ni zamisliti!

Ljudska prava nisu ona metafizička poenta koja, danas, kritiku (uključujući tu i "praktično-kritičku delatnost") može da smesti s one strane svakog interesa/moći, da je učine "devičanskom", da je postave s one strane samog sveta! Prema tome, umesto traganja za čistom (= metafizičkom) pozicijom s one strane ideologije trebalo bi, možda, pre, izvršiti dekonstrukciju takve preterane ambicije i, pri tom, poslušati savet Rolana Barta: "Neki bi hteli tekst (umetnost, slikarstvo) bez senke, odvojen od 'vladajuće ideologije'; ali to bi značilo hteti tekst bez plodnosti, bez proizvodnosti, sterilan tekst (pogledati mit o ženi bez Senke). Tekst ima potrebu za svojom senkom: ta senka je malo ideologije, malo predstave i malo subjekta..." Tekst, diskurs ljudskih prava je nešto što se, upravo, mora dešifrovati u registru "vladajuće ideologije" ili, u protivnom, on postaje Apsolut bez senke i, suviše često, zločin iz Vrline.

Danas bi jedan neo-levičarski diskurs hteo da nam ispriča priču o ljudskim pravima u registru jedne nove (da li nove "kao uvek"?) strategije emancipacije koja, razume se, uvek legitimiše i izvesne gestove ("krstaškog" itd.) nasilja. Bez sumnje, to je kritička strategija koju je Marks, na uzoran način, formulisao još, recimo, u "Prilogu židovskom pitanju" gde kritikuje određenje slobode koje nudi *Declaration des droits de l'homme et du sitoyen* i, pre svega, odredbu koja glasi: "Sloboda se sastoji u moći činjenja svega što ne škodi drugome". Srž njegovih primedbi cilja na to da ovako shvaćena sloboda podrazumeva, u stvari, jednu izolovanu, ograničenu, u sebe povučenu individu/monadu, pa se tu, onda, "čovekovo pravo slobode ne bazira na vezi čoveka sa čovekom, nego, naprotiv, na odvajanju čoveka od čoveka". Ali, u čemu se ogleda ta veza čoveka sa čovekom? Prijateljstvo ili, ako hoćete, "bratstvo" (recimo, ono iz sintagme "Sloboda, Jednakost, Bratstvo"), odnosno politika prijateljstva/"bratstva" je jedna od mogućih veza čoveka s čovekom. Marks, bez sumnje, nije smatrao da bi to mogla biti ključna veza, ona koja utemeljuje političku slobodu. On je, štaviše, kritikovao, u *Nemačkoj ideologiji*, Fojerbaha što svoj antropocentrizam svodi na apstrakciju o, navodno, stvarnim, individualnim i telesnim ljudima, a da, pri tom, "ne poznaje druge 'ljudske odnose' 'čoveka prema čoveku', osim ljubavi i prijateljstva, i to idealizovano". Ljubav i prijateljstvo, uključujući tu i "bratstvo", u izvesnom ne-idealizovanom i, dakle, "realnom", "materijalističkom" obličju su bliski suštinskim odnosima "čoveka prema čoveku", ali još uvek nisu podudarni s njima. U Marksovom andro-centrizmu ljudski odnosi se shvataju, u krajnjoj i svakako odlučujućoj instanci, kao proizvodni odnosi, tako da je, po tom shvatanju, solidarnost onih koji proizvode (i kroz razvijeni oblik proizvodnje postižu svoju slobodu/suverenost), to jest radnika najviše ljudsko pravo i (klasna) obaveza. Pri tom, klasna borba predstavlja privilegovano sredstvo realizacije tih "ljudskih prava". Zato marksizmu nisu bila neophodna neka posebna ljudska prava, jer se on borio za "univerzalna". Danas, međutim, postavši temelj univerzalne borbe za civilizaciju, ljudska prava su se "vratila" svojoj izvornoj situaciji.

Naime, već se *Déclaration des Drois de l'homme et du Citoyen* iz 1989 godine pojavljuje kao tekst koji priznaje i proglašava (reconnaît et déclare), u prisustvu i pod zaštitom Najvišeg Bića (en présence et sous les auspices de l'Être suprême), prirodna, neotuđiva i sveta prava čoveka (les

drois naturels, inaliénables et sacrés de l'homme). Taj tekst je, na prvi pogled, želeo da tekućoj pravnoj praksi da čvrsti, osigurani temelj i, takoreći, konzervativnu solidnost koja bi bila osnova za revolucionarni preobražaj utvrđenog i korumpiranog pozitivnog prava. Ali desilo se da je prvi, Revolucionarni zaključak na osnovu ovih prava bio da nema ljudskih prava za neprijatelje ljudskih prava! Time je bila osigurana čista (ili: čistkama sklona) univerzalnost i legitimnost borbe protiv neprijatelja ljudskih prava... Sve te antinomije i, zapravo, antinomije Terora, mi, danas, ponovo živimo, samo u jednoj drugoj, znatno opštijoj ravni. Ako ljudska prava treba, danas, da budu božanska ili devičanska ("bez senke") osnova za legitimnost krstaškog/revolucionarnog nastupa u ime "civilizacije", onda to, zacelo, neće proći bez Terora! A ovaj humani odnos čoveka prema čoveku može, takođe, da se shvati, ponajpre, kao odnos proizvodnje, tj. stvaranja kapitala, tako da krstaški pohod na kršitelje ljudskih prava može da se iščitava i u strateškom ključu širenja moći kopitala.

Moja teza je da se sada još samo vodi spor oko – ničega. Sva ostala pitanja su rešena! Znači ostaje ono najvažnije pitanje: o ničemu! Ali, pitanje o doslovnom ili simoboličkom ništa oduvek je bilo najvažnije. Spor se vodi oko vojnog i komandnog sastava trupa koje bi boravile na Kosovu. Same po sebi, ako se apstrahuje od političkog cilja kome služe, trupe nemaju nikakvo posebno značenje. A o kakvom je, ovde, političkom cilju reč? O nijednom posebno, s izuzetkom, zacelo, ključnog: da se osigura privilegovano političko tumačenje istorije. To je jedno ništa koje je, zapravo, sve. Sila bi trebalo da može da osigura performativnost, delotvornost tumačenja onoga šta se, navodno, ovde desilo i šta će, ubuduće, biti sa Kosovom. Antecedencija ovih pitanja ne postoji. Zato je potrebno osigurati konsekutivu. Milošević će, svakako, pokušati da kod kuće nametne privilegovano tumačenje istorije, najpre, putem onoga što je još ostalo od RTS-a. Pokušaće da ubedi "narod" da je suverenost Srbije sačuvana. Jaka stvar. Jer, s pravne tačke gledišta, suverenost je iščezla već onog trenutka kada je skupština Srbije priznala autonomiju Kosova, a to se dogodilo još uoči ovog bombardovanja! Princip autonomije je, upravo, princip podeljene suverenosti, a prisustvo stranih trupa, koje se neće izbeći, znak da je suverenost Srbije, odnosno Jugoslavije nad Kosovom još samo simbolična.

Ali, i bez stranih trupa, uz priznatu autonomiju, suverenost nad Kosovom bi bila simbolična, samo što to nije znala ili nije htela da zna ni albanska ni srpska strana.

U jednom razgovoru na Radio-mostu Aleksa Đilas je ustvrdio da nije pesimista i da će kosovsko pitanje biti rešeno u narednih nekoliko meseci, tako što će da se ostvari ili visok stepen autonomije ili protektorat koji vodi otcepljenju. Ali, "bilo koji od ta dva scenarija da se ostvari, Srbija će se resiti jednog velikog problema na koji je trošila veliki deo svoje političke, intelektualne, ekonomske i vojne energije, problema koji je Srbiju odvajao od Evrope i koji je i u samoj Srbiji stvarao duboke sukobe." Ali slom anahronog koncepta suverenosti, u kome se suverenost shvata kao pitanje sile s one strane prava, i zapravo kao sprdnja s pravom (recimo: s pravom Albanaca na autonomiju koje su oni izborili u SFRJ) i sa ljudskim i demokratskim pravima (i Srba i Albanaca), može da stvori simboličke ozlede koje će da konzerviraju situaciju za duži period.

Ponedeljak 31. 5. 1999.

Vreme je objavilo delove iz razgovora koji su Borka Pavićević i Slavenka Drakulić vodili na "Radio-mostu". Zanimljiv, živahan tekst. Osetile su se izvesne razlike u senzibilitetu, pre nego idejama. Moguće je da su sagovornice, zbog uzajamnog uvažavanja, samo nagoveštavale razlike u mišljenu, ne upuštajući se u nikakva "zaoštravanja". Ali, u ovim vremenima zaoštravanja ionako ima na pretek, tako da ovakav oblik komunikacije deluje, danas, kao možda jedini koji, još uvek, čuva u sebi nekakvu kulturu dijaloga. Nisu li, u ovom trenutku, čak i ideje postale ratoborne? Usuđujem se da pretpostavim da, ipak, postoje i *meke* ideje! U njihovo ime pokušaću da razmišljam o jednoj Slavenkinoj intervenciji.

Naime, ona veruje da je moguće govoriti o kolektivnoj odgovornosti naroda i tu ideju precizira na sledeći način: "Individualna krivica je pravna kategorija. Odgovornost naroda, to jest kolektivna odgovornost, moralna je i politička kategorija." Ona takođe kaže da je jedna od retkih koja je govorila o kolektivnoj odgovornosti naroda. Zaista, ta vrsta govora danas se rađe izbegava. Utoliko je uverenje da je, ipak, moguće govoriti o nečemu takvom zaista – izazovno. To me je nateralo da jednu šetnju, u kraju, posvetim

meditiranju o ovoj temi. Konačno sam došao do zaključka – i evo, izneću odmah taj zaključak – da je Slavenka u pravu: zaista je moguće govoriti o kolektivnoj odgovornosti, kako o kolektivnoj odgovornosti uopšte tako i, posebno, nekog naroda. Zato ću i ja, ovde, tu ideju da "branim", pod preciznim uslovom: ukoliko je, naime, reč o deskriptivnoj, a ne normativnom ideji. Ukratko, spreman sam da tvrdim kako kolektivna odgovornost *postoji*, ali ne i to da ona *treba da* postoji. Slavenka braneći tu ideju, ipak, rekao bih brani i njen deskriptivni i njen normativni aspekt.

Sintagma *kolektivna odgovornost* je, koliko se sećam, bila prilično popularna u samoupravnom socijalizmu, o njoj se dosta raspravljalo i važilo je mišljenje da je to neki "viši" oblik odgovornosti. Nisam u to nikada verovao, pa ni sada ne verujem. Etno-antropološki gledano *ideja* kolektivne odgovornosti sadržana je već u nekim primitivnim oblicima ponašanja kao što je, recimo, krvna osveta. Umesto personalizovane ili individualizovane odgovornosti, ovde imamo izvestan prenos krivice sa individualnog na širi, kolektivni plan. Ovo proširivanje može, uvek, da bude uže ili šire, da se kreće od rođaka i familije do plemene i etnosa, ali time se samo načelo *poopštavanja* bitno ne menja. Verujem da je u primitivnim društvima kolektivna odgovornost ključni mehanizam eskalacije nasilja. Jedared pokrenuto, nasilje stvara ogroman problem: kako ga zaustaviti. Mehanizam poopštavanja odgovornosti/krivice svedoči, upravo, o mogućem kretanju ili prenosu nasilja u svim pravcima... Zato je primitivni mehanizam zaustavljanja nasilja morao biti mehanizam individualizovanja ili personalizovanja krivice. Rene Žirar s pravom tvrdi da je, u primitivnim društvima, zaustavljanje opšte krivice koja rađa poopšteno nasilje moguće samo u prenosu i usmeravanju krivice/nasilja na jednu osobu koja onda postaje *zadušna žrtva*.

U novijem vremenu mehanizam kolektivne odgovornosti se takođe pojavljuje, ovog puta kao nešto bez čega ni jedan nacionalizam ne bi mogao da diše! Nacionalista nikada ne individualizuje odgovornost drugog. Po njemu, šta god da uradi neki pojedinac druge nacije on to radi u ime svih ostalih članova. Ovde je prenos odgovornosti totalan i ostavlja nas bez ikakvih dilema: postojimo samo "mi" i "oni". Nacionalistička homogenizacija uvek homogenizuje i "nas" i "njih" i ne bi mogla da homogenizuje "nas" da u isti mah ne homogenizuje i "njih". Zato su najoptimalniju uslovi za razvoj nekog nacionalizma oni u kojima odmah

imamo konfrontaciju s drugom nacijom i nacionalizmom. Tu onda, zapravo, imamo uzajamnuo legitimisanje, uzajamno "jačanje" nacionalizma...

Kolektivna odgovornost je, uvek, odgovornost drugog (tuđeg plemena, etnosa) kao Istog i moja odgovornost pred drugim (bližnjim) kao Istim (to jest pred mojim plemenom itd.). I s ove i s one strane ta odgovornost je uvek prenesena, delegirana... Sada bih mogao da se još jednom pozovem na ideju Uga Vlaisavljevića, po kojoj apsolutno ustanovljeni nacionalni identitet pretpostavlja apsolutnu deferencijaciju... Kada je jednom kolektivna odgovornost obavila svoj posao identifikacije i diferenciranja, onda, ubuduće, ostaje samo Isto i Drugo koji se aposlutno iskuljčuju. Tek u uslovima u kojima je prenos odgovornosti na opštiju ravan potpun, imamo i potpuni gubitak odgovornosti ili, što se svodi na isto, gubitak svakog osećanja pojedinačne-stvarnosti. Kolektivna odgovornost je carstvo apstrakcija, mitova, idola i – mržnje.

Naravno, za nacionaliste pitanje kolektivne odgovornosti je i moralno i političko pitanje. Da li je moguć koncept kolektivne odgovornosti koji ne bi bio opterećen nacionalizmom, koji bi imao vrednosno afirmativni smisao? Slavenka pretpostavlja da je tako nešto moguće.

Naravno, i predstavnička demokratija (pa čak i nedemokratija, recimo, tiranija) neka je vrsta prenosa i delegiranja odgovornosti. O tome i Slavenka govori.

Četvrtak 3. 6. 1999.

Skupština Srbije prihvatila sporazum za Kosovo. Radikali su glasali protiv.

Petak 4. 6. 1999.

Draga Rado, rešio sam da ti, dok si još u Parizu, pošaljem ovo poslednje pismo. Sa zadovoljstvom sam pročitao tvoje poruke i onaj intervju, te, nekako, imam utisak da, sada, ima mnogo manje stvari (mislim na one najvažnije, dakle, *političke*) u kojima su naša stanovišta u nekakvoj

koliziji! Mislim, takođe, da se tvoja *praktička* (kako sama kažeš) pozicija malo izmenila, ne toliko na nivou ciljeva koliko sredstava. Takve promene smatram sasvim legitimnim. I moje se mišljenje u nekim stvarima menjalo. Imam utisak da mi neki put malo zameraš na oštrini ili izričitosti stavova koje zastupam. Želeo bih da poverujem da je to kod mene, pre, učinak izvesne analitičnosti nego zadrtosti. Kada sam počeo ovu proširenu prepisku rekao sam sebi da moram da budem porpuno *otvoren*, pa šta iz toga ispadne... Ako bih se, recimo, zbog "dobrih odnosa" pretvarao da mislim nešto što ne mislim, onda sumnjam da bi to dalo nekog rezultata. Moram priznati da sam strepeo da ću sa tom svojom iskrenošću da, možda, uletim u nekakav spor koji bi, onda, doveo do kuršlusa... To se ljudima dešava čak i kada imaju najbolje namere. Srećom po nas nikakavo rigidno sporenje nije ovladao našim strastima.

Mislim da si negde zanimljivo govorila o kontekstu unutar koga se misli ili govori. Zaista nikada nije moguće sasvim apstrahovati od konteksta. Za mene je taj kontekst – Beograd. To nije moja sudbinska *patria*. Ja sam nju izabrao. Mogao sam da izaberem i Zagreb, u kome sam rođen. Ili Pariz u kome sam četiri godine živeo. U mladosti sam se kolebao u izbori između svog hrvatskog i srpskog porekla. Konačno sam izabrao da budem Jugosloven, a sada mi odgovara da budem – Bograđanin. Hoću tu da umrem. Pritom, danas nije lako biti Beograđanin. A biće, možda, još mnogo teže.

Postoji jedan eksodus Beograđana. To je eksodus u istorijsku prošlost. Mi smo vraćeni trideset i više godina unazad... i hodamo sve dalje u prošlost. Postoji nečija odgovornost za ovo zlodelo. I zacelo, to je *podeljena* odgovornost (upotrebljavam tvoj izraz). Da li i ja *delim* tu odgovornost? Ne. Ja se uopšte ne osećam odgovornim. Odgovorni su, najpre, oni koji su učinila konkretna (zlo)dela koja su Beograd sunovratila u prošlost i, zatim, oni koji su legitimisali postupke ovih prvih. Ja, ti i ne mali broj Beograđana, naših prijatelja, ne spadamo u tu grupu. Zato nemamo razloga da se osećamo saodgovornim. Isto važi i za Kosovo, odnosno eksodus Albanaca. I tu ima puno odgovornih, ali grupa Beograđana o kojoj sam upravo govorio ne spada u tu kategoriju. Ali kod nas, i manje-više svuda, ima ljudi koji su skloni da, na neki hrišćanski način, preuzimaju tuđi greh na svoju grbaču. Da (simbolički ili fizički) ispaštaju za druge! Da daju Primer itd. Nemam ništa protiv tog izbora. Smatram da je on ličan. Samo, ja tome nisam sklon. Postoje oni drugi koji vole da stimulišu prve na tu vrstu ponašanja, koji od

njih to očekuju. Ja ni tome nisam sklon. Mislim da je odgovoran samo onaj koji je *odgovoran*. Da li sam zbog toga bezosećajan? Verujem da nisam. Jer, gnušam se i eksodusa koji su doživeli Albanci i ovoga koji doživljavaju Beograđani. Ne želim da ni jednome od ta dva dam "prednost" da ne bi ispalo da onog drugog instrumentalizujem ili minimalizujem. Mislim da svi *politički* učesnici ove balkansko-belosvetske ujdurne imaju pred ovim zločinima PODELJENU odgovornost, o kojoj govoriš. Mi ostali – nemamo.

Evo samo još nekoliko opaski. Uvek sam smatrao da je otimanje albanske autonomije na Kosovu katastrofalni nacionalistički gest koji je razorio Jugoslaviju. Ali, on nije proizveo 10 godina *apartheida*, jer ta reč, naprosto, ne odgovora onome što se, kao jedna druga vrsta zla, događalo na Kosovu. Naprosto, bojim se krupnih, nepreciznih reči...

Nekako apstraktno, idealno posmatrano, ti si u pravu u vezi sa pokretanjem postupka protiv Miloševića. Ali stvar se događa u vremenu i, zapravo, u sasvim konkretnom trenutku. A to je trenutak u kome se za očigledan zločin, odnosno za stotine i stotine ubijenih, civila u Srbiji i na Kosovu putem bombardovanja, ne pokreće nikakav sudski postupak. Ljudi ovde ne mogu to da dožive drugačije nego kao pristrasnost kojoj, samo, treba naći politički motiv. Da li je selektivna pravda zaista pravda? Možda je bolja i selektivna nego nikakva. Ali, ona, bar, mora da bude ostvarljiva. A ja se bojim da se ovde želi kazniti Milošević tako što ćemo, prvo, mi da dobijemo batine i, kasnije, onako ljuti, da privedemo Miloševića u Hag. Ta logika ucenjivanja je, svakako, jadna i malo veze ima ne samo sa pravdom nego i s političkom realnošću. Inače, ja bih prvi bio oduševljen da vidim Miloševića u Hagu, na jednom zaista fer suđenju. A da bi to suđenje bilo fer, na klupi, pored njega, moralo bi da se nađe mesta za još dosta drugih... Jer i njegova krivica je PODELJENA – dobar deo pripada tim drugima, mada je njegov deo, bez sumnje, lavovski.

Tvoj Mida

Dopune:

Umirujuća katastofa

Uzaludna pacifikacija Zemlje

Svet u kojem bi iščezla mogućnost grupisanja i borbe između prijatelja i neprijatelja bio bi, po Karlu Šmitu, svet bez politike: konačno pacifikovana Zemlja. Kako pacifikovana? Tako što bi joj bio nametnut jedinstveni, neprikosnoveni i umirujući, recimo: nacistički, komunistički ili, danas hegemoni, neoliberalni Poredak? Za Šmita je ova mogućnost samo apstraktna hipoteza koja ukazuje na (logičku) *granicu političkog*. U istorijskoj ravni, koja je ravan *politike*, pa i *politike zločina* (fašizma, nacizma), ta pretpostavka zauzima mesto – utopije. Zašto utopije? Zato što pacifikacija ili depolitizacija kao idilično stanje i rešena enigma politike, jednostavno nije moguća, sem, naravno, u privremenom i pritvornom, lažnom obliku. Sa Šmitovog stanovišta posmatrana, pacifikacija se javlja kao skriveni oblik Borbe, prisilne kontrole Poretka koji je *pobedio*. Ostaje još samo pitanje: da li to Šmitovo stanovište ima bespogovorno uporište u stvarnosti? I nije li pobednički mir samo nastavak rata drugim sredstvima?

Pogledajmo, za trenutak, čitavu dilemu u horizontu istorijskog iskustva. Od Aleksandra Makedonskog, preko Rimske inperije i zatim kolonijalnih imperija, pa do Nacizma i Komunizma, javljali su se različiti pokušaji formiranja jedinstvenog, hegemonog poretka na tlu Zemlje. Svi ti pokušaju su se pokazali kao neuspešni, tj. nisu uspeli da dovrše ili da na trajniji način održe vlastitu hegemoniju. Danas imamo, u tom pogledu, jedan noviji pokušaj koji se najčešće naziva *neoliberalizmom*. Hoće li on biti bolje

sreće? Naravno, mi znamo da to nije pitanje sreće, već date političko-ekonomske strukture koja se ustanovljuje kroz samo kretanje neoliberalizma. Pa ako je ta globalna, neoliberalna simbioza razmene (tržišta) i Moći (vladajuće politike) danas doista hegemono kretanje, onda se ne može izbeći pitanje: da li je njena hegemonija beskrajno održiva? Da li je ona moguća kao svojevrsna metafizička večnost? Odnosno, kao umirujući poredak koji nas ostavlja bez alternative? Ukratko: da li je moguća kao definitivno uspostavljeni mir na Zemlji?

Da je, kojim slučajem, nacizam postao vladajući svetski poredak, da li bi, time, bila ostvarena *pacifikacija* Zemlje?! Bez sumnje: *ne*. Nepobitno iskustvo nam govori: svetska, imperijalna hegemonija, ma koliko da je moćna, ipak nije moguća bez političkog *neprijatelja*. Pa ako njega nema, ona će ga, onda, izmisliti. Onog trenutka kada bi neprijatelj iščezao, to više ne bi bila hegemonija, već "umirujući", "pacifikovani" poredak protiv kojeg se niko ne bi bunio. Zašto takav poredak jednostavno nije moguć?

Žak Derida bi, bez sumnje, rekao da on *u principu* nije moguć! Zašto *u principu*? Zato što "*u principu, uvek, Jedno čini nasilje nad sobom i čuva se drugog*" (podvukao Derida; v. u *Politikama prijateljstva*, Bgd. 2001, str. 20, prevod: Ivan Milenković). Iako globalni, hegemoni poredak razmene okuplja u sebi mnoštvo "singularnih" egzistencija i umova, on, pretendujući da bude Jedan, jedinstven i, zapravo, jednouman, time bez sumnje nužno vrši nasilje kako nad sobom, tako i nad *drugim* od kojeg se "čuva".

Komunizam je veoma ambiciozno pretendovao da bude rešena enigma istorije: konačno razrešenje njenih protivurečnosti, antagonizama, klasnih i političkih sukoba. Pokazalo se da ta pretenzija samo rađa višak nasilja i nasilnih protivurečnosti, a ne umirujuće kretanje istorije. Može li istorija da prođe ili protrči kroz jednu hegemoniju, širokih, svetsko-istorijskih razmera i da, ipak, nekako stigne do transpolitičkog, apolitičkog, umirujućeg, pacifikovanog Poretka? Poretka u kojem ne bismo imali *višak nasilja*?

Da li je politika, shvaćena na šmitovski način, kao diferencijacija prijatelja i neprijatelja jedino sredstvo s kojim može da se stigne do trijumfalnog i, u tom smislu, bespogovornog, post-političkog Poretka? Može li neoliberalizam da ostvari pobedničku i umirujuću hegemoniju koja bi u isti mah bila poredak mira, etike i demokratije za sve, odnosno koja bi uspela da istoriju konačno depolitizuje, smiri, pacifikuje ili bar učini

represivno-tolerantnom? Bez sumnje – ne. Ostaje, samo, pitanje: zašto je to tako?

Razmena i rasplinjavanje

U tekstu *Karneval/kanibal* Žan Bodrijar iznosi zanimljivu tezu: "Tek kad se prošire na globalnom nivou, univerzalne vrednosti se otkrivaju kao obmana" (v. u časopisu *Zlatna greda*, br. 123-124). Ne znači li to da neka vrednost može biti univerzalna u istinskom smislu (ako takvog uopšte ima) samo i samo ako je parcijalna, ako je faktički ograničena, ako *nije* vrednost za sve i svakog? I po svoj prilici: ako nije podložna sveopštoj razmeni? Drugim rečima, univerzalno može da bude samo ono što je bar donekle diskriminisano, što je nerazmenljivo, nesvodivo, neuporedivo i dragoceno. Naravno, prijateljstvo je moguće kao univerzalna vrednost zato što pada u kategoriju retkosti. Zato, kada bi se politika prijateljstva proširila na globalni nivo, njena univerzalna vrednost ubrzo bi se otkrila kao obmana!

Eto zašto politika dominacije ili hegemonije za takvu vrstu prijateljstva naprosto nije sposobna. Da li je, onda, realno-istorijski, pa i misaono-načelno (bez unutrašnjih protivurečnosti) bilo kakav *pacifikovani* poredak uopšte zamisliv i moguć na tlu Zemlje? Ukratko: da li je moguć svetski poredak lišen neprijateljstva, pobede i rata, odnosno lišen rata protiv rata ili nasilja protiv nasilja. Šmit bi, svakako, tvrdio da to nije moguće, da nije moguća ni politička ni vanpolitička pacifikacija Zemlje. U društvenom životu ljudi nije moguć koncept (svetskog) mira ukoliko bi on bio posledica pobede i hegemonije, ali nije moguć ni koncept ("večitog") mira koji bi se temeljio na jednoj (utopijskoj) uslovnosti nađenoj *s one strane političkog*. Naprosto, po Šmitu, svet bez politike (odnosno: bez borbe između prijatelja i neprijatelja), bez političkog prokletstva, jednostavno, nije moguć; sem u slučaju kada se pojavljuje u obliku ideološke maskarade... Nama ostaje da se upitamo: da li je taj radikalizam opravdan? Da li je istorijska praksa negde i nekako demantovala Šmitov koncept nužne, svudprisutne, poopštene političnosti?

Aktuelno iskustvo je nedvosmisleno: nijedna hegemonija, pa ni neoliberalna, još se nije pokazala kao zadovoljavajuća pacifikacija ili depolitizacija. I ne samo što ona *još nije* pacifikacija, nego, po definiciji, nikada to neće ni biti. U *najboljem* (*idealno zamišljenom*) slučaju, a to je

upravo slučaj savremenog neoliberalizma, hegemonija se profiliše kao *noćni čuvar* (ili kao *prividno neutralno* područje) datog svetskog poretka i, kao takva, ona samo vrši "simboličku likvidaciju svih vrednosti" (Bodrijar). Ali to je, ipak, prilično aktivna funkcija. Dakle, neoliberalizam je poredak poopštene razmene u kojem je razmena, *navodno* (jer to je samo ideološka iluzija), faktor pacifikacije društvenog života. U tim uslovima i sama politika, na predmetnom nivou, postaje deo razmene. I ona, tako, gubi svojstvo *diferencijacije*, jer razmena isključuje neprijateljstvo, potiskuje ga u sferu nerazmenljivog (koje ostaje izvan), dakle, u sferu (pred-razmenskog) sukoba, borbe, terorizma, rata; i dopušta ga samo u formi privatne, fantazmatske, simulirane, "filmske" (nad) kompenzacije. Međutim, polemos je, time, istisnut iz predmetne ravni (iz područja razmene), ali se, ipak, javlja na meta-nivou koji je nivo noćne straže!

Kad bi politika mogla da bude samo i samo deo razmene, onda bi neoliberalna globalizacija zaista bila *konačno rešena* zagonetka pacifikacije Zemlje, odnosno zauvek nađeno politički neutralno, umirujuće područje na tlu Zemlje. Ali to bi bila samo iluzija. Koncept slobodne razmene tek prividno ukida pojam *političkog*. Političko, kada postaje predmet razmene, samo se naizgled rasplinjava da bi se u toj rasplinutosti navodno – izgubila. Ipak, to je iluzija koja nam stvara utisak da se s njom rasplinjava i metafizičko-političko poimanje pojma *prijateljstva*, shvaćenog kao teritorijalno, državno, nacionalno, plemensko zajedništvo, jedinstvo, kao Jedno koje se čuva drugog.

Prema tome, tržišno, razmensko *rasplinjavanje* tradicionalnih, na metafizičkim hijerarhijama vrednosti zasnovanih uobličenja političkog (počev od supstancijalno profilisanog prijateljstva, onog iz opozicije prijatelj/neprijatelj) samo naizgled podrazumeva *destrukciju* političkog. U osnovi, ono podrazumeva uvek novo objedinjavanje, unifikaciju, koncentraciju, i zapravo, jačanje ili veću moć političkog. Kako je to moguće? To je moguće tako što rasplinjavanje političkog, njegova "relativizacija" na nivou razmene (ili kretanja na tzv. *slobodnom svetskom tržištu*) bivaju više nego nadoknađeni na *meta-nivou*, odnosno na nivou procesa koji zamenjuje funkciju noćnog čuvara u ravni globalnog neoliberalnog poretka. Time se ustanovljuje izvesna instanca brige kao u isti mah instanca Moći, globalne kontrole i lokalnog nasilja. Neoliberalizam je sinteza ili simbioza Moći i tržišta. Njegov ideal je predominacija tržišta. Pri

tom, razmena je sredstvo kojim se rasplinjava svaka *druga* politička pretenzija, ali ne i Moć koja brine o tom rasplinjavanju.

Katastrofa umesto dijalektike

Globalni poredak danas *deluje*, u predmetnoj ravni, kao poredak radikalno lišen *političkog*, poredak slobodne ekonomske (uže i šire/simboličke) razmene. Ali, svaka politika koja se funkcionalno uklapa u taj hegemoni poredak jeste politika dobrovoljnog (ili prinudnog) konsenzusa koji je, kako bi rekao Bodrijar, civilizacijska zamena za ropstvo. Međutim, danas politika funkcionalnog uklapanja ima, čak, rafiniranu sposobnost da apsorbuje svaku pobunu ili negativitet. "Nakon dobrovoljnog ropstva, koje je bilo tajna snaga ostvarivanja dominacije, danas bi trebalo više govoriti o nevoljnom saučesništvu, o konsenzusu i o sporazumu sa globalnim poretkom svih onih što deluju kao da se protive" (Bodrijar, *isto*). Svako protivljenje je, ubuduće, izvesna simulacija protivljenja, izvesno fantazmatsko *kao da* onih koji veruju da se stvarno protive. Bodrijar jasno daje do znanja da ova simulacija i karnevalizacija protivljenja kojom se (kanibalski) proždire stvarnost kroz znakove čini suvišnim ne samo kritičku, angažovanu svest, nego i generalno uzev svaku političku pobunu i alternativu. Ono jedino što simulacija protivljenja može da ponudi jeste proces koji se kreće u pravcu – katastrofe.

"Katastrofalan proces je ono što zauzima mesto rada negativnog", kaže Bodrijar i nastavlja: "U trenutku konačnog ispunjenja, sistem postaje nesposoban da nadiđe sebe ka vrhu i samim time počinje proces raspadanja (on prelazi od Aufhebunga kao prevazilaženja do Aufhebunga kao likvidacije). On stvara sopstvenu negaciju od efekata reverzibilnosti, često ironičnih" (*isto*). Katastrofa o kojoj govori Bodrijar, bez sumnje, ništa ne obećava. Njeno Aufhebung nije više dijalektičko obećanje; nije čak ni praktična svrhovitost, već, samo, jedno kontrasvrhovito, kontraindikatovno kretanje. Možda je u pravu Derida kada u tom kontekstu upotrebljava termin *autoimunost*. U svakom slučaju, na samom vrhu sistem fatalno doživljava (sizifovski?) pad, sunovrat, početak raspadanja, reverzibilnu propast. Da li će, u tom pogledu, neoliberalizam da se bitno razlikuje od Rimske imperije ili kolonijalnih sitema? Hoće li i on sam da se raspline u nekoj kontrasvrhovitosti ili, čak, reverzibilnosti? Katastrofi ili kataklizmi? A

možda i opštoj propasti Zemlje?

Jedno je sigurno. Kao hegemoni politički sistem neoliberalizam nije sposoban za "konačno ispunjenje" ili "krajnje zadovoljenje" svog cilja. Jer, toga u hegemoniji generalno uzev – nema. A to, ujedno, znači da on nije u stanju da "nadiđe sebe ka vrhu". Pa je, zato, po Bodrijaru, predodređen da se, pre ili kasnije, prepusti procesu raspadanja, odnosno katastrofe ili je, što se svodi na isto, "dužan" da zapadne u proces kontraindikacije, autoimunosti.

Problem je u tome što nijedan politički sistem ne može da se iskreno (a ne prividno, ideološki) "otarasi" negativiteta (tj. političkog), a da taj neosnovani optimizam ne plati jednom cenom koja se, na kraju, ustanovljuje kao "preskupa". Naime, otarasiti se negativiteta/političkog značilo bi, u krajnjoj konsekvenci, lišiti dati *sistem* instrumenata (političkog) nasilja: onog vezivnog tkiva koje njega uopšte i drži na okupu. A tu se, sada, nameće pitanje: šta jedan liberalni sistem drži na okupu? Koji instrumenti nasilja? Odnosno: koja vrsta političnosti? Da li je tu reč još uvek o nečemu što ima obeležje *političkog*? Jedno je sigurno. Liberalni sistem se na okupu drži zahvaljujući zaštitnoj ulozi države, odnosno pomoću njene funkcije *noćnog čuvara* koji, međutim, ne čuva samo noću nego i danju, odnosno i kad "treba" i kad "ne treba". Ukratko, ta dobroćudna (metaforička) sintagma *noćnog čuvara* smišljena je zato da bi naglasila svoju *ideološku* neutralnost i, čak, doktrinarnu dobroćudnost.

Ali, u globalnom (svetskom) poretku, gde nemamo jedinstvenu poziciju države, ulogu noćnog čuvara preuzima hegemona politička Moć koja vodi realpolitičku, geostratešku, dnevnu i svakodnevnu "brigu" o *slobodnom* (ali i monopolski zbrinutom) *svetskom tržištu*. Prema tome, iza ove (po liberalima) politički neutralne funkcije *zaštite slobode*, krije se, u stvari, politika (i svakako: nametljiva, monopolska) Moći i Nadmoći. A ta politika, u krajnjoj, polemocentričkoj instanci, nema nikakvih obzira prema bilo čemu što se njoj suprotstavlja.

Simulacija neutralnog

Čak i kada uključuje demokratiju kao instrument sopstvene politike, liberalni sistem ipak daje prednost izvesnoj (meta) političkoj *neutralnosti*. Šta to znači? Najpre, to da on demokratiju toleriše kao sredstvo, ne i kao cilj

vlastite politike. A to znači da je politička funkcija noćnog čuvara samo *naizgled* neutralna! Drugim rečima, ova politika neutralnosti se tek delimično postavlja izvan, s one strane političkog sporenja, odlučivanja, optiranja za "jedno" nasuprot "drugog"... Tu se, sada, profiliše pitanje: zašto se liberalna država prikazuje kao neutralna ako ona to, strogo uzev, nije? Zašto se prikazuje kao savršeno/idealno *područje van spora*, kad to takođe – nije? Da li, čak i ako apstrahujemo od njenih post-kolonijalnih spoljno-političkih intervencija, nju, na bitan način, obeležava unutrašnje-politička neintervencija, nepristrasnost, neutralnost?

Odgovor na ovo pitanje glasi: *ne*. Liberalna država nije ni spoljno-politički ni unutrašnje-politički neutralna, tj. nije lišena političke, pristrasne, odlučujuće intervencije. Ona samo želi da stvori takav *izgled*. Izgled je za nju važan, jer nadomešta funkciju vladajuće ideologije. On govori o onome što je poželjno. Liberalna država je ideološka *simulacija* politički neutralnog. Ali, već po sebi samoj ta simulacija je deo političke strategije. Ona je borba za ostvarenje vlastitog imidža, vlastite ideologije ili vlastitog interesa. I ona je to kako na globalnom, tako i na lokalnom planu, mada, naravno, ne svuda u istoj meri. Na spoljno-političkom planu sistem liberalno-tržišne neutralnosti nije "zaštićen" jedinstvenom, svetskom državom, već samo globalnom, hegemonom politikom Moći i militantnim institucijama koje stoje iza nje. Zato je prividni karakter tog neutralizma Moći, u globalnoj ravni, lako vidljiv, dok je mnogo teže uočljiv u ravni simulativne neutralnosti razvijenih liberalno-demokratskih država.

Kakav god (religijski, ideološki, običajni, politički, pravni ili ekonomski) status da neka država ima, ona – jedno je sigurno – ne može da ima *samo* neutralni status ili status po sebi. Taj status je uvek "to" (što u sebi prikazuje) i nešto "drugo" (što prikriva). Zato su ambivalentnost, pritvornost i prevrtljivost ključna obeležja neoliberalne hegemonije. Tome, naravno, treba dodati i strah ili zastrašivanje koje, doduše, ne podrazumeva klasičan teror i totalitarnu kontrolu, već samo direktno ili indirektno potiskivanje, isključivanje izvan igre/razmene onih koji ne pristaju na zadata pravila igre/razmene.

Pri svemu tome važi i jedno nad-pravilo: svako je potpuno slobodan da uradi šta mu je volja, odnosno svako bira svoju sudbinu. Međutim, izbor je sužen na razmenu ili ne-razmenu; s tim što ne-razmena ima značenje bede, propadanja, smrti. To bi moglo da se nazove i (mekim) *totalitarizmom*

(suženih, selektivnih) individualnih prava i sloboda. Iako je sam po sebi dragocen, koncept *individualne slobode* uvek može da se ideološki instrumentalizuje, izmanipuliše ili izigra. Intrinsična, na samu sebe upućena Moć neoliberalizma je konstituisana u metapolitičkoj, pa i metafizičkoj, ravni koja nadilazi sve oblike individualnih sloboda. Razmenska globalizacija/totalizacija je poslednja, dobro prikrivena metafizička doktrina zapadne civilizacije.

Ipak, postoje brojni teoretičari ili, bolje reći, ideolozi koji veruju da je (neo-)liberalizam danas, zapravo, trijumfalni, pobednički, najbolji od svih mogućig poredaka/svetova, i štaviše, da je taj poredak legitimna objava svetsko-istorijskog zadovoljenja ili kraja istorije. Nasuprot tome imamo klasično, Šmitovo uverenje, po kome u svetu postoji permanentna borba ili permanentna agonija političkog, što, onda, podrazumeva da je političnost fatalno lišena mogućnosti konačne pobede, mira, pacifikacije ili depolitizacije. Lišena je mogućnosti komunizma, makar i *liberalnog*!

"*Zvezdano prijateljstvo*"

Šmit, i pored svog afiniteta za nacizam, u mogućnost konačne, umirujuće Pobede, ipak, nije mogao da poveruje. Poput Voltera – samo iz drugih razloga – on je sumnjao u mogućnost najboljeg od svih mogućih svetova. Njegova pozicija, zato, legitimno može da se definiše kao pozicija političkog prokletstva. Ako je ukidanje političkog prokletstva (= politike ovekovečene kao borbe, sporenja, antagonizma) nemoguće i neizvodivo na globalnom planu, zašto bi ono bilo moguće, izvodivo i poželjno u parcijalnoj, regionalnoj ravni ili, čak, pojedinačnoj zajednici? Zar mi, gde god da bitišemo, ne opstajemo unutar prokletstva političkog? Unutar prikrivene, pa ipak na svakom koraku *vidljive*, diskriminacije između prijatelja i neprijatelja? Da li je to naša sudbina: da živimo u prokletstvu univerzalnih vrednosti koje se, nažalost, otkrivaju kao obmana? Ili, možda, obmana ipak nije *fatalna* pretpostavka naših života? Mi to ne znamo. Ali, znamo da danas živimo u Dobu koje nam se otkriva/prikriva kao temeljna obmana, kao obmana bez komplementarne Istine. Tako da, ono što obmana skriva, to nije Istina, već je činjenica da Istine nema.

Ali, zašto bi jedna politika prijateljstva (i depolitizacije) danas *morala* da bude ideja bez temelja? Zato što, smatra Šmit, ona pati od neminovne

kontrasvrhovitosti: “Ako bi pacifističko protivništvo prema ratu postalo toliko snažno da bi moglo naterati u rat pacifiste protiv nepacifista, u jedan 'rat protiv rata', time bi bilo dokazano da ono stvarno ima političku snagu jer je dovoljno snažno da ljude grupiše na prijatelje i neprijatelje” (v. *Pojam političkog*, pog. 3). Ovaj globalni/globalizovani pacifizam se nužno javlja kao ideološka obmana koja samo opravdava jedan prilično prljavi, jer unapred, *a priori* “legitimni” rat. Naime, *rat protiv rata* svaki put iznova sebi stavlja masku onog *konačno poslednjeg* i, tako, *jedino pravednog* – Nasilja. Ali, nasiljem protiv nasilja se, u sudnjoj instanci, samo perpetuira nasilje. Neutralizam koji je utemeljen na ratu protiv rata pre ili kasnije poprima kontracelishodne efekte ili oboleva od autoimunosti.

Iako se navodni neutralizam, kojim se diči liberalna tradicija i Šmitov polemocentrizam, koje je ključno obeležje klasičnog pojma *političkog*, naizgled veoma razlikuju, ta shvatanja, ipak, u savremenom (globalnom) istorijsko-političkom *iskustvu* – koincidiraju. Bar u onoj fatalnoj instanci koja je instanca *nasilja*. Razlika je u tome što klasično (Šmitovo) shvatanje cilja na sirovo, brutalno istorijsko nasilja (koje se teško da poreći), dok (neo) liberalno rađe brine o – pritvornom, lažljivom, ideologizovanom nasilju (koje se lako prikriva).

Možda je svet u kojem žive sadašnje generacije lišen globalne alternative, alternative s one strane nasilja koje se, ako je verovati Bodrijaru, nužno finalizuje u nekoj katastrofi. Možda su parcijalni, fragmentarni pokušaji uspostavljanja politike nenasilja, prijateljstva, mira, naprosto uzaludni i s globalne tačke gledišta zanemarljivi, nedelotvorni, utopijski? Ali, svejedno, utopija ili to mesto-kojeg-nema čuvar je *smisla* i *vere* da je ipak, negde i nekako, moguće čak i ono što je nemoguće, da je moguća kao nemoguća vera u politiku prijateljstva ili etiku demokratije koja ne bi bila puka simulacija neutralnog (puki instrument noćnog stražara), kao ni običan nagon za Pobedom.

Ako je Bodrijar u pravu kada tvrdi da je izlaz iz „ovog“ našeg bezizlaza jedino u *katastrofi*, u globalizovanoj autoimunosti, onda, bez sumnje, ono jedino što, posle te orgije/katastrofe, još *može* da opstane je osećanje smisla ili vere u izvestan pojam *prijateljstva* kojeg danas, ipak, u praktično-političkoj ravni, ni na lokalnom ni na globalnom planu, nećemo lako naći. Takva politika je “nezamisliva“, pošto se graniči sa (dekonstruktivnim) pojmom *pravde* koje u savremenom svetu, naprosto,

nema *dovoljno*, kao što ni pravedne, solidarne, etički profilisane politike ili politike prijateljstva nema dovoljno. Čini se da je danas prilično očigledno: politika prijateljstva moguća je samo kao *globalno* (ili: univerzalno) *nemoguća*, samo kao u-topijska ili hetero-topijska. Njoj bi, onda, bilo blisko i jedno globalno tumačenje čuvene izreke koja se pripisuje Aristotelu: „O prijatelji moji, nema prijatelja."

Možda utopiju prijateljstva možemo, po Ničeovom nagovoru, nazvati *zvezdanim prijateljstvom*? – „Da moramo jedan drugom biti strani, to je zakon koji vlada *nad* nama: upravo time treba da budemo i dostojniji jedan drugog! Upravo time treba pomisao na naše nekadašnje prijateljstvo da postane svetinja! Postoji verovatno ogromna nevidljiva krivulja i zvezdana putanja u koje mogu biti *uračunate* naše tako različite staze i ciljevi kao mali delovi puta – uzdignimo se od te misli! Ali naš život je prekratak i naša moć vida preslaba da bismo mogli biti više od prijatelja u smislu ove uzvišene mogućnosti. – I tako *verujemo* u naše zvezdano prijateljstvo, čak ako bismo jedan drugom morali postati neprijatelji na zemlji" (v. odeljak iz *Vesele nauke*: *Zvezdano prijateljstvo*). Ako je politika prijateljstva danas moguća kao nekakva univerzalna vrednost, kao vrednost s one strane pritvorne i katastrofične neutralnosti savremene totalizujuće razmene, onda je ona moguća samo ukoliko se temelji na tom bez-danom, u-topijskom *zvezdanom prijateljstvu*, o kojem govori Niče. I to ujedno znači da nikakva hegemona, nadmoćna globalizacija, nikakva pobednička pacifikacija i nikakav liberalni-imperijalni poredak, neće biti jemstvo radikalne depolitizacije sveta ili, što se svodi na isto, globalne politike (prisilnog, kvazi) prijateljstva. U tom registru uvek je moguće pre računati s istorijski izvornim konceptom *političkog*, shvaćenim, naravno, kao *polemos* koji se, samo, preoblikuje, produžava ili nastavlja drugim sredstvima.

Kula od karata

Divlji impuls i civilizovani proračun

Poslednjih decenija ljudi na našoj planeti žive pod uticajem jednog složenog istorijskog procesa koji ima obeležje nečeg što su filozofi doskora nazivali *totalizacijom*. To može da deluje čudno, pošto je značajan sastavni deo tog procesa, u stvari, verovanje da je, upravo, došao kraj svim velikim pričama, a time i svetsko-istorijskim totalizacijama. Ipak, izgleda da ova neobična (da li *poslednja*?) totalizacija još uvek nije mrtva. Ali, ona, čini se, nije ni skroz-naskroz živa. Nju bismo sada morali da nazovemo *post-dijalektičkom*, a možda i *post-istorijskom*. U osnovi rečenog procesa stoji sveobavezujući nalog: za *postajanjem sveta svetom*, nalog mondijalizacije. Osobenost tog naloga je u tome što njegovo značenje ne cilja na postajanje sveta bilo kakvim svetom, već *svetom slobodne razmene*.

Šta se zapravo podrazumeva pod *slobodnom razmenom*? Najpre, reč je o kretanju u kojem imamo ničim sputanu interakciju različitih vrednosti: novca, dobara, usluga, znanja, informacija, simbola i simboličkih sklopova. Naravno, i pre slobodne razmene postojala su kretanja vrednosti/dobara na relaciji od jednog do drugog posednika, ali ona su, najčešće, bila proizvod nasilja: rata, pljačke, otimačine, porobljavanja, izrabljivanja. U spisu *O duhu osvajanje i uzurpacije i njihovom odnosu sa evropskom civilizacijom* (1813) Benžamen Konstan je formulisao ključno načelo novog, nastupajućeg doba. Ono glasi: „Došli smo u epohu trgovine, epohu koja mora nužno da zameni ratna vremena, kao što su ova vremena morala nužno da joj prethode“ (v. *Principi politike i drugi spisi*, Bgd. 2000, str. 169). Rat i trgovina su, po Konstanu, samo dva istorijski različita načina da se nešto stekne, odnosno da se „ima ono što se želi“. Pri tom, rat se uvek pokazivao kao nedovoljno i nesavršeno sredstvo ljudske interakcije. Zato ga je Konstan nazvao *divljim impulsom*, dok je trgovinu, odnosno razmenu nazvao *civilizovanim proračunom*.

Međutim, Konstan nije hteo da opoziciju između rata i trgovine shvati kao jednostavnu antitetičku, da/ne opoziciju. On je želeo da nju zahvati u najširem istorijskom značenju. Zato je mogao da iznese naizgled neobičnu tvrdnju po kojoj je trgovina, u istorijskom kretanju, izmenila i samu prirodu rata. „Trgovačke nacije su nekad uvek bile pokoravane od ratničkih nacija. Danas im uspešno odolevaju. One imaju svoje pomoćnike u samim ratničkim narodima. Beskrajna i zamršena razgranatost trgovine postavila je interes društava van granica njihove teritorije: i duh ovog veka odneo je pobedu nad uskim i neprijateljskim duhom koji bi neki hteli ukrasiti rečju patriotizam“ (*isto*, 170).

Ipak, posle XIX veka, kojem Konstan pripada i o kojem govori, nastupila su dva svetska rata koja su pokazala da „divlji impuls“ uvek može iznova da se probudi. Čak i danas, u XXI veku, razmena nije sasvim, nije do Kraja (jer: gde bi tu uopšte bio Kraj?) pobedila. Još uvek su mogući razno-razni ratovi, uključujući i one koji imaju oblik *rata protiv rata*. U ovom poslednjem slučaju reč je o ratu koji bi hteo da zapečati hegemoniju slobodne razmene, ne brinući o tome koliko je ona, u tom slučaju, zaista slobodna. Čini se da ukoliko slobodna razmena želi da se formatira kao *duh* (ili *tendencija*) *veka*, odnosno da *pobedi* i tako potvrdi svoju dominaciju, ona, naprosto, ne može da bude samo duh, već mora, u isti mah, da bude i naoružani, nadmoćni, borbeni duh. To nam pokazuje da izraz *slobodna razmena* ima ambivalentno, dvosmisleno značenje, da je razmena uvek pomalo na-silu-slobodna.

U našem dobu u kojem je globalizacija razmene postala umirujuća *strategija* života na Zemlji, oružje, ipak, u svakom trenutku igra zastrašujuće važnu ulogu. Ipak, Konstan ima pravo: uloga oružja je sada promenjena, pošto je totalizacija razmene uspela značajno da izmeni i samu prirodu ratovanja. Ratovanje time nije postalo nemoguće, ali su njegovi tradicionalni oblici u priličnoj meri izgubili legitimnost, pošto je u odlučujućoj instanci koja je instanca moći, legitiman postao meta-rat, odnosno rat potiv rata. U stvari, ovaj se rat sada uspostavlja kao *razmenska moć*, pošto se on u razmeni samo nastavlja drugim sredstvima... U simbiozi sa procesima eksploatacije, pljačke i rasta, rat, kao i uvek, ima ulogu da brine o globalnoj dominaciji i hegemoniji.

Ipak, jedno ostaje nejasno: kako je bilo moguće da se razmena, čiji elementarni oblik (roba – novac) počiva na individualnoj volji, odnosno na

slobodnom stupanju u razmenu, postane globalizujuća *snaga* koja se u odlučjućoj instanci rukovodi nasiljem? Očigledno, to je bilo moguće zato što je i samo ratovanje postalo svojevrsni „civilizovani proračun“! Drugim rečima, postalo je neka vrsta razmene koja se nadomešta drugim operacijama i instrumentima. To nas još jednom dovodi pred pitanje: da li u samoj prirodi razmene postoji nešto izvorno-nasilno što omogućuje tu njenu metamorfozu, njeno nastavljanje drugim, nasilnim sredstvima? Ako smo, dakle, došli u epohu trgovine koja, kako kaže Konstan, *mora* (ako je potrebno i na *silu*?) da zameni ratna vremena, onda je to moguće samo zato što i sama tvrgovina i, generalno uzev, razmena sadrže u sebi neko (skriveno?) nasilje, neku prisilu, pa ako treba i samu mogućnost rata, ali, naravno, rata kojeg krasi civilizovani proračun.

Tendencija veka

Nekada je moglo da se govori o *preovlađujućim tendencijama veka* – konzervativizmu, liberalizmu, fašizmu, komunizmu – tendencijama koje su imale svoj precizan ili manje precizan ideološki izraz. Vreme je pokazalo da su to bile samo *priče* čija je totalizujuća ideološka pričljivost krajem XX veka raspršena unutar nastupajuće fragmentacije koja je nedvosmisleno najavljena objavom o *kraju velikih priča*. Pa ipak, u nastupajućem razdoblju unutar kojeg i danas živimo nije mogla da se ne iskristališe jedina preostala, sveobavezujuća, globalna priča (ili: totalizacija) koja nema samo (konstativno) značenje nego i (performativnu) prisilu. Pokušali smo do sada da objasnimo da je rat protiv rata samo *jedan* (pored drugih), mada ipak najvažniji instrument te prisile. Bilo kako bilo, ova globalno-hegemona priča se iz jakih ideoloških razloga profilisala kao priča o smrti svih drugih priča sem one koja tu smrt objavljuje.

Nama se sada postavlja pitanje: ko je pravi Subjekt te priče? Ko ima suvereno pravo (ako je to uopšte *pravo*) da tu priču utemeljujuće-ideološki ispriča? Jedno je sigurno: ova meta-priča morala je biti uobličena u preovlađujuću, bazičnu tendenciju novog doba. Zato se ona svela na ideološki najjednostavniju, skoro samorazumljivu tendenciju svetsko-istorijske ekspanzije slobodne razmene. U isti mah, to je morala biti tendencija koja sebe ne želi da prikaže kao prevlast i nadmoć, pošto želi da bude preovlađujuća na potpuno prirodan, spontan način. Otuda je razumljivo

što se ova preovlađujuća, skoro bismo rekli holistička tendencija danas nudi u sekularnom, posvetovljujućem obliku iza kojeg, uvek, stoji skrivena ova ili ona prinuda, a ako je potrebno i žešće nasilje. Problem nastaje onda kada to nasilje postaje profilaktičko ili zastrašujuće, kada postaje latentna objava rata svemu što se ne uklapa u umirujući/hegemoni postav slobodne razmene.

Očigledno, u strukturi ove *epohalne tendencije* (pitanje je samo: koliko će ta epoha da traje?) upisano je na konstitutivan način to da ona ne želi da se prikaže kao „odozgo", ideološki i politički vođena hegemonija ili kao instrumentalna nadmoćnost, prevlast, prvenstvo, već kao igra sveta, te prema tome kao jedna hegemonija bez hegemonije i, možda, avangarda bez avangarde. Ta samo naizgled paradoksalna, dirigovano-spontana totalizacija, sebe, očigledno, ne želi da vidi kao totalizaciju (kao modernističko insistiranje na obavezujućem pravcu, smeru) ili kao dijalektiku-na-vlasti, već kao spontani proces, kao fakticitet sveta i života kakav je dat u globalnim razmerama. Takva situaciju možemo da tumačimo i na način kao da je tu, u stvari, reč o totalizaciji koja, poučena lošim (= totalitarnim) istorijskim iskustvom, želi sebe da unapred oslobodi *odgovornosti* za stvarne, praktične efekte vlastitih zahvata. Pa ipak, rečena totalizacija *ostaje*, kao što ostaju i njeni efekti.

U istoriji je ideološko prikrivanje, ali i odgovorno otkrivanje uvek bilo prisutno, samo, naravno, ne uvek na isti način. Štaviše, ono je bilo prisutno i u takozvanim *tendencijama veka*, kao taktičko sredstvo u borbi protiv *neprijateljskih* tendencija. Takav je, recimo, slučaj Musolinija koji je pričao o „fašističkoj Evropi", a fašizam je definisao kao „organizovanu, koncentrisanu, autoritarnu demokratiju na nacionalističkoj bazi". Očigledno, ovu demokratiju na nacionalističkoj bazi Musolini nije shvatao kao *ograničavajući* faktor za konstituisanje same Evrope i njenog fašističkog „univerzalizma". Pa ipak, malo ko je mogao da poveruje u iskrenost Musolinijeve priče o *demokratiji*. Mi smo danas u situaciji da ne verujemo u demokratiju koja se svodi na veliki broj.

Priča o kraju velikih priča, sa svojim sekularizujućim efektima, danas je postala skoro moralno obavezna. Štaviše, ona je samu filozofiju dovela do prosjačkog štapa. Prećutno date implikacije ove velike priče *protiv* velikih priča pokazale su se obavezujućim čak i u (nesvesnoj?) strategiji teoretičara i ideologa koji po svemu drugom nisu spremni da prihvate Liotara i njegovu *postmodernu tendenciju*. Danas su skoro svi prećutno prihvatali tu

dominantnu priču, pošto je ona delovala uverljivije od onoga što može da se ispriča sa stanovišta starih, nasilno-modernističkih tendencija. To sada nije priča o ideološko-politički vođenoj, već o samorazumljivoj, prirodnoj hegemoniji razmenske slobode. Šta je prirodnije od prirodno-pravne teze o razmenskoj slobodi kao utemeljućoj za svaki drugi oblik slobode i za (uz nju vezana) vlasnička i ljudska prava?!

Ipak, uverljivost ove prirodno-pravne priče zavisi od uspešnog *prikrivanja neophodnog ideološko-političkog vođenja* čitave te epohalne operacije. Reč je o *tendenciji* koja, ako treba i tendenciozno, mora da skriva svoju tendencioznost. Pa ako je svaka tendencija svojevrsna sinteza supstancijalnog i subjektivnog, ova tendencija u vlastitoj sintezi nužno naglašava supstancijalni momenat, a prikriva subjektivni. U njoj, dakle, imamo proces koji je suprotan hegelovskom, gde supstanca postaje subjektivnost. Sada raspršena subjektivnost ili slobodna individualnost i singularnost postaju u svojoj jednostavnosti ono supstancijalno i zatim sve to biva homogenizovano na način hegemonog kretanja. To deluje paradoksalno, ukoliko je u rečenoj supstancijalnosti ipak reč o slobodi, o slobodnom stupanju (ili odbijanju da se stupi) u razmenu.

Kako da shvatimo ovaj neobičan proces u kojem subjekt postaje supstanca, a pri tom ipak zadržava obeležja raspršene singularnosti, gde su svaka socijalna kritika i sinteza unapred osujećeni kao velika priča? Možda u tom pogledu može da nam pomogne ona strategija-tumačenja koju nam nudi Žak Derida i koja se bazira na njegovom neologizmu koji glasi: *homo-hegemonija*. Naime, Derida se protivi kako pobožnom slavljenju tako i dijabolizaciji fenomena koji on rađe naziva *mondijalizacijom* (= postajanje sveta svetom ili nekom vrstom sekularizovanja velikih priča) nego *globalizacijom*. Potrebno je, najpre, ispravno razumeti fenomen mondijalizacije, a to na prvom mestu znači da se ne mogu zanemariti ni „etičko-političke odluke i političko-ekonomsko-vojne strategije“ koje stoje iza njega. Već zato, po Deridi, „idealna ili euforična slika mondijalizacije kao homogenišućeg otvaranja treba da bude, s jednom nepogrešivom budnošću, ozbiljno osporavana. Ne samo zato što ta homogenizacija, na mestu na kojem se ili desila ili će se desiti, u sebi samoj sadrži u isto vreme šansu i, udvostručavajući je, zastrašujući rizik (...), već i stoga što prikazana često prikriva stare i nove nejednakosti i homogenosti (ujednačenosti) (ono što ja nazivam *homo-hegemonizacije*) koje bismo trebali da prepoznamo u

njihovom novom obličju i protiv kojih bismo trebali da se borimo“ (Ž. Derida: *Kosmopolitike*, Bgd. 2002, str. 158., odeljak: *Mondijalizacija, mir i kosmopolitika*). Za Deridu je, dakle, mondijalizacija (ili postajanje sveta svetom) ambivalentan proces u kojem strateški i taktički momenti nisu podudarni i funkcionalni, ali to ni ne treba da budu, pošto ne treba da budu ni homogenizovani i podložni hegemoniji. Ipak, to je „samo“ dekonstruktivna slika razmenske mondijalizacije. Nasuprot nje – bez obzira što je stupila u spekulativnu, finansijsko-kreditnu krizu – stoji ona vrsta samointerpretacije globalnog procesa koja se nudi kao „samorazumljiva“ i „bez alternative“. Ona upravo insistira na *najtvrđem, idealističkom* aspektu postajanja sveta svetom.

Entropija kao spas?

Kako god da se okonča, sadašnje kretanje razmenske globalizacije je, čini se, poslednji moćni (totalizujući) projekt moderne. U njemu modernost stiže do svog kraja. Samo, to ne treba da se shvati kao *kraj istorije* u smislu ispunjenja svih nada koje su u eshatološku modernost ulagane, već, pre, kao pad jedne kule od karata; što opet ima značenje kraja istorije, samo ovog puta kraja kroz, bodrijarovski rečeno, njenu *rasprodaju*. „Rasprodaje se istorija i kraj istorije“, kaže Bodrijar u *Iluziji kraja*. Ali, kao što sam naslov te knjige kaže, reč je o *iluziji* kraja, pošto u stvarnosti *nema kraja kraju* (R. Konstantinović).

U ovoj rasprodaji svega, pa konačno i istorije, moraju se isčitati znakovi izvesne iscrpljenosti snaga, izvesnog upada u kontrasvrhovito, kontraindikativno obezvređivanje svih vrednosti. Tako profilisan *kraj* neoliberalne, nevidljivom rukom tržišta vođene modernosti može da se shvati i kao njen krah u nastupajućem razdoblju *haosa*. Mi istoriju, očigledno, živimo u ključu više nego ozbiljne krize čijoj finalizaciji preti entropija. Pri tom, naravno, konkretno istorijsko kretanje je *oduvek* imalo *i* destruktivnu, entropijsku crtu. U mnogim vremenima bilo je mogućno govoriti o višku haosa u istorijskom kretanju. Odnosno: o višku ne-reda, ne-određenosti, in-determinisanosti i prema tome, opet – višku haosa. Ipak, potreba za redom se uvek nekako vraćala. Problem je danas u tome što ovaj povratak reda ne može više da nađe za sebe konstitutivnu, onto-telošku,

logocentričku osnovu. Jer rasprodaja istorije to, svakako, ne može da bude. Kao ni slobodni pad (ili: velika recesija), o kome govori Džozef Stiglic.

Možda je, u stvari, *želja za redom* nesvesna sruktura našeg intersubjektivnog postojanja. Red nudi osiguranu negaciju smrti kao alternative koja prati, „od malih nogu", svaki naš egzistencijalni korak. Ali, budući da je red ono što se samo *želi*, dakle, nenađeni predmet želje, onda se slobodno može reći da ljudi u njega suviše optimistički veruju. Iluzija je da će se on naći putem razmene. Ljudi veruju da su negativne veličine (ono „manje od ničega" ili „od nule"), u stvari, funkcionalno vezane uz pozitivne veličine, šta košta da košta. Po tom optimizmu, to što *treba da postji u razmeni* pre ili kasnije mora i da *bude*. Jer, biti je prvo. Recesija, slobodni pad, rasprodaja i dug samo su privremena stanja, u jednom svetu u kome je sve privremeno. Sve vrednosti moraju da nađu za sebe usredištenje u tom optimizmu. Svaki poredak nam govori da smo mi njemu dužni i da taj dug mora da se vrati, da je to deo razmene, da nije moguće da se on, na ovaj ili onaj način, ne vrati. Radikalna kriza, međutim, kaže i to da postoji besmisleni trošak, uništenje, dar bez uzdarja, rat, finansijski slom, katastrofa, haos i, konačno, dug koji se ne vraća. Sve to postoji u smislu nekog viška nereda koji se ne da funkcionalno potčiniti, kompenzovati, nadoknaditi. Jedan od ključnih uzroka pojave viška haosa upravo je preterano, usredištujuće (logocentričko) insistiranje na utemeljujućem poretku, na njegovoj (normativnoj) istovetnosti sa sobom. Tada se javljaju kontracelishodni, fatalno suprotni efekti i poredak počinje da živi u koordinatama *autoimunosti*.

Bogatstvo samog poretka, koje se ogleda u njegovoj moći centripetalnog privlačenja i funkcionalnog posredovanja svih vrednosti, u tim okolnostima postaje spekulativna ili virtuelna realnost koja se rastače. Na rubu raspada javljaju se, kao i uvek, suvišni pojedinci, nepotrebni, disfunkcionalni ljudi, generacije ili klase, ljudi koji su suvišni i zato namenjeni smrti. A to je, naravno, fatalna posledica krize i, u isti mah, povratak traumatičnoj realnosti, onoj koja je frontalni učinak ubrzane, prekovremene entropije. A sve to je moguće, jer je ono najrealnije od svega realnog oduvek bila smrt. U srećnijim vremenima, smrt biva negirana, potisnuta ili čak zaboravljena. Zaborav smrti je oduvek bio sušta potreba. Na ovom zaboravu gradila se osigurana perspektiva *nadživljavanja*. Ali, danas, mi više ne živimo u razdoblju srećnog nadživljavanja. Aktuelni povratak

realnom je otrežnjujući. On vodi pravo u nihilizam, ako ne i defetizam kao privilegovano obeležje aktuelne istorije. Veliko je pitanje da li ta trauma može da ponudi bilo kakvo otrežnjenje.

Naravno, lažne utehe su uvek moguće. Recimo, tipa: ljudi su zaštićeni od velikih sistemskih apsurda zato što su kratkog veka! Ali, naravno, ni to nije sasvim tačno. Jer, ljudi imaju neobičnu sposobnost *da misle*, a misao nije, bar ne nužno, kratko-živuća... Čovek odlazi, misao ostaje. Ona se raspituje o uslovnosti pre i posle pojedinca-koji-misli. Iako kratko živi, čovek ne može da ne misli čak i o nadilazećoj uslovnosti u kojoj korača i ostavlja trag. To ujedno znači da on ne može da nema kritički odnos prema realnom ukoliko se ono javlja kao višak smrti, traume i kontraindikativnog haosa u koji zapada Poredak, recimo, posle srećnog razdoblja razmenske homo-hegemonije! Ako je takvog uopšte bilo. Zato je umesno pitanje: hoće li razmenska imperija, kao uostalom i svaka imperija pre ili kasnije doživeti bliski krah? Utešno je – ukoliko je utešno – to što nam posle pada kule od karata u rukama, kao i uvek, ostaju karte. Pitanje je samo – kakve?

Okupacija Volstrita

Razlozi za pobunu

Savremeni, visokorazvijeni kapitalizam je, posredstvom države (ili: „socijalizma“), samome sebi poklonio više hiljada milijardi dolara... Čini se da je on, u stvari, dospeo u neobičnu situaciju u kojoj mora da se zaštiti od samoga sebe, od vlastite iracionalnosti. Ta zaštita nosi u sebi izvesno priznanje: razobručeni, nekontrolisani, divlji ili, ako hoćete, neoliberalni kapitalizam nije u stanju da samoga sebe kontroliše i štiti.

Ali, ovakva pomoć kapitalizma samome sebi bez sumnje ruinira njegovu reputaciju najefikasnijeg oblika unutar kojeg se u svetu razvijaju ekonomske moći. Pri tom, nastupajuća kriza nije samo kreditno-finansijska, niti je samo kriza zaostajanja u rastu, već je i socijalna i moralana kriza. Pred skupom *Okupirajmo Volstrit* Slavoj Žižek je na duhovit način pokušao da postavi dijagnozu, o čemu je u datoj krizi uopšte reč:

“Mi ne uništavamo ništa. Mi smo samo svedoci kako sistem uništava sam sebe. Svi znate klasičnu scenu iz crtanih filmova. Mačka dođe do provalije, ali nastavlja da hoda, ignorišući činjenicu da nema ničega ispod. Tek kada pogleda dole i primeti da nema tla ona pada. To je ono što mi ovde sada radimo. Govorimo ljudima iz Volstrita: "Hej, pogledajte dole!".”

Ali, naravno, oni neće da pogledaju dole. Razlog tome leži, verovatno, u nedovoljno snažnom pritisku. Ipak, kriza nije beznačajna, kao što nije beznačajna ni razlika između jedan posto i devedeset devet posto… Ipak, mnogi se pitaju: šta ovi demonstranti uopte i “hoće”. Kakvu post-kapitalističku alternativu? Žižek je u svom govoru bio izričit:

“Mi nismo komunisti, ako komunizam znači onaj sistem koji se srušio 1990. godine. Zapamtite da su danas ti komunisti postali najefikasniji i najokrutniji kapitalisti. U Kini danas imaju kapitalizam koji je dinamičniji nego vaš, američki, i ne treba mu demokratija. Nemojte dozvoliti da vas ucenjuju da ste protiv demokratije, ako kritikujete kapitalizam. Brak između demokratije i kapitalizma je gotov.”

Nije li Žižek time izneo ključni postulat mogućeg izlaska iz krize?! Reč je, očigledno, o redefinisanoj demokratiji, demokratiji koja ima snagu solidarnosti i pravednosti. To je s etičkog stanovišta, bez sumnje, sasvim u redu. Ipak, pitanje je: kakvu *ekonomsku* alternativu može da ponudi ta redefinisana demokratija? Moguća insuficijentnost takve alternative unapred bi učinila uzaludnom i nerealnom svaku etičku meditaciju. Pitanje je i da li bi se jedna post-kapitalističa alternativa još uvek mogla nazvati *ekonomskom* u onom smislu u kojem se ekonomija negde u 19. veku, zahvaljujući razvijenom kapital-odnosu, formirala kao potpuno autonomna i nametljiva sfera ili "baza" koja nad-determiniše sve druge vrednosne sfere i procese u društvu. Aktuelna kriza, čini se, nagoveštava možda ne blisku, ali perspektivno nesumnjivu dekonstrukciju tako shvaćenog kapitalizma i njegovog neuspeha. Pokazalo se da su ključne pretenzije rečenog kapitalizma utopijske. Jer, s jedne strane, on je hteo da bude totalizujuća strategija koja kolonizuje (i instrumentalizuje) sve vrednosne odnose u društvu, a, s druge, pokušao je da potisne realnu ekonomiju u korist spekulativne (koju predvodi elita sa Volstrita). Danas su te pretenzije u očiglednoj krizi. Ipak, ostaje činjenica da je u pitanju samo još jedna među mnogim istorijskim krizama kapitalizma i da je taj poredak do sada uvek uspevao da izađe na kraj sa svojim krizama. Kako da to shvatimo?

Marksov zaključak

Pogledajmo, za trenutak, klasično, Marksovo shvatanje o krizama, odnosno njegovo shvatanje o zaoštrenim protivurečnostima u kapitalizmu. Same te protivurečnosti se uspostavljaju "čas više naporedo u prostoru, čas više uzastopno u vremenu; sukob suprotnih činilaca dobija periodično oduška u krizama. Krize su uvek samo momentalna nasilna rešenja postojećih protivurečnosti, silovite erupcije koje za momenat ponovo uspostavljaju poremećenu ravnotežu" (*Kapital*, III, Kultura, 1961. god. str. 1138). U tom kontekstu, Marks govori i o periodičnom obezvređivanju postojećeg kapitala kao sredstvu kojim se, kroz krizu, *ponovo uspostavlja poremećena ravnoteža*. Takođe, on govori o unutrašnjim granicama koje kapitalistička proizvodnja savlađuje, ali samo kontradiktornim sredstvima koja uvek iznova, u još silnijem razmeru uspostavljaju pomenute granice kao, u sudnjoj instanci, nešto što se mora (revolucionarno) prekoračiti.

Iz svega toga pisac *Komunističkog manifesta* zaključuje: "Prava granica kapitalističke proizvodnje jeste sam kapital, jeste to: što se kapital i samooplođivanje njegove vrednosti ispoljava kao polazna i završna tačka, kao pobuda i svrha proizvodnje; što je proizvodnja samo proizvodnja za kapital, a ne obrnuto, da su sredstva za proizvodnju prosto sredstva za sve šire razvijanje životnih procesa za društvo proizvođaća" (1139). Ako malo bolje pogledamo ovaj Marksov iskaz on bi mogao da se preformuliše i da (pomalo tautološki) glasi: prava granica kapitalističke proizvodnje jeste sama kapitalistička proizvodnja. Naravno, to nije isto što i *sam kapital,* jer sam kapital nikad nije *sam*. On *sam*, strogo uzev, još nije – ništa! On je uvek i nužno smešten unutar nekih odnosa. Zato razoružati strategiju zvanu *kapitalizam* ne bi, bar ne nužno, značilo i ukinuti taktiku zvanu *kapital*. Ili: kraj (razobručenog) kapitalizma ne znači i kraj kapitala. To treba shvatiti kao malu primedbu, možda ne toliko Marksu, koliko njegovim suviše radikalnim nastavljačima.

Kapital je, do sada, uvek bio vezan uz neku strategiju koje on želi ili (1) da se oslobodi, pošto je sputavajuća ili (2) da je uspostavi (što je, samo, druga strana ovog prvog) kao *sopstveni zakon*, kao potpuno nesputanu, samosvrhovitu ili slobodno-tržišnu. Ovo drugo je danas slučaj. To je jedna strategija kojoj odgovara *ideologija individualnih sloboda*, ukoliko je, "naravno", funkcionalno podređena hegemoniji kapitalizma. Vrhunac tog projekta je, bez sumnje, savremeni neoliberalizam. U njemu se razmenska, tržišna sloboda uspostavlja u benignom obliku egzistencijalnih sloboda za sve, pa ako je neophodno i u obliku borbene, ekspanzivne (globalne) političke manipulacije s individualnim slobodama i pravima... Nekima je to, doskora, izgledalo kao trijumfalna kapitalistička strategija i, takoreći, kao *kraj istorije*. Pa ipak, to je samo strategija u kojoj je kapital, s pravom bi rekao Marks, polazna i završna tačka, pobuda i svrha proizvodnje.

Međutim, danas je kapital ušao u sferu onoga što je Dž. K. Galbrajt pre više od pola veka nazvao "spekulativnom orgijom". Obim finansijsko-kreditnih spekulacija u odnosu na stvarnu, materijalnu proizvodnju je stigao do zapanjujućih nesrazmera. Virtuelni kapital, u svetskim razmerama, postao je "baza" realnog. Time se pokazalo da je "spekulacija" i spekulativno proširenje tržišta (u pravcu kreditno-finansijskih manipulacija) u prirodi samog kapitalizma. Da li to nužno znači i samog *kapitala*?

Danas je neophodno shvatiti to da samosvrhovitost kapitala, ukoliko je zasnovana na virtuelno/spekulativnoj orgiji, može, ipak, da se (na racionalan način) ograniči, a da time stvarni kapital ili ekonomija realnih vrednosti ne zapadne u krizu. Kao što kritika moralizma ne bi trebalo da bude kritika morala kao takvog, tako i kritika kapitalizma kao globalizacijskog (spekulativno-totalizujućeg) poretka ne mora da bude i kritika stvarnog kapital-odnosa. Očigledno je da „partija Volstrita" (ili „biznis stranka") ne može takvo *razgraničenje* između zdravog, produktivnog i spekulativnog, fetiškog kapitala da ostvari, jer bi time odsekla granu na kojoj sedi. U najširim crtama, takvo razgraničenje imalo bi, s jedne strane, značajne materijalno-tehnološke intervencije (ekonomija bi davala prednost tehnološkom rastu a ne superprofitima), a, s druge, ono bi vodilo brigu o socijalno-etičkoj celishodnosti globalnog procesa (davala bi se prednost kvalitetu i vrednosti života u odnosu na puki spekulativni rast). Za realizaciju te strategije, umesto „partije Volstrita", potreban je masovan pokret (takoreći: poopštena, svudprisutna Okupacija Volstrita) koji će, najpre, da uspostavi demokratski profilisanu javnost kako bi, zatim, s dobrim razlozima inaugurisao otvorene, post-spekulativne i post-kapitalističke procese u društvu.

Ipak, moramo se ovde upitati: da li Okupacija Volstrita zaista nagoveštava jednu takvu perspektivu? Da li je uopšte i moguć socijalno-etički i proizvodno-tehnološki vođeni kapital, lišen totalizujuće i spekulativne strategije koju zovemo *kapitalizam*? Socijaldemokratska levica na zapadu je, svojevremeno, nagovestila neke alternative, koje su, međutim, srušene pred naletom neoliberalizma. Tako se, konačno, i sama levica opredelila da upravlja kapitalizmom (naizgled u korist svih) i pri tom je podlegla čarima neoliberalnih (globalizacijsko-postkolonijalnih) hiperprofita. Ali, naravno, *svemu ima kraj*, kaže jedna mudra knjiga.

Kupljena demokratija

Mi smo, danas, tek na početku istine. U ovom mutnom dobu, u kojem su istumbane sve vrednosti, ljudi još ne znaju kakva im je demokratija potrebna. Ne znaju kakvo *demokratsko ograničenje* razobručenog, neoliberalnog kapital-odnosa je uopšte i *moguće*, i naravno, ne samo sa socijalno-etičke tačke gledišta (koja je, svakako, važna) nego pre svega s

tačke gledišta praktične efikasnosti. Hoće li se kapitalizam još jednom pokazati kao jedini mogući zastupnik praktične efikasnosti u modernom društvu? Istočni komunizam je hteo da potpuno ukine kapital-odnos i taj eksperiment nije uspeo. SFRJ je propala zato što nije (na vreme) vratila u igru kapital-odnos. Kina je vratila u igru kapital-odnos, ali bez demokratije. Da li je moguća demokratija koja se, s jedne strane, rukovodi *načelom solidarnosti* i *pravednosti*, a s druge strane podrazumeva praktički (proizvodno-tehnološki) *efikasno* ograničenje, sputavanje, restrikciju totalizujućih (a možda, u perspektivi, i totalitarnih?) pretenzija kapitalizma?

Ograničenje, putem demokratije, svudprisutne i sverešavajuće uloge kapitala u društvu ne znači njegovu negaciju ili destrukciju. Pored kapitalizma (kao jedine pobude i svrhe proizvodnje) i komunizma (kao strategije koja „ukida“ kapital) *moguće je i nešto treće*. Ako se hoće praktična efiksanost u jednom kompleksnom društvu, onda puka destrukcija kapitala kao realne ekonomske kategorije nikuda ne vodi. Kapital je neophodno, mada ne i jedino, *kontrolno merilo razvoja*. Aktuelni neuspeh neoliberalne razobručenosti pokazuje da se kapitalu ne mogu dopustiti „sva prava“, budući da je on, u tom slučaju, u stanju da „izgubi kompas“. Ali, stvar stoji tako da društvo koje pretenduje na efikasnost ne može da se liši efektivne instrumentalne uloge kapitala.

Jedna redefinisana demokratija danas morala bi da se oslanja na proizvodno-tehnološke i socijalno-demokratske tekovine zapadnih društava. Ona bi profilisala situaciju u kojoj kapital-odnos ne bi imao dogmatski (ili: tržišno-fundamentalistički) privilegovanu i ponajmanje spekulativno-virtuelnu ulogu. Ima nečeg izveštačenog u tom vrednosnom odnosu koji se odnosi samo prema sebi samome, podređujući ili nipodaštavajući sve druge vrednosne opcije u društvu. Iskustvo aktuelne krize nam kaže da kapital ne može da narcisoidno služi samo sopstvenom rastu, a da time ne zapadne u krize. Pri tom, on nije ni baron Minhauzen koji će sebe izvući iz blata vukući se za perčin; a još manje je svudprisutno mitsko čudovište u koje se ne sme ni dirnuti, zato što bi se, time, „kvarila omladina“ ili „uznemiravala javnost“. Filozofski rečeno, kapital nije onto-teološka samosvrha života, nego je sredstvo za neke životne ciljeve koji se u jednoj demokratskoj sredini uvek mogu preispitivati. On je sredstvo za *pobude* i *svrhe koje postoje izvan njega*, a te pobude/svrhe mogu, u perspektivi, biti samo one koje su prošle

kroz kontrolnu instancu demokratskog ispitivanja i odlučivanja. Ostatak je – kriza.

Demokratija u kojoj "partija Volstrita" odlučuje o kretanju društva je kupljena demokratija ili demokratija bez naroda. Neophodna je dekonstrukcija takve demokratije. O *upotrebnoj* vrednosti kapitala mogu da odlučuju samo demokratske, post-kapitalističke snage u društvu. Sve ostalo je patologija u kojoj će, s visina Volstrita, pre ili kasnije da se „pogleda dole". Nama ostaje da se upitamo: gde je naš „Volstrit"? Ko uopšte danas u Srbiji komanduje spekulativnim i koruptivnim avanturama kapitala? I da li je tu ikad iko „pogledao dole"?

Ali, naravno, to je specifična situacija. Svaka epoha krize je obeležena nesposobnošću da se „pogleda dole". Ključni aspekt krize ipak nije etičke, odnosno moralne prirode, nije to što su ljudi dovedeni do samog ruba egzistencije. Jer, oni znaju da trpe i opstaju na samom rubu egzistencije. U tom pogledu dno je, čini se, uvek bilo *bezdan*. Problem nastaje onog trenutka kada nazadovanje u datom društvu postaje nepodnošljiva i uvredljiva – sudbina. A to se dešava uvek kada se društvo *ušanči* u jednoj spekulativnoj perspektivi, u kojoj se gubi dodir sa stvarnim životom.

Ideoloških, mitskih, religijskih, običajnih, pa i etičkih *spekulacija* oduvek je u razno-raznim društvima bilo na pretek. Ali one nikada nisu mogle predugo da se održe kao formativni princip zajednice ukoliko su nipodaštavale merila materijalne efikasnosti. Naravno, ni dopunski resursi koji se pribavljaju putem rata, plačke, porobljavanja, kolonijalne i neo-kolonijalne eksploatacije i tome slično, nisu mogli da na duži rok nadoknade proizvodno posrtanje. U tim uslovima, pre ili kasnije, nazadovanje je postajalo sudbina. A da bi se takvo nazadovanje osujetilo potrebno je, s one strane spekulativnog kretanja kapitala, otkriti nove puteve materijalne, tehnološke efikasnosti.

Simptomalna najava

Nekome može da deluje zbunjujuća činjenica da demokratija, u načelu, zna šta neće, a ne zna šta hoće. Svaki njen izbor je odbacivanje onoga što je prethodno postojalo i što se više *neće*. Samo, ni u onom *novom* koje se demokratskom odlukom izabralo nema garancije da će trajati do večnosti, pa se, jednog dana, ni ono – *neće hteti*. Ova „manjkavost"

demokratije je, u stvari, njena prednost. Kapitalizam je samosvrhovito kretanje koje isključuje i samu pomisao da bi kapital mogao da služi bilo čemu sem sopstvenom uvećanju. U toj strategiji je večnost unapred zagarantovana, ako treba i *zastrašivanjem*. Sa agresivnom ideologijom neoliberalizma ili tržišnog globalizma, samosvrhovito kretanje kapitala je uspelo da se u svetskim razmerama postavi na rang metafizičkog apsoluta. Ono što nije uspelo filozofima, od kako je sveta i veka, pa ni „vulgarnim ekonomistima" (Marks), izgleda da je uspelo neoliberalnoj ideologiji: da od konvencionalne odrednice *kapitalizam* načini neprikosnoveni, večni *izam*, a od kapitala sredstvo koje, *bez ikakvih ograničenja*, postaje samosvrha. Ta instrumentalno-intrinsična sprega, oličena u „partiji Volstrita", nužno odbacuje sve pobude i svrhe života ukoliko se kose sa njenim razlozima. Rečena sprega, takođe, odbacuje i samu demokratiju ukoliko ona nije funkcionalno pripitomljena i prilagođena fatalnosti neoliberalne strategije. Samo, tu se, u isti mah, profiliše i ključni pravac otpora.

U svom čuvenom tekstu o prosvećenosti, Kant je ustanovio razliku između, s jedne strane, *discipline* s kojom se obavljaju nalozi struke (recimo: tehnološke) i, s druge, *slobodne, javne upotrebe uma* u kojoj nema unapred normirane discipline, jer postoji rasprava, diskusija, dijalog. Tehnološke i ekonomske kategorije, kao kategorije instrumentalnog uma, u priličnoj meri su podložne disciplini. Ali, u isti mah, te kategorije su podsticaj za raznolike životne mogućnosti koje se, prema njima, odnose kao cilj prema sredstvu. Reč je, naravno, o cilju o kojem bi moralo da se raspravlja u horizontu javne upotrebe *uma*, a ne ideologije i nasilja. Ipak, danas je taj zahtev samo jedna idealna konstrukcija, jedno apstraktno „treba da" koje nema nikakvo uporište u aktuelnom konceptu izigrane, ideološki preparirane demokratije. Um i kritika su *odbačeni*, pošto je nevidljiva ruka tržišta, dakako – „najpametnija". Ona u svojoj ćudi, navodno, uspeva da sintetiše i um i disciplinu. U stvari, nevidljiva ruka tržišta je svojevrsna karikatura i, čini se, poslednje lukavstvo logocentrizma. Tu vrstu društvene „inteligencije" danas na neprikosnoven način reprezentuje „partija Volstrita".

Demokratija je, u aktuelnim uslovima, na ceni još samo ukoliko je *kupljena* ili, a to se svodi na isto, ukoliko je *na prodaju*, odnosno ukoliko svoje političke usluge nudi na „slobodnom tržištu" roba i novca. Takva njena strategija deluje kao fatalnost, pošto je, s one strane idealne demokratije, koja bi se temeljila na javnoj upotrebi uma, danas čvrsto

postavljen taj nedodirljivi, neoliberalni postav vrednosti koji je, vidimo sada, ipak ozbiljno uzdrman. Okupacija Volstrita predstavlja, s jedne strane, do sada neviđenu vrstu protesta, a, s druge, samo jednu simptomalnu najavu mogućeg *povratka* demokratije kao, pre svega, kritičke upotrebe uma, dakle, povratka tog vrednosnog sklopa koji se u aktuelnom globalizacijskom kretanju opasno – zagubio.

Povratak demokratije i kritičke javnosti danas nema za cilj – to je potpuno izvesno – revitalizaciju neoliberalnog poretka, budući da je to poredak koji je samu demoratiju, kritiku i um gurnuo pod tepih. Cilj tog povratka nije ni puko zaustavljanje krize, već se on sastoji u traganju za novim ekonomskim, tehnološkim, socijalnim, kulturnim i etičkim šansama društva. Apriorni i sadržinski ispunjeni konstrukt takvih mogućnosti ne postiji, jer su one podložne praktičnoj invenciji. To je, ujedno, invencija i same demokratije, njenih oblika i sadržaja. Ta invencija i intervencija se kreće u rasponu od brige za proizvodno-tehnološki napredak društva ili, što je isto, za rast instrumentalne moći (koja prerasta intrinsičnu zatvoresnost kapital-odnosa), do brige o socijalno-etičkom poboljšanju čovekove situacije u društvu i svetu. Ovakva nova (ili: druga) demokratija naučila je „lekciju“ iz prošlosti: instrument je samo sredstvo, a ljudi su, ma koliko nesavršeni i različiti bili, jedina prava pobuda i svrha društvene proizvodnje života. Zato *Okupacija Volstrita* nije samo simptom nekakve bolesti, već i najava neophodnog ozdravljenja.

Poslednja tendencija u istoriji

Razmena kao želja

U savremenom svetu događa se posvetovljenje (mondijalizacija) sveta kroz razmenske odnose i još neke stvari koje u ovom trenutku možemo da zanemarimo. Svet je tako postao sklop razmenskih odnosa, jer je u njemu sve razmenljivo. Ideal razmene je ispunjenje želje: volja da se dobije nešto što se nema, i da se time ispuni praznina. Ali, kao i svaka želja, tako se i ova želja-razmene, u sudnjoj instanci, pokazuje kao neostvarljiva. Njena praznina ne može da se definitivno ispuni. Ipak, danas se čini da u razmenskim odnosima ta želja ima teleološko prvenstvo, i takoreći, pravo dirigovanja. Dakle u osnovi razmenskih odnosa stoji želja koja u sebi samoj ima ugrađenu izvesnu granicu, nemogućnost konačnog ispunjenja. Ispunjenje je cilj kojem se teži i koji se ne dostiže, jer njime komanduje nedosežno. Sam svet koji je sazdan od razmene, nosi u sebi tu granicu. Razmena je artikulacija želje i njene nepotrošivosti. Ali, otkud ta nepotrošivost ili, ako hoćete, nezajažljivost razmene/želje? Na prvi pogled, ta stvar bi moglo da se objasni metafizičkom pričom: razmena je beskrajno, nezaustavljivo *načelo* savremenog života. Ipak, nju je moguće objasniti i patološkim diskursom: razmena je obeležena prisilom ponavljanja koja je u isti mah zakon savremenog života i njegova bolest, neuroza.

Bez obzira kako ćemo objasniti savremenu globalizacijsku usmerenost razmenskih odnosa i njihovu neutaživost, svejedno, ostaje nejasno kako je moguća sinteza ili simbioza između slobodnih razmenskih odnosa i *prisile* na tu »slobodu«, koja može da se protumači kao matafizička, ideološka, patološka ili neka treća? Zaista, reći da je u savremenom, neoliberalnom, globalizovanom svetu *sve* na slobodan način uspostavljeno kao razmena već u sebi samome sadrži jednu prepreku za razumevanje. Jer, ako je sve (= totalitet) uspostavljeno kao razmena, onda je time pravno (jer kako bi drugačije?) zapečaćen konsenzus da se svuda

slobodno vrši razmena. Svako ograničenje podleže sankcijama. Zato se može reći da razmena nije samo stvar slobodne odluke; ona je ključni proizvodni odnos života i, u isti mah, državni, pa i nad-državni ideološki aparat. Sve možemo da razmenimo/zamenimo i tako relativizujemo, sem ovog prava na sveopštu zamenljivost/razmenljivost, koje se ničim ne može zameniti. To je, reklo bi se, dakle, utemeljujuća velika ideološka priča aktuelnog (globalnog) sveta u kojem živimo.

Ali, pošto su sve druge velike priče i velike istorijske tendencije propale, pošto je svaka priča o utemeljenju razdelotvorena, i u registru klasične metafizike i u registru moderne metafizike subjektivnosti, i pošto je razmena utemeljena na zevu praznine, onda je »najbolje« to da njena prisila u ovoj najnovijoj, globalističkoj varijanti prođe nečujno, bez buke, skoro kriomice. Dakle, stvar ove nove tendencije se, naprosto ne *dovodi u pitanje*, jer to je tendencija čiji nužan uslov je propadanje svih drugih tendencija, tj. kraj ne samo totalitarizma nego i svih univerzalnih zahteva i velikih priča. Prema tome, ova nova i, reklo bi se, »poslednja« tendencija u istoriji mora da bude neupitna i samorazumljiva. Ona »spontano« počiva na superstrukturnom konsenzusu i infrastrukturnoj prirodi (prisili ponavljanja) koja svojom nevidljivom rukom reguliše tokove razmene. Ali, nedopustivost samog dovođenja-u-pitanje kaže nam da je tu, zapravo, reč o dogmi koja, kad se krši, izaziva kod kršitelja bolne posledice. Ova bazična dogma savremenog života je, iz tog razloga, nerazmenljiva, nezamenljiva. Samo, tim načinom poopštena razmena roba, reči, dela i volja nužno završava u jednom posesivnom individualizmu u kojem vrednost nikad i nigde nije zaustavljena, već uvek klizi na relacijama razmena koje se smenjuju. Pošto se želja za razmenom ne da ispuniti, ona biva *beskonačna*, kao što je i važenje dogme *beskonačno*. Ali, taj individualizam završava u potpunom aksiološkom relativizmu. A taj relativizam ne trpi više nikakve intrinsične vrednosti, jer on sam postaje intrinsična vrednost.

Sada se valja upitati: da li je slobodna razmena nezamenljiva pretpostavka za formiranje jedinog koncepta *slobode* koji bi savremenom čoveku bio zaista dostupan? Da li je razmenska sloboda bezuslovna istina savremenog čovekovog bivstvovanja i u isti mah istina koja zagovara jednu rđavu i bolesnu beskonačnost? Ipak, pre svih tih pitanja postavlja se jedno odlučujuće: da li je razmenska sloboda nužan uslov reprodukcije društvenog života ili ona može da bude i izvor opasnih kriza samog sistema razmene?

Proizvodnja i potrošnja

Nema sumnje, razmena i potrošnja su važni oblici proizvodnje savremenog života. Oni su posrednik koji omogućuje ne samo proizvodnju života, nego i njegovu reprodukciju, počev od najelementarnije reprodukcije materijalnih uslova proizvodnje. Jer, ne samo u složenim proizvodnim uslovima, nego u bilo kojim, niko ne koristi sredstva za proizvodnju tako da ona u isti mah budu i cilj proizvodnje. To znači da razliku između sredstva i cilja nije moguće ukinuti. Sve u svemu, sredstvo ne može da bude samo sebi cilj. Zato je za reprodukciju sredstava za proizvodnju potreban izvestan posrednik, odnosno izvesno posredovanje. Potrebna je razmena kojom će se obezbediti odgovarajući uslovi za reprodukciju datih sredstava za proizvodnju. Ukratko: bez razmene nema proizvodnje. Ali, naravno, moguće je reči i to da bez proizvodnje nema razmene. Time se, u stvari, tvrdi da postoji izvestan krug uzajmnog razumevanja između proizvodnje i razmene: razmena je uslov mogućnosti proizvodnje, kao što je proizvodnja uslov mogućnosti razmene.

Ovo pravilo uzajamnog uslovljavanja razmene i proizvodnje ne važi samo za prostu nego još više za proširenu reprodukciju. Pri tom, naravno, kroz reprodukciju se vrši i reprodukcija razmene. Ipak, polazna tačka za razumevanje ovog odnosa je neposredna proizvodnja. Ona je uvek u isti mah izvesna potrošnja i, prema tome, izvesna razmena, jer predmet potrošnje nije nešto što pada s neba, niti se poklanja, već se stiče razmenom. Proizvodnja je, po Marksu, »neposredno potrošnja, potrošnja je neposredno proizvodnja. Svaka je neposredno svoja suprotnost« (K. Marks: *Osnovi kritike političke ekonomije*, prvi tom, Prosveta, 1979. str. 11). Ovu istovetnost proizvodnje i potrošnje Marks vidi kao neku vrstu potvrde Spinozine izreke: *Determinatio est negatio* (v. str. 10). Međutim, istovetnost proizvodnje i potrošnje, dakle, tih suprotnosti koje se uzajamno negiraju, nije samo nešto što je dato neposredno, jer se među njima pojavljuje i izvesno *posredničko kretanje*.

Evo kako to objašnjava Marks: »Proizvodnja posreduje potrošnju, kojoj stvara materijal, kojoj bi bez nje nedostajao predmet. Ali potrošnja posreduje poizvodnju, jer tek ona proizvodima stvara subjekt za koji oni i jesu proizvodi. Proizvod dobija poslednji *finish* tek u potrošnji. (...) Bez proizvodnje nema potrošnje; ali i bez potrošnje nema proizvodnje, jer bi

proizvodnja tada bila bez svrhe« (11). Ova uzajamna uslovljenost i uzajamno posredovanje između proizvodnje i potrošnje očigledno predstavlja praktičnu uzajamnost sredstava i ciljeva. Iako je proizvodnja na strani sredstva, jer je pre svega instrumentalna delatnost, a potrošnja na strani cilja, jer je svrhovita, ciljna (u smislu postavljanja ciljeva) delatnost, ipak, po Marksu je moguće u isti mah reći i to »da se svaka pojavljuje kao sredstvo one druge; da je posredovana njome, što se izražava kao njihova uzajamna zavisnost; kretanje kojim se dovode u uzajamni odnos i pojavljuju se kao neophodne jedna za drugu, a ipak još ostaju spoljašnje jedna drugoj« (12). Ako bi ta dva kretanja izgubila svoju uzajamnost, ako bi se potpuno razdvojila, onda bi to vodilo podjednako njihovom onemogućavanju, ako ne i destrukciji. Dakle, ciljevi proizvodnje nisu ciljevi po sebi (ciljne, intrinsične vrednosti) niti su sredstva proizvodnje samo i samo sredstva (instrumentalne vrednosti), nego su kretanja ciljeva i sredstava data u izvesnoj simbiozi, tako da je tu instrumentalno u isti mah i ciljno, a ciljno instrumentalno.

Ali, šta je to što omogućuje ovu simbiozu instrumentalnog i ciljnog? Ili, drugim rečima, šta omogućuje uzajamno posredovanje proizvodnje i potrošnje? To, bez sumnje, nije ni neposredna proizvodnja ni neposredna potrošnja. Da li to uzajamno posredovanje ima neko ima? Svakako ima, i to ime se zove *razmena*. Nisu li, dakle, razmenski odnosi ono po čemu jeste kako proizvodnja, tako i potrošnja? To je hipoteza koja se nameće imajući u vidu osnovnu tendenciju globalnih ekonomskih odnosa danas u svetu. Slobodna razmena ili slobodno svetsko tržište je danas hegemona ekonomska kategorija u svetu.

Ali, nasuprot tom shvatanju postoje dobri razlozi da se kaže kako, paralelno s tim, i dalje opstaje klasično shvatanje po kojem je ključna kategorija ekonomije *proizvodnja*. Marks je u tom pogledu izričit: »Da razmjena i potrošnja ne mogu da budu dominantne, jasno je samo po sebi« (17). Ono što je dominantno to je proizvodnja, jer ona određuje »potrošnju, raspodjelu i određene međusobne odnose ovih različitih momenata. Na svaki način i proizvodnju *u njenom jednostranom obliku* određuju, sa svoje strane, drugi momenti« (*isto*). Ali, proizvodnju ne treba posmatrati samo u tom »jednostranom obliku«. Ona je dominantni momenat jednog totaliteta kojeg, zahvaljujući toj dominaciji, možemo nazvati proizvodnim totalitetom. Zato Marks može da tvrdi da je razmena očigledno obuhvaćena u proizvodnji kao

bez sumnje važan, ali samo jedan momenat. U proizvodnom totalitetu postoje razni momenti, pa je čak i proizvodnja »u njenom jednostranom obliku« takođe jedan momenat, ali ona je u isti mah i celina, totalitet: produkcija i reprodukcija života na Zemlji. Po tom shvatanju, koje nije samo Marksovo, onda, naravno, ne bi *razmena* bila ključna kategorija globalne ekonomije nego *proizvodnja*. Razmena koja vodi nipodaštavanju uloge proizvodnje u užem smislu, pre ili kasnije bi zapala u krizu.

I zaista, danas smo svedoci činjenice da neki oblici razmenskih odnosa, recimo tržište novca, ukoliko nisu povezani sa stvarnim kretanjem proizvodnje, mogu da uzrokuju ozbiljnu krizu. Hoće li ta kriza izazvati lančanu reakciju i zaustaviti privredna kretanja, to zavisi od mnogih stvari, ali ključno je pitanje: u kojoj meri finansijalizacija otvara ili zatvara vrata realnoj, proizvodnoj (u užem smislu) ekonomiji? Ako bi se ta vrata zatvorila, onda bi proizvodnja novca na kraju izgubila svoj predmet potrošnje, tj. nastupila bi vrtoglava inflacija. Drugim rečima, bez podrške materijalnoj proizvodnji finansijalizacija bi završila kao produkcija bezvrednog novca. Razmena bi se svela na simulakrum razmene, na krizu i, idealtipski posmatrano, težila bi – slomu. Dakle, ako slobodne razmenske odnose u svetu pokreće izvesna »alavost«, onda je moguće da čitav sistem tih odnosa završi u ozbiljnoj krizi, ako ne i slomu.

Naravno, i sam Marks je ideju *sloma* smatrao veoma važnom, a razloge za slom je primarno video kao proizvodne razloge. Naime, kriza koja vodi slomu kapitalističkog poretka je, po Marksu, pre svega kriza na realaciji proizvodnih odnosa i proizvodnih snaga. Međutim, kriza sama po sebi nije dovoljna, potrebna je i izvesna unutrašnja intervencija koja bi sprečila povratak na staro. Marks je tu intervenciju nazvao *revolucijom*. Iskustvo nam govori da je revolucija, s idejom diktature proleterijata itd, pretrpela neuspeh. Umesto da nesmetano razvija proizvodne snage ona ih je sputala. Ukratko, epoha revolucija je prošla, ne računajući kinesku revoluciju koja je razmenske odnose, tj. cirkulaciju robe, novca i kapitala ipak sačuvala, uviđajući pogubne posledice tzv. *kulturne revolucije*.

Kakav zaključak iz svega toga možemo da izvučemo? Jedno je sigurno. Marksov problem nije bio u tome što je »otkrio« infrastrukturnu napetost u istoriji između proizvodnih odnosa i proizvodnih snaga, već to što je (1) rast proizvodnih snaga proglasio neumitnom činjenicom istorije; (2) što je poverovao da su mogući proizvodni odnosi koji će biti u savršenom

istorijskom ili post-istorijskom skladu sa nesputanim razvitkom proizvodnih snaga; i (3) što je poverovao da se proces pod (2) može da osigura tako što će da se u kapitalističkim proizvodnim odnosima ukinu ili bar optimalno ograniče slobodni razmenski odnosi, dakle odnosi koji se uspostavljaju unutar cirkulacije roba, novca i kapitala.

Naravno, tek je ovo poslednje bilo ne samo pogrešna procena, nego i procena sa patološkim praktičnim posledicama. Pokazalo se da su slobodni razmenski odnosi *uslov sine qua non* kretanja proizvodnih snaga. Dakle, nije reč o ukidanju tih odnosa, već samo o ograničenju njihovog razobručenog kretanja. Slobodna cirkulacija roba, novca i kapitala ne može biti sebi samoj svrha, a da, pri tom, ne proizvede krizu u drugim vrednosnim sferama koja se, pre ili kasnije, reflektuje na sam proces *materijalne* produkcije i reprodukcije života na Zemlji. Ukratko, slobodni i, zapravo, razobručeni razmenski odnosi u materijalnoj sferi (roba, novac, kapital) mogu da osujete slobodno kretanje razmenskih odnosa u drugim vrednosnim sferama.

Skretanje slobode

Revolucija je, dakle, htela da, u svojoj naivnosti, ukine razmenu ili, preciznije rečeno, da očuva izvesnu (politički vođenu) razmenu i pri tom da ukine *ekonomske* instrumente i merila razmene: robu, novac i kapital. Time se, naravno, razmena ili ukinula ili svela na svoje patološke oblike. Iskustvo je pokazalo da liberalno shvatanje o slobodnoj razmeni ne može da se sa stanovišta revolucije destruira. Ono što revoluciju čini neefikasnom jeste njena radikalnost koja ukida slobodne razmenske odnose, a time i samu slobodu kao važnu socijalnu kategoriju. Međutim, to ne znači da liberalnoj doktrini mora da se veruje do poslednje njene reči. Naime, pokazalo se da je liberalnog shvatanja *slobode za razmenu* obeleženo izvesnim paradoksom. On se sastoji u tome što (neo) liberalizam dopušta slobodu svakom pojedincu da sam sebe slobodno liši slobode u ime discipline, obaveze, zakona, prisile ponavljanja, pa čak i organske stopljenosti sa zajednicom, poštovanja nezaustavljive materijalne razmene, bazičnog konsenzusa razmene itd.

Ali, šta je bazični konsenzus razmene? To je njena zakonitost ili prisila ponavljanja. Pojedinac pri tom formalno, tj. na papiru, zadržava svoju individualnu slobodu, mada je to sloboda za posesivni individualizam koji, s

jedne strane, ima granicu u istom takvom posesivnom individualizmu drugih pojedinaca, a, s druge strane, završava u obezličenju svih razmenskih odnosa, pošto u njemu vrednosti nikad nisu zaustavljene, već klize jedna preko druge, na relaciji razmena koje se smenjuju... Naravno, svaki zastupnik liberalizma bi rekao da je slobodno odricanje od slobode u ime spoljašnje obaveze i discipline dopustivo u meri u kojoj to druge ne lišava njihove razmenske slobode. Time se ograničenje (heteronomija) smešta u okvire razmenskog univerzalizma. Mnogi kritičari liberalizma su taj postav odbacivali upravo zbog njegovog *formalizma* koji je način da se izigra sadržaj, tj. sama stvarna sloboda ljudi. Naravno, tu ostaje pitanje: šta je stvarna sloboda ljudi? Da li ona kao stvarna uopšte i postoji ili je ona, pre, ideološki *prozvana* (interpelirana) infrastrukturnim razmenskim odnosima i samim konsenzusom na kojem oni počivaju?

Jedno je sigurno. Odbacivanjem liberalnog formalizma i papirnate slobode koju on često proizvodi, danas ipak teško mogu da se odbace i sama liberalna načela ukoliko ona predstavljaju prazno mesto slobode koja ne bi bila ništa ako ne bi, u isti mah, bila *i* razmenska sloboda. Kažemo *i* razmenska sloboda, ali ne *isključivo* razmenska sloboda, ne sloboda koja je ideološki prozvana beskrajnom zalančanošću razmenskih odnosa. Naprosto liberalna načela nude neporecivu mogućnost da svaki pojedinac slobodno vrši izbor vlastitih *sadržaja* slobode, da mu sloboda ničim ne bude unapred propisana i ograničena, sem istom takvom slobodom svih drugih pojedinaca. Problem je u tome što liberalni poredak, nudeći kao mogućnost ovu konstitutivnu slobodu individua, *u isti mah* nudi i mogućnost papirnate, izigrane slobode. Ili, jednostavno rečeno: nudi mogućnost da se stvarna sloboda izigra. U stvari, u liberalnom poretku ne postoje, nisu data, a nisu ni predviđena merila koja bi izvršila diferencijaciju između sadržinskog i formalnog koncepta *slobode*. Zato se, generalno uzev, može reći da liberalni poredak ne znači automatski negaciju patrijarhalne, palanačke, organske zajednice. Razmenska sloboda, budući da nosi u sebi neizbežnost izvesne granice, moguća je i kao teški konzervativizam.

Zato nije čudno što u Srbiji posle 5. oktobra, kada je nastupila liberalizacija političke scene, imamo ipak stalne pokušaje konsolidovanja, reanimiranja, renoviranja palanačkog, pa čak i pred-palanačkog duha. Dakle, mi danas možemo i moramo kritikovati globalnu, neoliberalnu tendenciju sveta, njenu poziciju Moći, samo, pritom, ne možemo uzeti za alternativu

tribalno, palanačko, autoritarno ili nacionalističko zatvaranje. Naravno, zlo nikad ne ide samo. Liberalni poredak u svojoj razmenskoj razobručenosti dopušta mogućnost svega i svačega, pa i ono što naizgled ili u nekoj drugoj ravni isključuje! Sama palanačka zajednica, pa i nacionalizmi (bar u formi multikulturalizma) su globalno-podnošljivi (!) ako se ne ogrešuju o ekskluzivno, infrastrukturno važeću dogmu *razmene*. Rezultat takve simbioze palanačkog i liberalnog duha je, po pravilu, jedan poredak u kojem vlada korupcija svih vrednosti.

Sa liberalizacijom političke scene u Srbiji započeo je i proces neoliberalne ekspanzije *prilagođen lokalnim uslovima*. Srpska varijanta ove slobodno-razmenske ideologije, u okolnostima nepostojanja pravne države, ustanovila se kao ideologija sveopšte korupcije. Sve vrednosti, od ekonomskih do kulturnih i političkih, postale su podložne razobručenoj zamenljivosti, zameni, izigravanju i poniženju. Pri tom, to je bila samo lokalna, palanačka interpretacija onoga što se u svetu, u globalnom selu, na mnogo višem nivou ustanovilo kao imperijalna tendencija. Upravo zato što je ta imperijalna tendencija na ovim prostorima dobila skoro karikaturalni izgled, potreba za idejom *otpora* postala je više nego očigledna. Samo, pitanje je: kakavog otpora? Da li je svaki otpor zaista otpor?

Poredak kvazi-liberalne korupcije je, bez sumnje, poredak sistematskog osujećenja slobode u svim aksiološkim sferama društva. Ipak, komandnu ulogu ima globalizacija tržišno-razmenske slobode, odnosno neoliberalno svođenje ljudske slobode na razmenu ekonomskih vrednosti, što je postupak u kojem sve druge ljudske vrednosti bivaju prokrustovski svedene na ono što, na lokalnom i globalnom tržištu, može da prođe kroz sito i rešeto tzv. *slobodne razmene*. Ostatak je za ovu globalnu tendenciju – mrtav. Zato je, najzad, naličje te globalne i hegemone tendencije danas proizvodnja smrti u svetu. Ali, to je naličje ove ideološke tendencije koja sebi podaruje mnogo lepši *izgled*. Ukratko, naličje te globalne i hegemone tendencije u istoriji danas ne može da se, u sudnjoj instanci, ne shvati kao produkcija i reprodukcija smrti dece i neprilagođenih. To je u tzv. *Trećem svetu* samo najočiglednija tendencija.

Dar koji nam je dat nizašta

Ukratko, iz svega prethodnog može da se zaključe dve stvari: (1) produkcija i reprodukcaija savremenog života na Zemlji ne bi bez ekonomskih oblika i instrumenata razmene (roba, novac, kapital) mogla predugo da opstane, ali, takođe, (2) u situaciji u kojoj su slobodni razmenski odnosi hegemona kategorija produkcije i reprodukcije života na zemlji pokazuje se da ti odnosi mogu da budu podložni ozbiljnom kvarenju, korupciji i autoimuniosti koja se finalizuje proizvodnjom smrti za veliki broj ljudi i dece.

Sve u svemu: razobručeni razmenski liberalizam po pravilu vodi u krizu i destrukciju. Zato se on mora ograničiti. Razmenska sloboda u okviru ekonomske proizvodnje života nema snagu utemeljujućeg, univerzalnog koncepta *slobode*. U stvari, ona, kao dominantna/hegemona, bitno sputava druge oblike slobode. Slobodna razmena – *da*, ali kao deo nesputane proizvodnje života i vrednosti u njemu. To znači da slobodna razmena mora da bude ograničena (a ne razobručena) istom takvom slobodom u sveri produkcije i reprodukcije životnih vrednosti. Drugim rečima, pošto je ta slobodna razmena ograničena, ona se zato mora ograničiti! Čime? Pre svega, interesom globalne produkcije i reprodukcije života na Zemlji. To, najpre, može i mora da bude etički zahtev. Samo, ni to, onda, nije dovoljno. Etika teško dopire do ekonomije. Najzad, svedoci smo činjenice da ona teško dopire i do politike. Ona je, suviše često, samo ideološki ukras jedne politike čiji su realni ciljevi sasvim drugačiji. Zato nije dovoljna samo politika i njena »dobra volja« koja nosi u sebi ideološku obmanu, potreban je i politički sistem koji će da osigura ispravnu usmerenost produkcije i reprodukcije života u datom društvu i globalnom svetu. Da li takav politički sistem – koji bi u isti mah bio sistem vođenja ekonomije – uopšte i postoji u svetu?

Ako se mora reći da takav sistem zapravo ne postoji, onda se, ipak, može reći da se on naslućuje. Naime, taj sistem se može nazvati *demokratijom*, tom starom i danas pomalo izlizanom rečju! Jer, jedino je jedan dobro profilisani koncept i projekt demokratije u stanju da zaustavi kako totalitarne, tako i neoliberalne procese destrukcije života na Zemlji. Ali, probjem je u tome što mi danas nemamo takav koncept demokratije koji bi izašao na kraj sa konceptom razobručenih razmenskih odnosa. Odnosno, nema takve demokratije koja bi sistemski omogućila da etika dopre do ekonomije i da, na taj način, zaustavi proizvodno, ekološki i socijalno

destruktivna kako lokalna tako i globalna kretanja. Ako se ponegde, na lokalnom planu može govoriti o pokušajima demokratije, na globalnom planu to je isključeno. Tu se demokratija u najboljem slučaju javlja kao ideološko opravdanje za intervenciju ili rat. Takva »demokratija« suverenu volju naroda svodi na dileme izbora svake četvrte godine (itd.) i nimalo ne vodi računa o tome da ona ima smisla samo kao političko, tehnološko i etičko vođenje produkcije i reprodukcije života stanovništva, odnosno naroda na nekom prostoru i, u krajnjoj instanci, na Zemlji.

Postojanje sveta svetom je etička kategorija ili nije ništa. Ljudski život je nastao na tlu Zemlje čudesnim, teško pojmljivim spletom događaja. Može se reći i da je stvoren igrom puke slučajnosti i neočekovanih okolnosti. Ali, sada kad je već *tu*, onda njega moramo da shvatimo kao dar koji nam nudi izvesno dostojanstvo s one strane slučajnog. Život je reprodukcija tog dara koji nam je dat nizašta i kojem možemo da kažemo *hvala* jedino ako ga reprodukujemo kao dar i vrednost po sebi. Život je pre svega intrinsična vrednost, pa tek onda i instrumantalna.